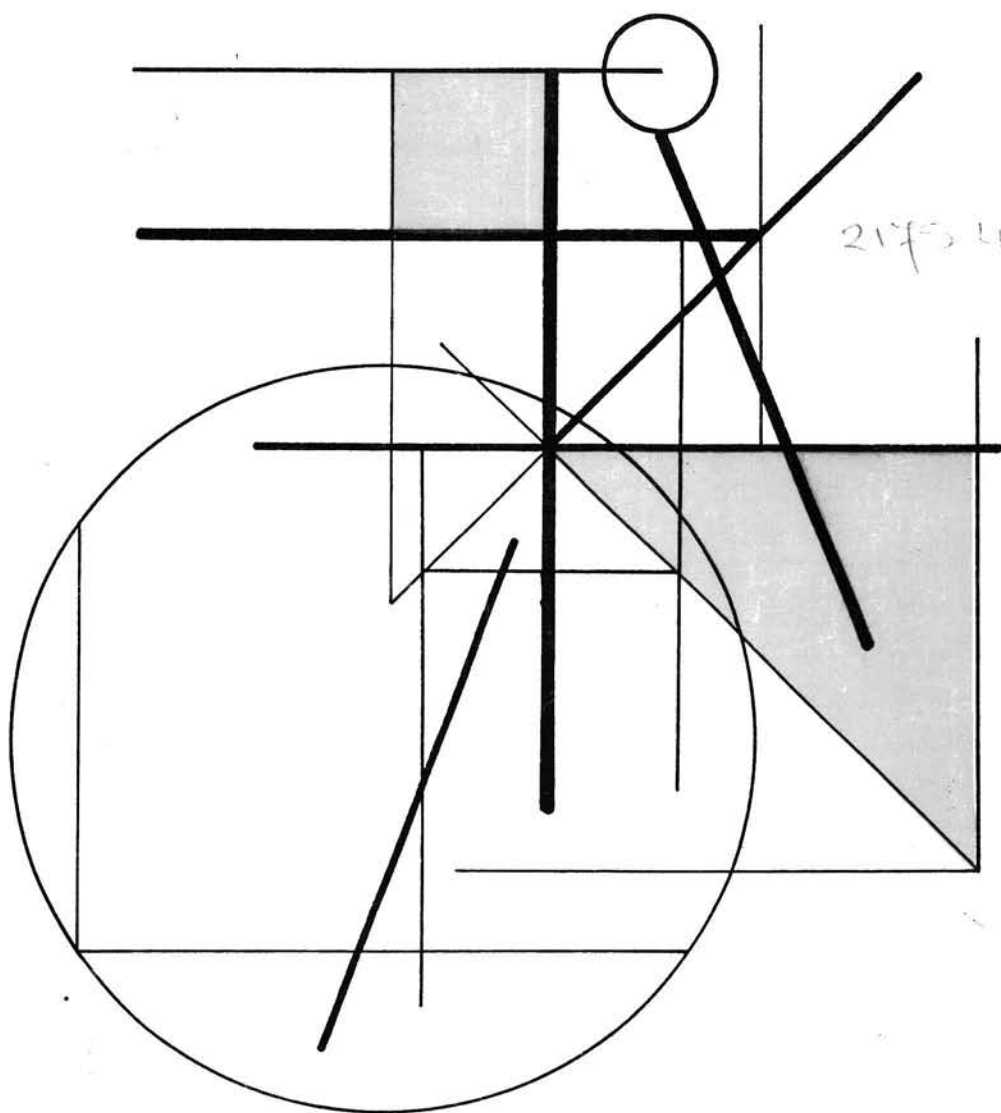

HISTORIE, KRITIEK EN ONTWERP

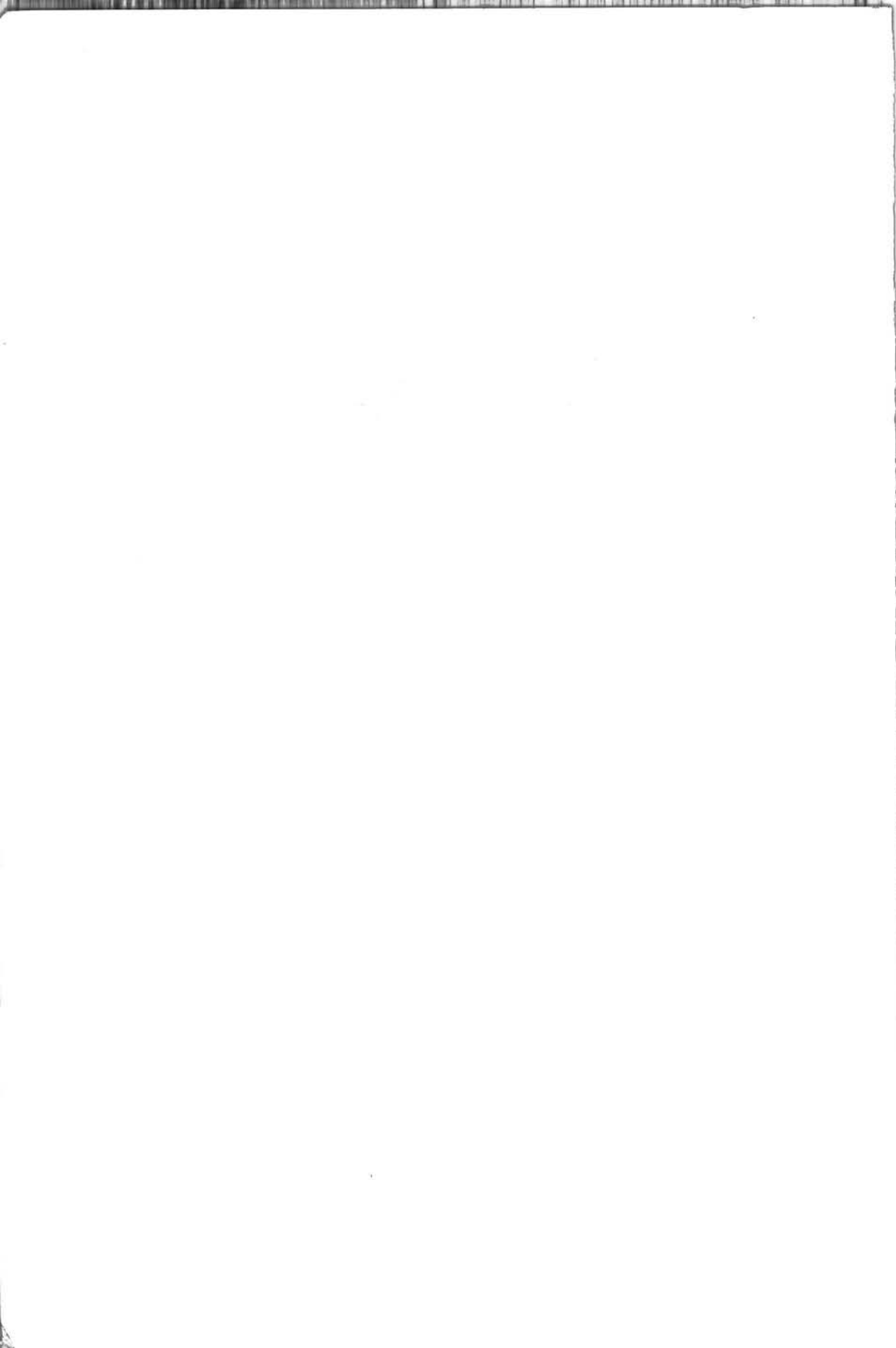
Stadsontwerp en
maatschappelijke ontwikkeling

Luuk Boelens

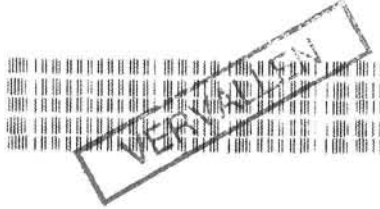
Uitgave in de reeks Ontwerp & Theorie
onder redactie van Arie Graafland

DELFTSE UNIVERSITAIRE PERS

Historie, Kritiek en Ontwerp

C 10089
57027

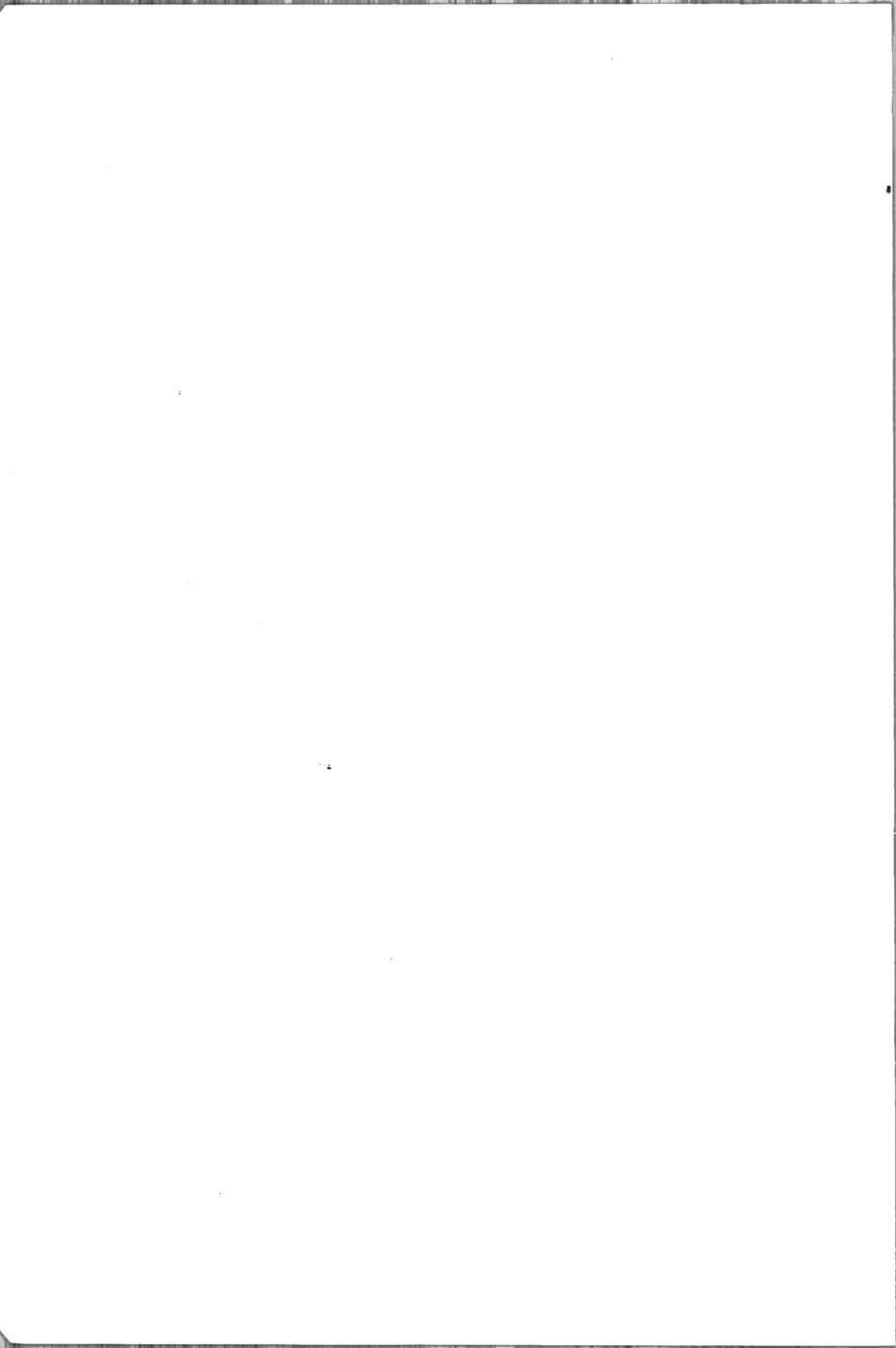

BIBLIOTHEEK TU Delft
P 2175 4129

C

895702

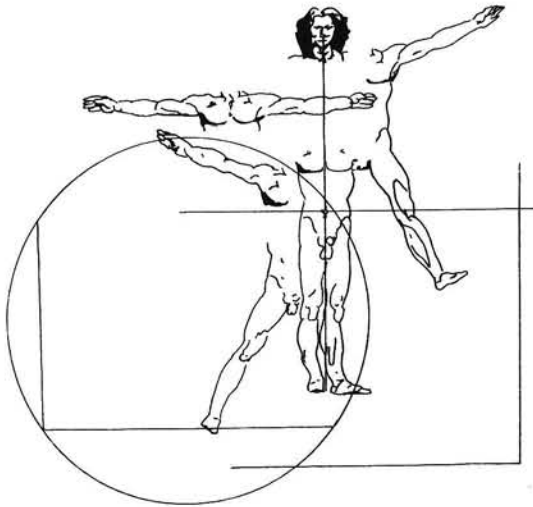

HISTORIE, KRITIEK EN ONTWERP

Stadsontwerp en
maatschappelijke ontwikkeling

2175 4129

Luuk Boelens

Uitgegeven en gedistribueerd door:

Delftse Universitaire Pers
Mijnbouwplein 11
2628 RT Delft
Telefoon: (015) 783254

'Historie, Kritiek en Ontwerp' verschijnt in de reeks 'Ontwerp en theorie', onder redactie van Arie Graafland.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Boelens, Luuk

Historie, kritiek en ontwerp : stadsontwerp en maatschappelijke ontwikkeling / Luuk Boelens . - Delft : Delftse Universitaire Pers. - Ill.

Met index, lit. opg.

ISBN 90-6275-178-4

SISO 719.2 UDC 711.4:308

Trefw.: stedenbouw.

INHOUDSOPGAVE

<i>Franziska Bollerey/Arie Graafland: Introductie</i>	VII
1. Inleiding/Verantwoording	1
DEEL EEN; Historie	9
2. Analyse van drie stadsconcepten en hun werkingsvelden in het industriële tijdperk	11
2.1 DE HARMONIE VAN FOURIER	12
2.1.1 Maatschappelijke achtergronden en levensloop	12
2.1.2 Fourier's maatschappelijke denkbeelden	13
2.1.3 Het stedenbouwkundige en architectonische ontwerp	17
2.1.4 Nevenplannen	22
2.2 DE RECHTE LIJN VAN SORIA Y MATA	29
2.2.1 Maatschappelijke achtergronden en levensloop	29
2.2.2 Soria Y Mata's maatschappelijke denkbeelden	32
2.2.3 Het stedenbouwkundig concept	34
2.2.4 Nevenplannen	36
2.3 DE FUNCTIONELE SCHEIDING VAN GARNIER	46
2.3.1 Maatschappelijke achtergronden en levensloop	46
2.3.2 Garnier's maatschappelijke denkbeelden	50
2.3.3 Garnier's stedenbouwkundig concept	52
2.3.4 Nevenplannen	58
DEEL TWEE; Kritiek	65
3. De ontwikkelingen van het esthetische begrip	67
3.1 William Morris (1833-1896); Kunst en arbeid	68
3.2 Der Deutsche Werkbund (1907-1914); Industrie en kunst	71
3.3 Das Bauhaus (1919-1933); De kunstmachine	74
3.4 Nawoord; De terugkeer naar de kunst omwille van de kunst	77

4. Stedebouw en politiek	79
4.1 De woningwet in de periode 1901-1931; De Berlagiaanse gemeenschapsstijl	80
4.2 Nieuwe clausules in de woningwet in de periode 1931-1965; De twijfelachtige synthese van de moderne beweging	82
4.3 De Wet op de Ruimtelijke Ordening, 1965-heden; De 'crisis' van de stedebouwdiscipline	84
DEEL DRIE; Ontwerp	89
5. Een historisch en maatschappelijk bemiddelde ontwerpstudie	91
5.1 Vorm, inhoud en materiaal; De esthetische theorie van Adorno	92
5.2 De kritiek; De inhoud/maatschappelijke boodschap van het ontwerp	95
5.3 De historie; De plananalyse als ontwerptechnisch materiaal	99
5.4 De vorm; Het subjectief-kritische moment van de ontwerpproductie	100
6. Nawoord	107
Noten	111
Lijst van de afbeeldingen	128
Literatuur	132
Index	138

INTRODUCTIE

Historie, Kritiek en Ontwerp van Luuk Boelens verschijnt als tweede uitgave in de reeks *Ontwerp en Theorie*. De eerste uitgave, *Hoogbouw en compacte stad*, had het programmatische karakter van een manifest. Deze tweede uitgave inter-venieert eveneens op polemische wijze in een lopende discussie.

In dit geval zijn het de thema's van '*het stadsontwerp*' die door de auteur op kritische wijze geëvalueerd worden. Het bijzondere van het boek ligt in de wijze waarop Boelens de thema's *historie, kritiek en ontwerp* met elkaar verbindt. Het analytische koppel maatschappij-ontwerp wordt gecomplementeerd met een *historische determinant*, waardoor enerzijds een theorieloze praktijk wordt ontlopen en anderzijds maatschappij- en esthetische theorie gekoppeld blijven aan bestaande ontwerppraktijken.

Deze benadering is bijzonder, omdat in het ontwerponderwijs en -onderzoek theorievorming veelal nauwelijks de status van wetenschappelijkheid kan dragen. Het empirisme dat hier hoogtij viert levert geen theorie van de vorm. De vele 'ontwerpmethodologieën' veronderstellen veelal een kwantitative bewerking van het materiaal. Vorm is in deze opvatting in wezen een organisatieprobleem. Het zogenaamde 'ontwerpproces' houdt dan ook geen verband met het te bewerken object. Het stuklopen van deze methodologieën toont zich exemplarisch bij iemand als Christopher Alexander, die na wiskundige bewerking van de vormproblematiek uiteindelijk uitkomt in de neomystiek van *The Timeless Way of Building* (1979). Met enige ironie zou men kunnen zeggen dat de 'naamloze kwaliteit' uit dit laatste boek reeds aanwezig was in zijn *Notes on the synthesis of form* (1964), omdat ook hier begripsontwikkeling ontbrak.

Boelens' onderzoek is in die zin aanzienlijk productiever. Zijn stellingnames schuwen de actualiteit niet. Carel Weebers opmerking dat de architectuur slechts kan opbloeien door de stedbouw wordt hier historisch geconcretiseerd. Weebers formalisme wordt evenals dat van Peter Eisenman op haar waarde geschat. Positief in die zin dat het 'terug naar het ontwerp' opgenomen wordt, negatief omdat ook Weebers 'agnostisch formalisme' gekritiseerd wordt via de vorm-inhoud problematiek. Boelens grijpt hier terug op één van de meest gereflecteerde esthetische theorieën - de esthetische theorie van Theodor W. Adorno. Adorno's theorie over moderniteit die reeds bij Charles Baudelair een aanvang neemt, neemt vorm als een maatschappelijk sediment. Het empirisme is hier overwonnen, de bemiddeling tussen vorm en inhoud - de verhouding tussen vormgeving en normstelling - staat ook bij Boelens centraal. In die zin wordt ook Manfredo Tafuri's theorie gekritiseerd op het voorbijgaan aan het esthetische effect van de architectuur- en stedbouwproductie. Tafuri's opvattingen liggen verankerd op de bodem van de negatieve theorie (respectievelijk kritiek). Hij kan geen alternatieve oplossingen aanreiken, omdat de constructie van de kritiek dit verhindert. Ook bij Boelens

worden er geen pasklare oplossingen aangedragen. Wel worden de coördinaten uitgezet waarlangs deze oplossingen zich zouden moeten bewegen, willen ze tot een vruchtbare ontwerppraktijk leiden. In die zin is het boek een belangrijke bijdrage aan het denken over architectuur en stedenbouw.

Franziska Bollerey
Arie Graafland

HISTORIE, KRITIEK EN ONTWERP
Stadsontwerp en
maatschappelijke ontwikkeling

Alhoewel onderscheidbaar, zijn esthetische uitdrukking en maatschappelijke betekenis niet te scheiden delen van één ruimtelijke totaliteit. Vorm profileert zich dwars door de inhoud heen en omgekeerd. Zowel de protagonisten van de formele ("Function follows form"), als die van de functionele determinant binnen het ruimtelijke ontwerpproces ("Form follows function") hebben de specifieke bemiddeling tussen de vorm en de inhoud echter ontwikkeld tot fetisj van een onbegrepen verhouding. De versleten dialoog tussen de 'semantische ontwerpopvatting' tegenover die, welke het ontwerp benadert als maatschappelijke produktie, blijkt té anachronistisch en onhistorisch om opheldering te verschaffen in het recentelijk algemeen geaccepteerde echeq van de discipline van het stadsontwerp.

Het actueel breed opgezette stedenbouwdebat aangaande de herprofilering van de discipline cq. de 'wederopstanding' van de stedenbouwkundige ontwerparbeid dient begrepen te worden vanuit deze werkingloze polaire structuur. Noch de 'agnostisch formele', noch de maatschappelijk bemiddelde interpretatie kan binnen het ontwerpproces doordringen tot het ondoorzichtige verband tussen de objectief structurele ontwikkelingen en het subjectief menselijke handelen, als relatief autonoom antwoord daarop. De eerste benadering ontkent het dubbel-karakter van het stadsontwerp (als "fait social" én als autonoom gegeven) en postuleert de ruimtelijke verschijningsvorm van de stad daarmee veelal historisch/maatschappelijk ongerefleeteerd. De tweede benadering komt zelf niet aan het ruimtelijke object van bewerkingen toe en wordt daarmee a-architectonisch.

Het stadsontwerp geconcipteerd vanuit haar interne structuur en functioneringswijze in samenhang met de politiek-economische werkelijkheid, zal beschreven onvruchtbare tegenstelling kunnen overbruggen. Op deze wijze zal een onderzoek naar de (mogelijk) formele structuren op stadsniveau verbonden moeten zijn met een historisch (diachronisch) en kritisch (synchroisch) onderzoek naar de achtergronden van en ontwikkelingstendensen binnen de actuele situatie van de stedenbouwkundige ontwerparbeid.

De discussie over de twee bibliotheek-ontwerpen van Bakema/Boot en Weeber voor de stad Rotterdam (1977/1978)¹ vormt een sleutelmoment in het afgelopen decennium van de Nederlandse architectonische en stedenbouwkundige praktijk. Niet alleen profileerde de prijsvraag een duidelijke scheur in de na-oorlogse architectuurontwikkeling, doch tevens noodzaakten de demagogie en banvloeken van het jurylid Aldo van Eyck, Carel Weeber tot reflectie aangaande de eigen ontwerppraktijk. Weebers reactie, die in 1979 in het novemhernummer van het bouwblad Plan verscheen, vormde een definitieve breuk met de 'maatschappij-hervormende werking', die traditioneel door de C.I.A.M. en later door de Forumarchitecten en Team X aan de architectuur werd toegeschreven. Weeber was niet meer verantwoordelijk voor de maatschappij. Hij was slechts verantwoordelijk voor de architectuur; ten dele voor het bouwen en volledig voor zijn eigen werk ².

Naast deze door hem nagestreefde 'objectief formele ontwerpbenadering', markeerde Weebers reflectie echter tegelijkertijd de opening van een stedelijk discours, hetgeen tot in de actuele situatie doorklinkt. Zijn artikel bekritiseerde immers de tijdens de zogenaamde democratiseringsgolf geïntroduceerde, sociaal-wetenschappelijke benadering, waarbinnen het ruimtelijke object van bewerkingen - het stadsontwerp - steeds sterker uit het gezichtsveld verdwenen was. Als zodanig zou de discipline ertoe bewogen moeten worden op zoek te gaan naar die momenten, waarop de stedenbouwers, overigens met de beste bedoelingen, het verkeerde pad opgingen. Want, zo benadrukte Weeber, slechts door stedenbouw zou architectuur kunnen opbloeien en niet andersom ³.

Deze kritiek en ontwerpbenadering deed snel opgang binnen de stedenbouwkundige praktijk. Aan het eind van de jaren zeventig was deze praktijk immers in een impasse geraakt, aangezien zij steeds sterker geconfronteerd werd met de 'werkingloze mythe' van de moderne beweging, als utopische poging om voor de stad een vormbeginsel te behouden, dat zou beantwoorden aan de dynamiek van de stedelijke structuren ⁴. Te samen met de doorgevoerde reconstructies binnen de stadspolitieke interventiemogelijkheden, was daarmee de stedenbouwkundige (ontwerp)praktijk een erg onzekere geworden. In eerste instantie met de 'slag om de Nieuwmarkt' (1975) en vijf jaar later met de 'slag om de Vondelstraat' bleek steeds duidelijker dat de 'ideologie van de stad van morgen', welke haar reëel hoogtepunt zou moeten krijgen in de Bijlmer, op een 'dubbel falen' stuk gelopen was ⁵. Als zodanig kon deze code niet langer de status quo van de stedenbouwkundige arbeid, noch in politiek, noch in ontwerptechnisch verband, reproduceren. Weeber's radicaal en politiek 'agnostisch formalisme' - dat wil zeggen een positie die benadrukt dat wij de (maatschappelijke) oorzaken van het formeel niet kunnen kennen en die zich daarmee bewust en vrijwillig zover mogelijk van de werkelijkheid verwijderd - vormde vanuit deze achtergrond een welkome aanleiding tot herprofilering van de discipline en stadsontwerp. De autonomie van de discipline en het individuele kunstenaarschap, de creatieve/intuïtieve benadering, staan in deze overwegingen centraal. Middels een stedenbouwkundige heroriëntatie op het vraagstuk van het stadsontwerp, wordt verwacht dat het wederom mogelijk zou moeten worden een 'leesbare stad' en de samenhang tussen de planonderdelen te produceren. Op een puur formeel niveau wordt zo de associatie van het plan met in de cultuur van stedenbouw en architectuur verankerde beeldtypes geproblematiseerd. Tegelijkertijd daarmee wordt een stadsontwerp geïntroduceerd, dat uiteindelijk indifferënt zal moeten worden ten aanzien van haar functiepatronen ⁶.

Tegen deze intrinsieke benadering van de stedenbouwproductie polemiseert echter nog steeds de 'sociologische interpretatie'. Werkende vanuit de politiek-economische determinant en de analyse van de maatschappelijke verhoudingen heeft deze benadering een vergelijkbaar hoge vlucht gekend als het 'agnostisch formalisme'. De protagonisten van de autonomie van de discipline werden bekritiseerd op hun voorbijgaan aan de grote vragen met betrekking tot de maatschappelijke bemiddeling binnen het ontwerpproces, de positie van de ontwerper binnen de planning en politiek en het dialectische proces van de stadsontwikkeling. Centraal staat in de 'sociologische benadering' de analyse van de voorwaarden en achtergronden, waaronder de ruimtelijke ordening tot stand komt. Niet het ontwerp zelf, maar de *maatschappelijke boodschap* van het ontwerp wordt geproblematiseerd. Als zodanig staat deze sociaal-wetenschappelijke benadering lijnrecht tegenover de beschreven formalistische interpretatie en culminerend beide opties binnen het actuele stedenbouwdebat tot een situatie, waarin zij niet meer door kunnen dringen tot een algemeen aanvaard en meer overtuigend kenniskarakter omtrent het stadsontwerp. Ten behoeve van een productiever inzicht in deze onvruchtbare dialoog lijkt een korte analyse van de ont-

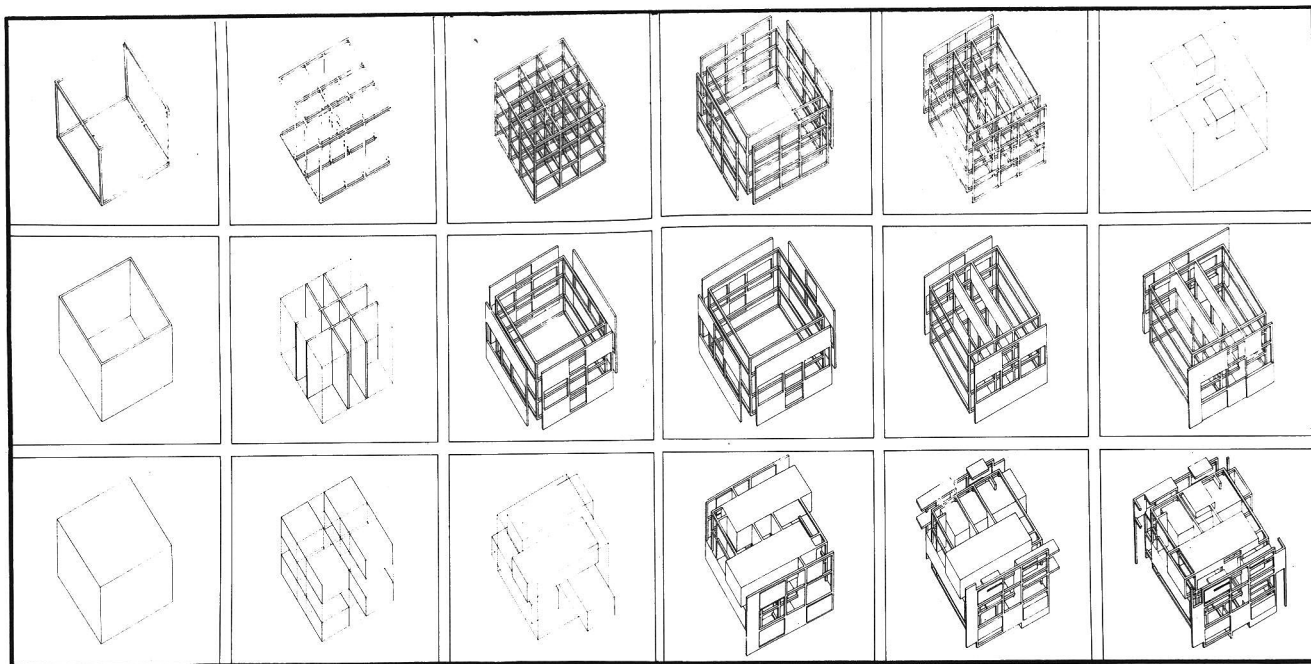
werptheoretische proposities, waarop beide benaderingen gebaseerd zijn, dan ook geen overbodige luxe. Deze zal ik pogen te traceren bij respectievelijk Peter Eisenman en Manfredo Tafuri.

Evenals Weeber blijkt de Amerikaan Peter Eisenman - in overeenstemming met de voortdurend naar zichzelf verwijzende teksten ⁷ - een doorslaggevend protagonist van de autonomie van de discipline. Ook Eisenmans opvatting benadert het ontwerp als 'formele taal'. Maar wanneer Weeber ontrouw blijkt aan het door hem nagestreefde 'objectief formalisme' ⁸ en wanneer Weebers voorstellen voor het 'smaakloos raster' niet 'tijdloos' blijken te zijn, maar eveneens een historische connotatie blijken te bezitten ⁹, wordt duidelijk dat Eisenmans 'linguïstisch structuralisme' zuiverder en daarmee overtuigender is. Immers Eisenmans kritiek tegen het steeds evidentier geworden gemis aan een 'theoretisch discours' - tegen de puur subjectieve en niet te meten aspecten binnen de semantische architectuurbenadering - wordt consequent gedurende zijn gehele ontwerpwerk doorgezet. Zijn heuristisch zoeken naar de communicatieve relatie tussen de afzonderlijke beelden en tekens, tussen de vorm en de gebruiker, zijn zoeken naar de ontologie van de architectuur, ontkent zo iedere subjectieve voorkeur in het werk en tendert naar een sluitend objectief systeem.

Tegelijkertijd wordt deze uitsluitend op zichzelf reflecterende architectuur voor Eisenman echter dan pas geloofwaardig, als ze volledig bepaald wordt door een wetmatig, transformatieel proces ¹⁰. Als zodanig 'heilig' Eisenman het proces en niet het architectonische object van bewerkingen; binnen zijn 'lineaire reeks elf ontwerpen' (1968-1980) valt het verloop samen met de voltooiing ¹¹. Op deze manier tendert Eisenmans poging de functionele betekenis van de vorm te overwinnen, door deze te overstijgen en daarvoor in de plaats een intrinsieke waarde aan de architectonische noties toe te schrijven, naar een algemene ontwikkelingswet, die puur formeel is en indifferent wordt ten opzichte van elke functionele interpretatie.

Deze benadering impliceert voor Eisenman echter niet dat zijn ontwerpen alleen naar zichzelf verwijzen, zoals dat bij Carel Weeber het geval is. Tegenover de 'werkingloze mythe' van de post-modernen, die zich volledig antipatisch profileren ten opzichte van alles wat maar de schijn van ideologie in zich herbergt, onderkent Eisenman dat zeker zijn laatste projecten hun grond vinden in een expliciet ideologische betrekking tot de actueel culturele condities. Deze wordt door hem omschreven als "*het ogenschijnlijk onvermogen van de mens om nog langer een geloof in zijn eigen rationaliteit en bekwaamheid te reproduceren*" ¹². Eisenmans heroriëntatie op de connotatieve betekenissen - dat wil zeggen de verwijzingen van het object naar iets dat buiten haar ligt; de betekenissen van symbolische, representatieve en meta-fysische aard - dient dan ook in het licht gezien te worden van zijn kritiek op de 'betekenisloosheid van de moderne architectuur'. Deze architectuur poogt Eisenman nu te vullen met een nieuwe esthetische inhoud, hoe anti-ideologisch deze ook zou mogen zijn. 'House X', als climax en syntaxis van een negen jaar durend proces, wordt zo een model van de realiteit in die zin, dat het buiten deze realiteit staat en deze ondervraagt. Eisenmans vormconcept én theoretische code staan op deze wijze in een illusionaire en allusieve verhouding tot deze werkelijkheid.

De ontmaskering van de illusie van de moderne avant-garde om enkel en alleen met behulp van de waarde van het beeld te anticiperen op de voorwaarden voor een 'bevrijde maatschappij', vormt daarentegen het kernthema in Tafuri's 'Progetto e Utopia' (1973, ned. vertaling 1978). De binnen de praktijk aanwezige angst voor een conclusie dat de actuele beroepssituatie van de ruimtelijke ontwerpers slechts een futiele aangelegenheid geworden is en het utopische streven deze gevreesde ondergang van de disci-

1. Peter Eisenman: Transformational diagrams of House IV (1971)

De moderne architectuur lijkt de reductie van haar elementen tot zuiver teken te aanvaarden en daarmee voorbij te gaan aan haar maatschappelijke betekenissen. In het beste geval ontstaat een formeel sluitend, puur naar zichzelf verwijzend systeem, waarbinnen het ene teken op het andere reageert.

plinaire professionaliteit te bezweren, wordt zo voor Tafuri een 'formele en ideologisch hoogst neurotische krampachtigheid'. Veeleer dienst aller-eerst afgerekend te worden met de traditionele fetisjen en anachronistische ontwerpverwachtingen van de 'neo-modernen', voordat begonnen kan worden aan een onderzoek naar de mogelijke nieuwe taken voor de stedenbouw en architectuur, aldus Tafuri. Demystificatie van de omvattende categorieën, die schuil gaan achter de abstracte begrippen kunst, architectuur en stad, wordt zo voorwaarde ten behoeve van het zoeken naar een nieuwe avant-garde rol van de discipline. Als nieuw arbeidsterrein geeft Tafuri in eerste instantie twee velden aan, waarop het 'moderne' werkzaam zou kunnen zijn. Alhoewel het eerste werkingsveld door Tafuri ook wel beschouwd wordt als 'het drama van de hedendaagse architectuur', wordt desondanks 'de terugkeer tot de zuivere architectuur' nog altijd verkozen boven de gemystificeerde pogingen om de architectuur nieuwe ideologische inhouden te geven ¹³. Ook al wordt zij in het beste geval 'subliem nutteloos' en is zij op grond van haar anachronisme pathetisch, toch waardeert Tafuri die architectuur, die de moed heeft de werkingloosheid en betekenisloosheid van de 'neo-modernen' aan de kaak te stellen. De zwijgende en verouderde zuiverheid van de architectuur van Peter Eisenman - de vorm zonder utopie - weet zich zo gesteund door Tafuri, zelfs wanneer die zuiverheid (anti)ideologisch geïnspireerd is ¹⁴.

In de slotparagraaf van zijn kritisch onderzoek van de moderne kunst en architectuur en haar nasleep, lijkt Tafuri echter definitief over te hellen naar het door hem aangegeven tweede arbeidsterrein. Deze wordt omschreven als: "*wil zij (de architectuur; red.) een politiek doel dienen en verbonden zijn met de konkrete strijd, zij de georganiseerde arbeidersbeweging konfronteert met de hoogste nivo's die de kapitalistische dynamiek van de ontwikkeling bereikt, dat zij de bijzondere momenten verklaart in de samenhang van de algemene plannen*" ¹⁵. Tafuri benadrukt nu dat posities zoals die van Eisenman, zich gewoonweg de luxe niet kunnen veroorloven a-politiek te zijn en dat het voorbijgaan aan de historische onvermijdelijkheid, het ongereflecteerde gebruik van de geschiedenis in de architectuur, vanuit zijn historisch-materialistisch gedachtespectrum onoverkomelijk is. De uit de analyse van de eigen structuren tot stand gebrachte intersubjectieve codex, rekent immers af met het zogenaamd politiek gebruik van de avant-garde en haar gebruik als uitdrukking van protest. Het alternatief binnen de bestaande maatschappelijke verhoudingen tot ontwikkeling gebracht (welk alternatief als zodanig door diezelfde structuren gekarakteriseerd kan worden) wordt zo voor Tafuri een openlijke contradictio in terminis. Veeleerder ziet Tafuri als nieuwe taak voor de technisch intellectuele arbeid dat zij, zonder te vervallen in een directe dienstbaarheid aan één der maatschappelijke klassen, haar verhouding tot de ontwikkelingen binnen de maatschappelijke macht tot onderwerp van studie maakt. In dit onderzoek zou zij daarmee tegelijkertijd haar mogelijke raakpunten en/of onvermijdelijke tegenstrijdigheden met de materiële voorwaarden van de klassenstrijd moeten aangeven ¹⁶.

Terugkerend bij het actuele architectuur- en stedenbouwdebat, hebben beide opties voor mij nu iets problematisch op het moment dat zij geconfronteerd worden met het koppel representatie - werkelijkheid, respectievelijk maatschappelijke verklarende kracht - esthetische uitdrukking. De linguïstisch formele benadering wordt immers té autonoom en ongeloofwaardig, wanneer blijkt dat zij in haar kritiek op het propagandistische functionalisme zich moet verbergen achter de ideologische schermen, die de semiologische benadering haar biedt. Zelfs Eisenmans structuralisme kan de gebruikers en bewoners van zijn experimenten louter als 'indringers' opvatten en ook Eisenman kan de problematische verhouding tussen een puur op zichzelf betrokken formalisme en de direct op de praktijk georiënteerde productie niet overstijgen ¹⁷. Zo ook wordt Tafuri's voorbijgaan aan het

esthetische effect van de architectuur- en stedenbouwproductie manifest, als zij geconfronteerd wordt met de ontologie van de discipline. Zoals Manfredo Tafuri immers ook zelf onderkent, beweegt hij zich op het veld van de kritiek en kan hij als zodanig geen alternatieve oplossing aanreiken voor een nieuwe ontwerppraktijk. Architectuurkritiek en architectuurproductie worden op deze wijze gescheiden in die zin dat het ene niet zonder meer uit het andere kan voortvloeien; de 'operatieve kritiek' ontmaskerd¹⁸. Alhoewel Tafuri hier inderdaad de kern van de zaak te pakken heeft, gaat hij toch voorbij aan de middengeneratie Duitse filosofen, met name die welke zich onverbrekkelijk verbonden hebben met de geest van het esthetisch moderne. In zijn artikel *Engagement* (1962) geeft Theodor W. Adorno immers als zijn mening dat 'de geslaagde kunst' slechts uit het spanningsveld tussen autonomie en engagement tot ontwikkeling kan komen, en dat men zich aldus niet star op één van deze beide momenten moet stellen¹⁹. Op deze niet eenvoudige filosofische en muziek-sociologische werken zal ik echter later kort terugkomen.

Vooralsnog is het voldoende op te merken dat nu de uit beider opties sprekende, problematische verhouding tussen de maatschappelijke ontwikkeling en ontwerphandeling als centrale probleemstelling naar voren gehaald wordt. Geëpoogd wordt hierbinnen een tussenpositie, ofwel sterker een bemiddelde positie in te nemen. Dit impliceert dat het ontwerpproces in het kader van de formele structuren op stedelijke schaal niet alleen geconcipieerd wordt vanuit haar interne structuur en functioneringswijze, doch tevens dat zij begrepen wordt in samenhang met de politiek-economische realiteit en de actuele situatie van de stedenbouwkundige ontwerparbeid. Immers elke stedenbouwkundig ontwerper kan zich nog zo boven de werkelijkheid verheven voelen, middels zijn ruimtelijk object van bewerkingen en middels zijn maatschappelijk geëngageerde positie in het kader van de ruimtelijke ordening staat hij er desondanks midden in. Zo ook kan de sociologische interpretatie nog zover in de maatschappelijke achtergronden en voorwaarden doordringen en als zodanig de onbegrepen fetisjen demystificeren, zolang zij zich niet uitlaat over het esthetische effect van de ruimtelijke productie zal zij a-architectonisch worden en daarmee even 'subliem nutteloos' als de door haar bekritiseerde formele benadering. Op deze wijze wordt het werkingsveld van de kritiek en die van het ontwerp binnen deze publicatie bewust vanuit een zeer specifieke invalshoek in een verband gezien. De plantechische bemiddeling tussen vorm en inhoud - de verhouding tussen vormgeving en normstelling - staat als zodanig centraal.

De 'onbegrepen verhouding' tussen vorm en inhoud is echter niet het enige wat de actuele impasse van de architectuur- en stedenbouwproductie kenmerkt. Tevens is er binnen de hedendaagse ontwerppraktijk sprake van een ongerefecteerd gebruik van het historisch bemiddeld culturele erfgoed, van een terugverwijzen naar de geschiedenis van de discipline, die inactueel en onzuiver is en die slechts de aporieën van het moderne duidelijk maakt. Op deze wijze kan Jürgen Habermas bij het ontvangen van de Adorno-prijs zijn teleurstelling uitspreken ten aanzien van 'de onvoltooidheid', die het moderne project kenmerkt²⁰ en op deze wijze kunnen Boekraad en Barbieri het 'eclectisch gebruik' van de plananalyse als ontwerp materiaal bekritisieren. Niet alleen stellen de post-modernen, onder het motto 'het heden van het verleden', zich ondubbelzinnig op als anti-modern, doch tevens wordt er in de gebruikelijke plananalyses de nadruk gelegd op het *materiaal* dat de ontwerper ter beschikking staat, en niet op de *houding* van de architect. De actuele ontwerppraktijk tendert zo naar een nieuw soort historicisme en naar een gefalsificeerde aanwending van historische plannen, die uit hun vroegere context gedemonteerd, zo als puur esthetisch gegeven wederom in de actuele ontwerppraktijk gemonteerd worden.²¹

Vanuit dit inzicht dient nu het, reeds binnen de hedendaagse stedenbouwkundige ontwerppraktijk onderkende, problematische koppel maatschappij

ontwerp, aangevuld te worden met de historische determinant. In zoverre staat nu niet alleen de vraag centraal welk gewicht moet worden toegekend aan de 'maatschappelijke factor' binnen het zogenaamde (inter)subjectief bemiddeld ontwerpproces, doch tevens welke rol de architectuur- en stedenbouwgeschiedenis hierbinnen speelt. De directe confrontatie tussen de werkvelden van de *historie*, *kritiek* en *ontwerp* vormt zo de 'rode draad' door het vertoog. Als zodanig is het onderzoek naar de mogelijke formele structuren op het niveau van de stad niet alleen verbonden met een historisch en kritisch onderzoek naar de ontwikkelingstendenzen binnen en achtergronden van de tegenwoordige situatie van de discipline, doch kan tevens elke deelstudie door deze drieledige bemiddeling gekarakteriseerd worden.

Elk hoofdstuk, voorafgegaan door een in cursief gedrukte samenvatting cq. verantwoording van de inhoud, stelt zo één van de drie determinanten centraal.

Hoofdstuk 2 behandelt de *historie*. Drie stedenbouwkundige codes worden onderzocht op hun oorsprongen, hun esthetische en maatschappelijke conditionering en hun invloed voor de daaropvolgende ontwikkelingen van de disciplinaire praktijk.

In de hoofdstukken 3 en 4 komt de *kritiek* aan de orde. Op grond van twee invalshoeken - de ontwikkeling van het esthetische bewustzijn (hoofdstuk 3) en de politieke achtergronden van en tendensen binnen de ontwerparbeid (hoofdstuk 4) - wordt vanuit de historische inzichten de actuele stedenbouwpraktijk bekritiseerd zowel ten aanzien van haar formele aporieën, als ten aanzien van haar voorbijgaan aan de maatschappelijke inhouden. Met name de actuele tendens dat men zich star op één van beide momenten van de ontwerpproductie stelt (het esthetische of politieke moment) is constitutief voor betreffende kritiek.

Hoofdstuk 5 vervolgens heeft het *ontwerp* tot onderwerp van studie. In een modelstudie wordt getracht een logisch verband tot stand te brengen tussen de vorm, inhoud en materiaal; tussen het ontwerp, de kritiek en de historie. Dat het een en ander slechts een eerste kennismaking kan zijn met een niet eenvoudige problematiek, die zich zelfs tot buiten het terrein van de stedenbouwkunde begeeft, wordt tenslotte kort aan de orde gesteld in het nawoord (hoofdstuk 6).

Als zodanig is dit boek in hoofdstuk 2 voornamelijk descriptief van aard en wordt zij naarmate het betoog vordert meer en meer analytisch. Diegenen die uitsluitend geïnteresseerd zijn in de actuele impasse en echeq van de stedenbouwdiscipline kunnen misschien hoofdstuk 2 dan ook overslaan. Reacties, met name de kritische, zie ik met spanning tegemoet.

Dank zij nog verschuldigd aan diegenen, zonder wier hulp dit boek niet tot stand had kunnen komen. Hiervan wil ik met name Franziska Bollerey en Arie Graafland noemen en vooral ook Leo van Bommel die zijn directe bijdrage heeft geleverd aan het onderzoek en de teksten in deze publicatie. Daarnaast wil ik Jan Klück bedanken voor het controleren van de tekst op stijl- en taalfouten en Monique van der Tang voor de noodzakelijke vertalingen. Tot slot gaat mijn bijzondere dank en genegenheid uit naar Rita Bronkhorst, niet alleen voor het type-werk, maar tevens voor de vele uren dat zij mij tijdens het schrijven terzijde heeft gestaan.

DEEL EEN
Historie

*De termen 'toeval' en
'genie' beantwoorden
aan geen enkele bestaande
categorie en zijn daarom
ondefinieerbaar.*

Leo N. Tolstoj

De geschiedenis van het stadsontwerp, zoals dat in deze context belicht wordt, behandelt de bijzondere momenten uit een tijdperk, waarbinnen de architectonische en stedenbouwkundige praktijk begrepen werd in haar progressieve relatie tot de maatschappelijke realiteit. Het stedelijke alternatief voor de culminerende onleefbaarheid, wanorde en sociale vervreemding binnen de concentraties van de industriële en later administratieve werkgelegenheidssectoren, de politisering van het stadsontwerp met een specifiek op de desbetreffende praktijk georiënteerde ideologische boodschap, zou de voorwaarden moeten aangeven voor een 'niet onderdrukkende en bevrijde samenleving'. Van de vroeg 19e eeuwse ideële pretenties van de sociaal-utopisten tot het laat modern ontwerptechnisch credo van Le Corbusier werd deze doelstelling voor een avant-gardistische praktijk met een kracht geformuleerd, die haars gelijke op dit moment niet meer kent.

Vanwege hun vernieuwend en vooruitstrevend elan en vanwege het intrinsiek maatschappij (her)vormend karakter dat daarbinnen besloten lag, worden de codes van Fourier, Soria Y Mata en Garnier onderzocht op de in de inleiding gestelde problematiek. Deze problematiek betrof het specifieke verband tussen het ontwerp, de kritiek en de historie, ofwel het verband tussen de disciplinaire praktijk, de maatschappelijke praktijk en de kennis van de geschiedenis van het vak. Het naar deze problematiek gestructureerd historische onderzoek impliceert aldus enerzijds het doordenken van het maatschappelijke begrip binnen de stedenbouwkundige code naar het stedelijke ontwerp. Anderzijds wordt het noodzakelijk de eigen relatief autonome esthetische opties te analyseren op grond van het maatschappelijke én artistieke bewustzijn van de ontwerper en deze te toetsen aan de formele structuur van zijn stadsontwerp. Tenslotte dient het werkingsveld van de stedenbouwkundige code geanalyseerd te worden voor de daaropvolgende generatie ontwerpers. Hiertoe wordt het begrip 'nevenplan' geïntroduceerd, die omschreven kan worden als een stedelijk plan waarvan de historische lijnen tot in bovengenoemde codes getraceerd kunnen worden, ondanks dat dit plan door zijn eigen tijd geconditioneerd is. Naast een maatschappelijk gedetermineerde, krijgt het stadsontwerp zo ook een eigen interne geschiedenis van haar ruimtelijke verschijningsvorm. Op deze wijze valt elk van de drie deelstudies van dit historische onderzoek uiteen in vier paragrafen.

De eerste paragraaf behandelt de maatschappelijke achtergronden en tendensen tijdens het leven van de ontwerper.

In de tweede paragraaf staan dan de in deze constellatie ontwikkelde economische, politieke en ideologische denkbeelden van de betreffende ontwerper centraal.

Deze denkbeelden zullen in paragraaf drie van grote invloed blijken te zijn op de formele structuur van het stadsontwerp.

Paragraaf vier tenslotte betreft dan het onderzoek naar de betekenis van de geanalyseerde code voor de daaropvolgende ontwikkelingen binnen de stedenbouwgeschiedenis.

2.1 DE HARMONIE VAN FOURIER

De samensmelting van stad en land ten behoeve van de
sociëtaire en associatieve maatschappij

2.1.1 Maatschappelijke achtergronden en levensloop

François Charles Marie Fourier, op 7 april 1772 te Besançon geboren, leefde in een tijdperk, waarin Frankrijk de laatste stuiptrekkingen van het absolutisme beleefde en waarin de verlichtingsidealen van de encyclopedisten hoogtij vierden totdat de kapitalistische productiewijze zich in versterkte mate doorzette. Aan het eind van de 18e eeuw bevond de Franse industrie zich immers nog in wording en werd de maatschappelijke situatie nog sterk bepaald door de oude feodale omstandigheden met zijn agrarische productieverhoudingen. Tegen deze feodale situatie ageerden reeds rondom het midden van de 18e eeuw belangrijke denkers als Montesquieu en Voltaire, maar met name hun navolgers Jean Jacques Rousseau en Denis Diderot bepleitten bij hun tijdgenoten steeds sterker de volledige radicalisering¹. De bestorming van de Parijse Bastille op 14 juli 1789 tekent dan ook de maatschappelijke uitbarsting van deze onvrede met de feodale machtsverhoudingen en markeert tegelijkertijd het hoogtepunt van het driedelig verlichtingsideaal '*égalité, fraternité et liberté*'. Deze politieke daad van het Franse volk, die als de aanvang van de zogenaamde Franse revolutie getypeerd kan worden, leidde uiteindelijk tot de complete afschaffing van de monarchie in het jaar 1792 en schiep daarmee de ruimte voor een verdere opbouw van de industrie en het principe van de vrije concurrentie.

Als zoon van één van de invloedrijkste koopman-families in Besançon, profileerde Fourier al snel een onverzoenbare haat tegen het mercantilisme, de handel. Alhoewel hij vanuit deze overtuiging weigerde zijn vader na diens dood als koopman op te volgen, zien wij hem toch in de periode 1791-1793 als handelsgezel enkele reizen maken door Frankrijk, Duitsland en de Nederlanden. Teruggekeerd in Frankrijk, neemt hij na de machtsovername van de Jacobijnen als soldaat echter dienst in het revolutieleger, waaruit hij evenwel reeds in 1796 vanwege slechte gezondheidsomstandigheden ontslagen wordt.

Deze korte dienstperiode stelde Fourier niettemin in staat de Franse revolutie van dichtbij mee te maken en haar op haar werking te doorgronden. De Franse revolutie had immers naast een politieke, eveneens een economische betekenis. Zij had weliswaar de 'gelijkheid' van de derde stand - het burgerdom - ten opzichte van de voordien geprivilegieerde standen - de adel en de geestelijkheid - in theorie doorgevoerd, maar door het daarmee tegelijkertijd doorzetten van de kapitalistische productiewijze, kwam van deze 'sociale gelijkheid' in de praktijk maar bitter weinig terecht. Doordat de nieuwe Franse republiek het recht op particulier eigendom waarborgde, brachten de nieuwe ontwikkelingen in de productieverhoudingen immers steeds sterker de politiek-economische conflicten binnen de 'derde stand' aan het licht tussen diegenen die de productiemiddelen in eigendom hadden en diegenen die genoodzaakt waren hun eigen arbeid aan te bieden op de zogenaamde 'vrije markt'. Waren deze conflicten vooralsnog slechts latent aanwezig, na 1820 kon deze 'innerlijke strijd' binnen de derde stand niet meer over het hoofd gezien worden en kon men zelfs al spreken van een industriële proletariaat². Tegen juist dit fiasco van de Franse revolutie - die, ondanks de goede bedoelingen, de sociale onrechtvaardigheden in de hand werkte - nam Fourier vastberadener dan enig ander van zijn tijd stelling.

Na een kort oponthoud in Marseille en Parijs, vestigt Fourier zich in 1800

uiteindelijk te Lyon, alwaar hij tenslotte kans ziet als advocaat werkzaam te zijn. Nu kan Fourier meer tijd aan zijn filosofische en wetenschappelijke studies besteden en in 1801 verschijnt zijn eerste artikel in het *Journal de Lyon* en in 1808 zijn eerste hoofdwerk *Théorie des quatre mouvements*. Gedurende deze periode vormde ook het Napoleontische tijdperk (+1799- +1814) onderwerp van Fourier's kritiek. Niet alleen het gedeeltelijke herstel van het absolutisme onder het keizerschap van Napoleon (sinds 1804) betrof Fourier's aversie, maar tevens betritiseerde hij het militante karakter van de Napoleontische oorlogen en de sociaal-economische politiek uit een tijdperk, waarin de rijken steeds rijker en de armen steeds armer werden. Ondanks de handelsblokkade met Engeland, probeerde Napoleon immers de industriële ontwikkeling in Frankrijk te stimuleren door een vrij handelsverkeer te waarborgen, door de in het republikeinse tijdperk doorgevoerde standaardisatie van de maten, gewichten en kalender uit te breiden en door toepassingsgericht wetenschappelijk onderzoek te financieren ³.

De economische zwaartepunten in die tijd lagen voornamelijk in Parijs, de havenstad Marseille en de industriestad Lyon. Met name de zijde-industrie van Lyon nam hierbinnen een aparte plaats in en produceerde al snel voor de wereldmarkt. Aangezien de (strijdbare) mannelijke bevolking echter in grote getalen aan het front werd ingezet, kwamen binnen deze 'industriële sectoren' hoge percentages vrouwen- en kinderarbeid voor en waren lange werktijden van zelfs 16 à 17 uur, als vanzelfsprekend, aan de orde van de dag. Gepaard gaande met een bevolkingsgroei en vooral sterk toenemende migratie van de plattelandsbevolking naar de stad, versterkten deze tendensen de sociale ellende in de grote industriële steden ⁴. Deze sociaal-economische situatie - met name die van Lyon - is als zodanig van grote invloed geweest op Fourier's werk en van hieruit ontwikkelde hij zijn ideeën voor een reorganisatie van de landelijke productiewijze tot een *Association domestique agricole* (gepubliceerd in 1822).

Als zijn moeder in 1812 sterft, krijgt Fourier een jaarlijks pensioen van 900 francs, hetgeen hem in staat stelt verschillende reizen te ondernemen waarbij hij met name geïnteresseerd is in de grote architectonische werken van zijn tijd. In 1825, terug in Parijs, werkt hij voor Curtis & Lamp en komt hij in aanraking met zijn latere leerlingen Clarisse Vigoreux en Victor Considérant, nadat reeds in 1816 Just Muiron zich bij hem aangesloten heeft. Dankzij de propagandistische activiteiten van onder andere deze drie fourieristen en na de publicatie van zijn *Nouveau monde industriel et societaire* (1829), geniet Fourier enige bekendheid en worden aan het begin van de jaren dertig enkele tijdschriften uitgegeven, waarvan na 1836 *La Phalange* met enige regelmaat uitkomt. Rondom deze tijd verslechtert Fourier's gezondheid echter snel en hij sterft op 10 oktober 1837 te Parijs ⁵.

2.1.2 Fourier's maatschappelijke denkbeelden

Vanuit zijn kritieken op de politiek-economische ontwikkelingen in het republikeinse en Napoleontische tijdperk, zal Fourier met name na de eeuwwisseling zijn stellingen uit en te na bepleiten: *de Beschaving (lees: het vroeg-kapitalisme) is ten dode opgeschreven; met hulp van God en zijn, Fourier's, theorie kan de mensheid een nieuw tijdperk ingaan; één waarin coöperatie, het vrije spel van de hartstochten, een werkzaam evenwicht tussen rijk en arm, vrouw en man, groeien naar een gouden eeuw van Harmonie* ⁶. In het proces van de maatschappelijke ontwikkeling ziet Fourier een continue beweging, een op- en neergang van een wereld die door mensen wordt gemaakt en daarmee ook maakbaar is en waarbinnen tweënder-

tig perioden te onderscheiden zijn, onderverdeeld over vier fasen ⁷. De periode waarin Fourier zich bevindt, beschouwt hij als de overgang van de Barbarij naar de Beschaving en als vanzelfsprekend niet veel zaaks. Na een periode van het Garantisme zal, volgens Fourier, echter onvermijdelijk de periode van de Harmonie volgen, waarbinnen uiteindelijk de volledige bevrediging van de menselijke hartstochten plaats kan vinden en waarbinnen een ieder in geluk kan samenleven.

Wat Fourier nu in zijn tijdperk van de beschaving met de grootste afschuw vervulde, was het feit dat de grote massa van de bevolking gedwongen was de voor de gemeenschap zo noodzakelijke, maar vervelende arbeid te verrichten, terwijl slechts weinigen daarvan de vruchten plukten en terwijl een nog kleiner gedeelte van de maatschappij (Fourier noemt onder andere de kunstenaars en wetenschappers) het zich veroorloven kon het aangename en plezierige werk te doen ⁸. De kern van zijn leer was daarmee het attractief maken van de arbeid voor de gehele samenleving, welke arbeid, aangepast aan de menselijke driften en hartstochten, daarmee de voorwaarde zou vormen voor de (echte) vrijheid, de maatschappelijke vooruitgang en de menselijke associatie; kortom de voorwaarde voor een 'harmonische' maatschappij. Hiertoe was het volgens Fourier noodzakelijk dat er een proefmodel voor deze mondiale Harmonie (de phalanx-gemeenschap) werd gesticht, waarbinnen de volgende principes van primair belang zouden zijn: de consequente toepassing van het vrije spel van de hartstochten, de vrije arbeid en de sterke specialisatie daarvan, het behoud van het recht op bezit (alhoewel het gemeenschappelijke bezit daarbinnen een belangrijke plaats innam) en tenslotte de hiërarchische ordening.

Het vrije spel van de hartstochten

In zijn theorie van de associatieve gemeenschap verwerpt Fourier de gelijkheidsfilosofie van de Verlichting en tevens die van de Franse revolutie, waarin de gedachte van vrijheid, gelijkheid en broederschap niet tot de gewenste hervormingen had geleid. Niet de rede is de drijfveer van het menselijke handelen, maar de hartstochten nemen boven de rede de eerste plaats in, zo benadrukte Fourier. Doet een mens precies waar hij zin in heeft en handelt hij naar zijn instinctieve behoeftes, dan ontstaat een organisch gedragspatroon - een menselijke natuurtuin - waarbinnen niet alleen de individuele, maar tevens de collectieve ontplooiing ten volle tot ontwikkeling kan komen ⁹. Groepen van gelijkgezinden zouden zich immers tot elkaar aangetrokken voelen en zich associëren tot een serie. Deze verschillende series van mensen met gelijkgezinde hartstochten zouden - tot een co-operatief opgezette commune samengevoegd - met elkaar wedijveren en daarmee de sociale gemeenschap tot een hogere eenheid, de harmonie, kunnen brengen. Juist in dit aspect is Fourier dan op zijn origineelst; namelijk in zijn hedonistisch kernprincipe, de lustbevrediging, welke hij opvat als de leidraad voor al het menselijke handelen en het gemeenschappelijke geluk.

De associatieve samenleving biedt als zodanig dan ook geen plaats meer voor het instituut gezin. Ten behoeve van de totale lustbevrediging van alle leden van de gemeenschap, zijn de volledige emancipatie van de vrouw en de 'vrije liefde' tussen de sexes immers even essentiële onderdelen als de vrijwillige samenwerking tussen de verschillende maatschappelijke klassen en de vrije associatie tot een serie ¹⁰. Daarmee kan ook de opvoeding van het kind door de phalanx-gemeenschap efficiënter geschieden, dan dat dat in Fourier's tijdperk binnen de afzonderlijke gezinnen het geval was. Het gemeenschappelijke opvoedingssysteem - op didactische en pedagogische vernieuwingen gebaseerd ¹¹ - zou immers beter kunnen inspelen op de educatieve criteria die voor 'de mens van morgen' nuttig zouden kunnen zijn. In Fourier's visie bestaat het onderwijs-programma voor het kind aldus hoofdzakelijk uit gymnastische oefeningen, culturele activiteiten en vooral ook

uit de dagelijkse omgang binnen de sociëtaire maatschappij. Aldus kan men de phalanx-gemeenschap eveneens opvatten als een school van het leven, waarbinnen iedereen (ook de volwassenen) zijn persoonlijke driften kan ontdekken. Het aantal leden van de phalanx dient dan ook gebaseerd te zijn op een aanwezigheid van voldoende contrasten om een dergelijke 'ontdekking' mogelijk te maken. In de eerste voorstellen van Fourier telde de gemeenschap 810 inwoners, maar terwille van de ontwikkeling van de hartstochten wedijver en eerezucht en vanuit economische overwegingen, verdubbelde hij dit aantal tot 1620 inwoners om op deze wijze voldoende contrasten te verkrijgen. Deze basis-eenheid van de 'harmonische' maatschappij - de phalanx - zou dan gehuisvest moeten zijn in een phalanstère, een paleisachtig gebouw die temidden van het groen en agrarische landerijen gelegen zou zijn. Fourier propageerde immers niet alleen een 'code social' (een terug naar de 'natuur' van de mensheid), maar tevens een 'ordre naturel', waarin hij een menging van landelijke en stedelijke aspecten voorstaat.

De vrije arbeid en de specialisatie

Ten behoeve van de ontwikkeling van de menselijke driften en hartstochten, neemt de aantrekkelijkheid van de arbeid een belangrijke plaats in binnen Fourier's sociaal-utopische denkbeelden. Om aantrekkelijk te worden dient de sociëtaire arbeid, volgens Fourier, aan zeven voorwaarden te voldoen¹². Eén daarvan is de arbeidsdeling die tot de hoogste graad dient te worden opgevoerd, teneinde alle geslachten en leeftijden aan te spreken, op functies die voor hen geschikt zijn. Als zodanig is Fourier een voorstander van een verdoorgevoerde specialisatie van de arbeid, zoals dat onder andere ook als een belangrijk kenmerk van de vroeg-burgerlijke tijdgeest getypeerd kan worden: "*Das bürgerliche Individuum.....glaubte.....es gehöre einer Gesellschaft an, die den höchsten Grad von Harmonie einzig durch die unbeschränkte Konkurrenz individueller Interessen erreichen könne*"¹³. Fourier maakte zo een onderscheid tussen de handarbeid, de geestelijke arbeid en de 'arbeid' van diegenen die het kapitaal zouden leveren. Eveneens voorspelde hij dat de verschillende (arbeid)series, waaraan de leden van de phalanx-gemeenschap zich vrijwillig verbonden hadden, zich op specifieke productietaken zouden gaan toelagen. De differentiatie binnen de series tenslotte zou een sterke afwisseling van de arbeid mogelijk moeten maken, om zo een-tonigheid en simplificatie te voorkomen. Elke phalansterist verrichtte in Fourier's visie zeven à acht werktaken per dag, die afgewisseld werden door culturele activiteiten en maaltijden. Daarnaast propageerde Fourier een vrije concurrentie tussen de individuen onderling om zo een collectieve en geestelijke welvaart mogelijk te maken. Echter in tegenstelling tot de arbeidsdeling binnen de burgerlijke economie, vond de specialisatie in de phalanx-gemeenschap niet haar maatschappelijke uitdrukking in de eigendomsverhoudingen. Doordat in de phalanx-gemeenschap de productiemiddelen als gemeenschappelijk eigendom voorgesteld werden, kon ook van een onrechtvaardige maatschappelijke verdeling van de geproduceerde winsten geen sprake meer zijn. Elke phalansterist produceerde voor de gemeenschap en werd volgens een bepaalde economische verdeelsleutel betaald naar dividend, in plaats van naar loon. Hierbij werd de handarbeid beter beloond dan de geestelijke arbeid en zelfs beter dan diegenen die het kapitaal geleverd hadden. Arbeidsdeling en de economische verdeling van de winsten werden hiermee in een omgekeerd evenredige verhouding tot die in het vroeg-kapitalistische tijdperk gebracht. Het specialisatie-begrip had voor Fourier op deze wijze niet zozeer een economische, dan wel een ideologische betekenis. Arbeidsdeling en vrije concurrentie werden in de phalanstère niet opgevat als de bron voor de 'materiële welvaart van de naties', maar veeleer als de noodzakelijke voorwaarde ten behoeve van de wedijver en daarmee ten behoeve van de lust-

bevrediging. Fourier's 'socialisme' was immers per definitie gericht op de ontwikkeling van het individu en ook de economische competitie zou een bijdrage moeten leveren aan het tot uitdrukking brengen van de natuurlijke be-gaafdheden en verschillen tussen de phalansteristen onderling.

Het bezit en de hiërarchische ordening

Evenals het gelijkheidsideaal van de Verlichting en de Franse revolutie, wijst Fourier de afschaffing van het private eigendom in zijn sociaal-uto-pische leer af. Zoals wij in de vorige paragraaf met betrekking tot de ar-beidsdeling gezien hebben, acht Fourier juist dit onderscheid in particu-lier bezit noodzakelijk om als zodanig voortdurend de behoefte aan compe-titie en wedijver te prikkelen. De algemene 'gelijkheid' van het materiële bezit en het maatschappelijke aanzien zou volgens Fourier immers de na-tuurlijke talenten onderdrukken en daarmee tegelijkertijd de totale on-vrijheid betekenen. Aldus verschilt Fourier hierin duidelijk met de andere vroeg-socialisten van zijn tijd, terwijl Victor Considérant juist dit as-pect van de phalanx-gemeenschap als één van de belangrijkste voordelen be-schouwde ¹⁴. In plaats van dat de rijken en armen binnen streng van elkaar gescheiden wijken zouden leven, werden zij in de phalanstère immers bure-n en uiteindelijk misschien 'arbeidmakers' en vrienden, waarmee de pha-lanx een betere oplossing voor het klassenprobleem zou bieden dan het in die tijd gepropageerde 'egalitair communisme'.

De voor een socialistische samenleving van primair belang zijnde werktui- gen, gebouwen en goederen werden echter als gemeenschappelijk eigendom voorgesteld. Dat waren volgens Fourier niet alleen de productiemiddelen, maar tevens de phalanx-gronden en de phalanstère met zijn omliggende be- bouwning en collectieve voorzieningen. Daarmee achtte Fourier ook een hi-erarchische ordening van de organisatiestructuur noodzakelijk ten behoeve van het voortbestaan van de phalanx. Niet alleen werden, vanuit deze ach-tergrond, de verschillende arbeidseries binnen één productietak volgens een hiërarchische ordening gestructureerd, maar tevens zouden de arbeiders binnen een bepaalde serie een eigen 'officier' moeten kiezen, die hun specifieke belangen in de parlementaire *Aeropage* vertegenwoordigde. De *Aeropage* als geheel was dan verantwoordelijk voor de sociaal/ideolo-gische belangen van de gemeenschap (met name de zorg voor de voortduren-de aanwezigheid van voldoende contrasten) en zou haar beslissingen open-baar moeten maken in het *Bulletin de la Bourse*. Daarnaast spreekt Fourier doorgaans over de *Uniarchen* - de vertegenwoordigers van een natie - en de *Omniarchen* - de wereldbestuurders over bijna drie miljoen phalanxen - die hun opperste zetel in Constantinopel zouden hebben. Ondanks zijn minach-ting voor de onder het Napoleontische tijdperk sterk toegenomen bureau-cratie, achtte Fourier deze centralistische organisatie immers nodig ten behoeve van het waarborgen van het autarkisch karakter van de phalanx en probeerde hij met deze hiërarchische ordening van *souveraineté* tot *omniarque* de associatieve en sociëtaire maatschappij onder een staatspo-litieke noemer te brengen, die als zodanig de realisatiemogelijkheden van een proef-phalanstère zou vergroten ¹⁵. Alhoewel eenmaal zelfs een minis-ter blijk gaf van belangstelling, zat subsidie er toch niet aan vast en slaagde Fourier er niet in zijn ideeën in werkelijkheid om te zetten ¹⁶.

2.1.3 Het stedenbouwkundige en architectonische ontwerp

Voortgekomen uit het sociaal-utopische karakter van zijn gedachtenspec-trum geeft Fourier een groot aantal reorganisatie- en saneringsvoorstel-len op het gebied van de architectuur en de stedenbouwkunde. De maatschap-pelijk bewuste architecten krijgen in Fourier's denkbeelden de rol toebe-

deeld van de ideologische hervormers en wegbereiders ten behoeve van de 'gelukzalige' periodes van het garantisme en de harmonie. Als zodanig ontwikkelde Fourier ook zelf een stadsconcept voor de garantistische periode, die daarmee het wetmatige verloop van het tijdperk van de beschaving naar die van het garantisme in versterkte mate zou kunnen versnellen. Hij zag zijn *ville garantiste* als een esthetische en architectonische overwinning over de *civilisation* en de associaties zouden zich in deze stad, alhoewel nog onvolledig, vrijwillig ordenen en op deze wijze de overgang naar de harmonie mogelijk maken. De architectuur, die als kunst in eerste instantie de zintuigelijke behoeftes kan bevredigen, is voor Fourier hiermee een belangrijk medium voor het bereiken van de harmonie, zowel op een esthetisch, als op een maatschappelijk niveau ¹⁷.

Het stedelijke grid of de *caré* beschouwde Fourier als een anachronistische monotonie en een te vermijden simplificatie. Aldus wees hij deze vormen van geometrische stedelijke ordening dan ook van de hand en introduceerde hij voor de opbouw van de garantistische stad drie concentrische ringen, die elk hun eigen stedelijke invulling en bouwvoorschriften kenden.

In de binnenste ring bevindt zich het stadscentrum, in de tweede ring de grote fabrieken en de arbeiderswoningen en in de derde ring de buitenwijken. De ringen zijn van elkaar gescheiden door groene stroken, die zich naar buiten toe telkens verdubbelen. Eén achtste deel van deze open ruimten wordt gereserveerd voor openbare pleinen. De vrijstaande wooneenheden zijn voorzien van siergevels en op het eerste niveau met elkaar verbonden door middel van galerijen. De onderlinge afstand van de woonblokken wordt in verband met lichttoetreding afhankelijk gesteld van de bouwhoogte, alhoewel deze afstand in Fourier's visie minimaal twaalf meter groot is. Aan de barok ontleende zichtlijnen verbinden de in de stad aanwezige gemeenschappelijke en particuliere herkenningspunten en garanderen tegelijkertijd een open visuele relatie met het omringende landschap.

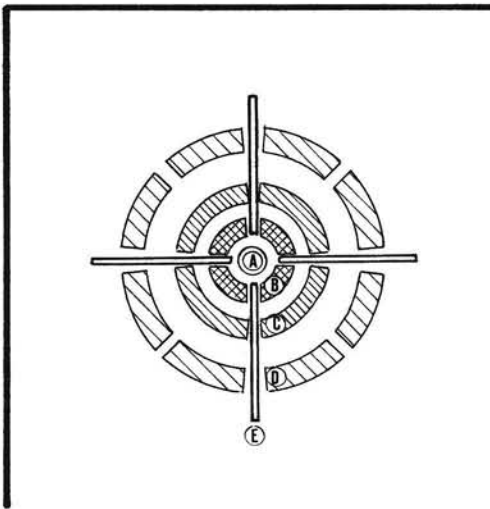
Aldus vinden wij binnen deze barokke garantistische stad een eerste bewijs van Fourier's constante ijver voor een vermenging van de landelijke en stedelijke componenten en voor een 'harmonische oplossing' van de groot-stedelijke concentraties in gedecentraliseerde landelijke wooncommunes. Juist binnen de barok vond immers een spontane verzoening van de tegenstelling tussen de architectuur en het landschap plaats en juist de barok kende de innerlijke tweeslachtigheid, waarbij zij nog enerzijds op de voor-kapitalistische machtsverhoudingen georiënteerd was en anderzijds in haar architectonische middelen reeds rationalistisch te werk ging ¹⁸. In haar verwijzingen naar deze barokke elementen, krijgt zo ook de esthetische uitdrukkingsvorm van de garantistische stad een pedagogisch doel, aangezien zij nog met één been in het tijdperk van het vroeg-kapitalisme stond en reeds haar blik vooruitwierp naar de gouden eeuw van de harmonie. Alhoewel zij nog op de burgerlijke productiewijze gebaseerd was, zou de garantistische stad hiermee toch reeds haar inwoners moeten overtuigen van de aantrekkelijkheid van het collectieve leven en de positieve kanten van het gemeenschappelijke grondbezit en de vrije associatie moeten aantonen.

Het uiteindelijk stedenbouwkundige en architectonische hoogtepunt binnen Fourier's sociaal-utopische leer wordt evenwel gevormd door de phalanstère, een gebouw uit de periode van de Harmonie, waarin alle stedelijke componenten zijn ondergebracht. Zoals de 'economische' arbeidsdeling binnen het burgerlijke tijdperk een verdichting van de onderlinge (bedrijfs-technische) afhankelijkheidsrelaties tot gevolg had, zo was ten behoeve van Fourier's 'ideologische' specialisatie een versterkte concentratie van de onderlinge menselijke betrekkingen noodzakelijk. In plaats van de afzonderlijke, individuele eensgezinswoningen, stelde Fourier dan ook één grote wooncommune voor, waarbinnen de associatieve betrekkingen optimaal

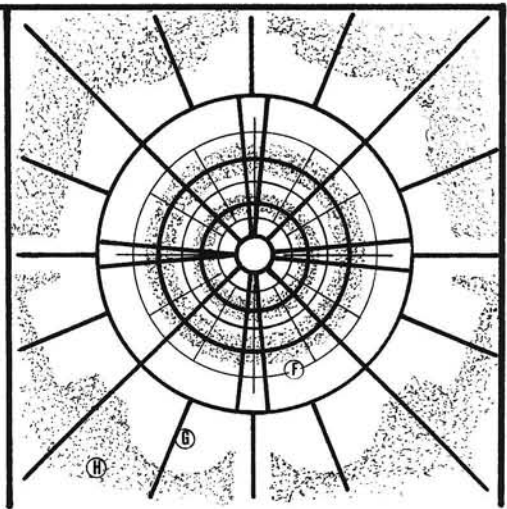
3. Charles Fourier: Ontwerp voor een garantistische stad (1822)

Een stadsontwerp waarmee Fourier stelling neemt tegen de sociale chaos en ongestructureerde verzameling architectuur in de 'geciviliseerde' steden van zijn tijd en waarbinnen tegelijkertijd de eerste aanzetten van de 'geordende series' (de phalanx-gemeenschap) tot ontwikkeling kunnen komen.

4. Bebouwingsplan

Het bebouwingsplan van de garantistische stad bestaat uit zestien meergezinshuizen, gestructureerd in drie concentrische ringen (B, C en D). Vier openbare gebouwen (E) lopen van en naar het stadscentrum (A) en nemen de hoofd galerijen in hun bouwprogramma op.

5. Wegen- en groenstructuur

Het concentrische en radiale wegp patroon (G) dient de stedelijke een- tonigheid te voorkomen en het directe contact met de natuur (H) mogelijk te maken. Op het eerste niveau (F) is een systeem van wandelpromenades ontworpen ten behoeve van de sociëtaire en associatieve maatschappij in wording.

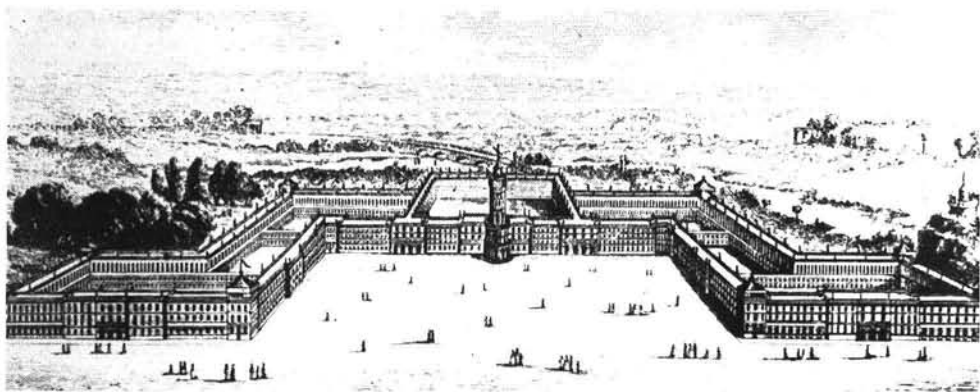
zouden kunnen gedijen: "Il faut une méthode adaptée en tout point au jeux des series passionées" ¹⁹.

Als architectonische voorbeelden, die aangepast aan een dergelijk programma zouden kunnen voldoen, verwijst Fourier onder andere naar de absolutistische paleizen Versailles, Palais Royal, Medon en niet te vergeten l'Escoorial. Met uitzondering van dit laatste Spaanse voorbeeld, worden deze architectonische bouwwerken allen gekenmerkt door een centraal gelegen bouwlichaam met een voorplein (in Fourier's visie een paradeplein) die omgeven wordt door twee vooruitgeschoven zijvleugels. Een dergelijke bouwvorm, waarvan Lewis Mumford de ruimtelijke opbouw later als groot-stedelijk zou typeren ²⁰, achtte Fourier vanuit zijn hedonistisch leitmotiv bruikbaar ten behoeve van de phalanx-gemeenschap. In de eerste uitgave van *Nouveau monde industriel et sociétaire* geeft Fourier hiervoor zelf een plattegrond en een beschrijving.

Het centrum van het paleis, de phalanstère, moet volgens Fourier bestemd worden voor de rustiger functies - eetzaal, beurs-, vergader-, bibliotheek- en studiezaal, etc. ²¹. Naast de ordetoren, de telegraaf en postduiven, komt hier ook een wintertuin voor. In één van de zijvleugels bevinden zich de werkplaatsen, met daarboven - in een van de overige woocellen gescheiden tussenverdieping - de ruimtes voor de kinderen. Beide elementen van de gemeenschap veroorzaken immers veel lawaai (!). De andere vleugel wordt gereserveerd voor de gasten compleet met balzaal en een karavanserai, aangezien ook zij volgens Fourier de huiselijke betrekkingen van de phalanx niet mogen verstoren. Hiermee acht Fourier het wenselijk dat de gasten in de vleugels afgezonderd worden.

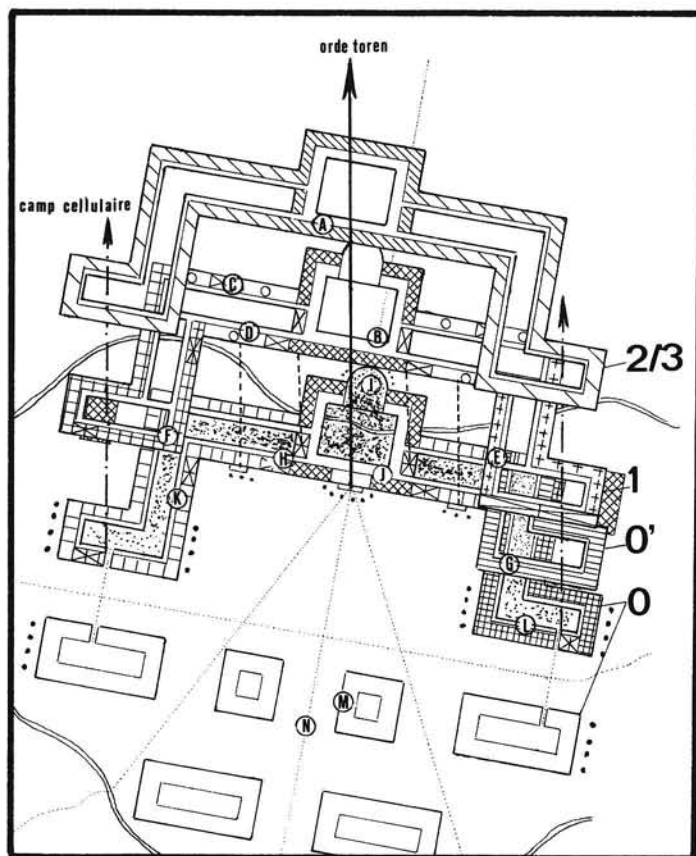
Het eigenlijke sociale leven binnen de phalanstère speelt zich dan af op de eerste verdieping en met name in het centrum, waar de communicatie-, vergaderruimtes en de *seristères* - plaatsen van samenkomst en ontplooiing van de series van de hartstochten - gelegen zijn en waar de eetzaal direct boven de keukens voorkomen. Op dit niveau is ook de *rue galerie* gelegen, die analoog aan de garantistische stad de tegenover elkaar liggende bouwblokken met elkaar verbindt. Daarboven, op de tweede en derde verdieping, bevinden zich de woocellen voor de volwassenen die over het gehele gebouw hiërarchisch verdeeld zijn. De grootste en duurste woocellen zijn in het centrale gedeelte gelegen; de kleinere en goedkopere woocellen worden door Fourier in de vleugels gesitueerd. Als zodanig hoopte Fourier ook met deze ruimtelijke structurering de hartstochten wedijver en eerezucht te prikkelen en de hiërarchische ordening van de arbeidseries te waarborgen. Een belangrijk element in het collectieve leven van de phalanx wordt gevormd door de genoemde *rue galerie*, die in zekere mate als het sociétaire en associatieve centrum van de commune getypeerd kan worden. De 'galerijstraat' krijgt naast zijn functie als verkeersruimte, immers eveneens een belangrijke flaneer- en verblijfsfunctie met als doel het optimale contact tussen de phalansteristen onderling en tussen de arbeidseries te vergroten. Ten behoeve van de verduidelijking van dit thema refereert Fourier onder andere naar het ontwerp voor de *Galerie d'Orléans* van zijn tijdgenoten Fontaine en Percier (1829-1831) en naar de in die tijd druk bezochte passages van het Palais Royal ²². Analoog aan deze voorbeelden zijn de galerijen in de phalanstère over het algemeen zes tot acht meter breed en drie verdiepingen hoog; zij kunnen in het centrum, naar Fourier's schattingen, evenwel twaalf meter breed worden.

Met aan één zijde over de totale hoogte een gesloten glaswand en met verwarming en luchtverversing zoals volgens Fourier in de harmonie gebruikelijk is, is vanuit de galerij het directe visuele contact met de groene binnenhoven aanwezig. Dat is een belangrijke voorwaarde voor Fourier's '*ordre naturel*', welke hij onder meer ontwikkeld heeft vanuit zijn kritieken op de stad-platteland tegenstellingen en op de ongezonde en onhygiënische woonomstandigheden in de grote industriële steden. In het omringende gecultiveer-

6. Charles Fourier: Aanzicht Phalanstère (1829)

Na de garantistische stad is de phalanstère het logisch architectonische vervolg in het tijdperk van de mondiale harmonie. Het is dit sociëtaire paleis - door Fourier opgedragen aan de mensheid - waarbinnen het familiale huishouden het veld ruimt voor 'de grote gemeenschappelijke coöperatie'.

7. Het programma

Op de tweede en derde verdieping van de Phalanstère zijn de woocellen voor de volwassenen (A) geprojecteerd, onderverdeeld over drie huurniveaus. De eerste verdieping omvat de centrale voorzieningen (B), de *seristères* (D), de gemeenschappelijke eetzalen (C) en in de vleugels de karavanserai (F) en de verblijven voor de kinderen (E). Daaronder, op een tussenverdieping, situeert Fourier de slaapzalen voor de kinderen (G), direct boven de werkplaatsen (L). De begane grond bestaat voor het overig uit een wintertuin (I), de cultureel-educatieve voorzieningen (J), de keukens (H) en de stallen (K). De agrarische hulpgebouwen (M) en de zichtlijnen (N) complementeren het programma.

de landschap worden met behulp van zichtlijnen - *perspective communalis* - de op de phalanx-gronden aanwezige agrarische hulpgebouwen - *edifices accéssoires* - nog eens visueel met de phalanstère verbonden. Daarmee poogde Fourier ook op dit kleine schaalniveau de harmonie, de eenheid tussen een op de manufactuur gebaseerd stedelijk gebouw en een op de agrarische productiewijze georiënteerd landgoed te bewerkstelligen.

Als zodanig kan de phalanstère getypeerd worden als een groot-stedelijk gebouw, die door de grote concentratie van een aantal veelzijdige stedelijke componenten haar traditionele relatie met de directe landelijke omgeving in ere kan herstellen. Buiten het slapen, zijn alle overige activiteiten immers collectief georganiseerd, waarmee het wonen, werken, verkeer, voorzieningen etc. in één gebouw opgelost kunnen worden en het directe contact tussen haar inwoners en het landelijke groen blijft bestaan. Hiermee kan tevens het huishouden binnen de phalanstère efficiënter georganiseerd worden, dan dat dat in de afzonderlijke burgerlijke gezinnen gebeurde²³. Van essentiële betekenis daarbij is ook Fourier's ijver voor de emancipatie van de vrouw, waarmee zij binnen de phalanx een even gelijkwaardige positie in kan nemen als de man.

2.1.4 Nevenplannen

Godins Familistère (1859-1885)

Ondanks zijn heldere uiteenzetting met betrekking tot het wetmatig verloop van de maatschappelijke ontwikkeling en ondanks zijn ontwerp voor een garantistische stad die de gemeenschappelijke evolutie naar het tijdperk van de harmonie mogelijk zou moeten maken, heeft Fourier toch geprobeerd zijn proefmodel voor de mondiale harmonie (de phalanx) in zijn tijdperk van de beschaving te realiseren. Dat lijkt een principiële inconsistentie binnen Fourier's werk en is naar aller waarschijnlijkheid één van de belangrijke oorzaken voor het feit dat deze poging, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Robert Owens 'New Harmony' (1824/1825), niet gelukt is. Zoals beschreven leefde Fourier in een tijdperk van het opkomende industrieel-kapitalisme; een tijdperk die onder andere het burgerlijke gezin steeds vaster in het zadel hielp. Aan deze nieuwe productieverhoudingen en de daarmee gepaard gaande burgerlijke ethiek kon Fourier's associatieve experiment van de vrije hartstochten niet beantwoorden en het is dan ook niet verwonderlijk dat er in de tweede helft van de 19e eeuw een aangepaste versie naar voren gebracht werd onder de naam *Familistère*. Ontworpen en uiteindelijk ook gerealiseerd door Jean Baptiste André Godin, onderscheidde deze 'variant' zich op twee fundamentele punten van Fourier's voorstellen. Naast dat de naam reeds verraad dat het hier om een commune van (arbeiders)families in plaats van de 'vrije' samenleving gaat, betrof de familistère eveneens de voorstellen en uitwerkingen van een industrieel filantroop, zoals dat ook binnen Owens 'New Lanark' (1797) en de modelnederzettingen van de Engelse industriëlen het geval was²⁴.

In 1817 geboren als zoon van een smid, had Godin zich in de loop van de tijd opgewerkt als een fabrikant van kachels en haarden en in 1846 vestigde hij zijn uiteindelijk goed renderende fabriek in Guise. Van jongs af aan bekend met de sociale ellende en miserabele woonomstandigheden van de Franse arbeiders, ontpopte Godin zich tot een verlicht industrieel en probeerde hij op humanitaire gronden de positie van zijn werknemers op een bijna utopische manier te verbeteren. Alhoewel Godin consequent geweigerd heeft zich aan de fourieristische school van Victor Considérant aan te sluiten, noemde hij zichzelf na 1842 fourierist en meende hij Fourier's leer te moeten bewerken naar de eisen van de 'moderne tijd'.

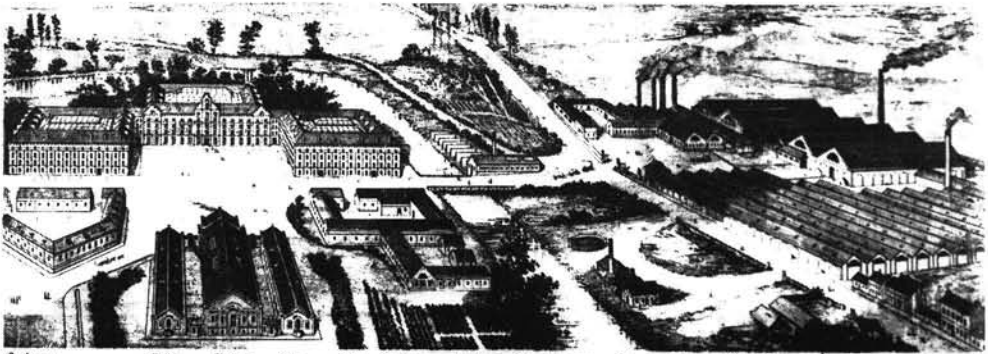
Wat hem in Fourier's leer vooral getroffen had, was de uiteenzetting en doorvoering van het beginsel van de associatie als de leidraad voor al het maatschappelijke handelen. Maar met name het tweede beginsel van Fourier's theorie - die van de arbeidserie - en het beginsel van de vrije hartstochten, achtte Godin binnen een kapitalistische maatschappij niet mogelijk en daarmee onbruikbaar voor de gemeenschap van de familistère²⁵. Als industrieel ondernemer kon Godin immers Fourier's sociaal-utopische leer niet in de arbeid zelf opnemen - want dat was per definitie de op bedrijfseconomische gronden gebaseerde fabrieksarbeid - en kon hij als zodanig ook niet achter Fourier's theorie van de hartstochten staan, maar noemde hij de plicht ('*le devoir*') als de ethische basis van zijn *commune*²⁶. Hiermee was het volgens Godin noodzakelijk geworden dat Fourier's opvoedingssysteem sterk uitgebreid werd²⁷ en dat het zwaartepunt voornamelijk zou moeten komen te liggen op de sociëtaire inrichting van het gebouw.

Evenals de phalanstère, bestaat het arbeiderspaleis van Godin aldus uit een terugliggend centraal hoofdgebouw, geflankeerd door twee woonvleugels. Tegenover het hoofdgebouw, aan de andere zijde van het (parade)plein, liggen de educatieve en culturele voorzieningen en tegenover de vleugels respectievelijk de gemeenschappelijke keukens en eetzalen en de café's. Aan de achterzijde van het gebouw zijn de moes- en volkstuintjes gesitueerd en de ligging aan de rivier l'Oise zou het landelijke karakter van de familistère moeten versterken. Ook Fourier's *rue galerie* keert aan de binnenzijde van de bouwblokken terug in de binnenhoven, die middels een glazen overkapping vrij zijn van alle weersinvloeden. Deze binnenhoven worden in Godins conceptie eveneens bestemd als feestzalen en als vergaderruimtes ten behoeve van de organisatie van de arbeidersgemeenschap.

Ondanks de directe scheiding van wonen en werken in twee complexen - de fabriek ligt aan de andere zijde van de rivier - probeerde Godin op deze wijze Fourier's ontwerp voor een phalanx-gemeenschap zoveel mogelijk te benaderen. Daarmee wordt echter niet de gehele indruk weggewomen, dat het hier zou gaan om de voorstellen van een zeer handig ondernemer, die middels de verbeteringen van het woon- en leefklimaat van zijn werknemers het productie-niveau in zijn fabriek poogde op te voeren. Dat Godins intenties echter eerlijker en overtuigender waren dan de meeste filantropen van zijn tijd, kan evenwel aangetoond worden door te wijzen op Godins vrijwillig ingesteld 'commanditair vennootschap', die de inwoners van de familistère in staat stelde aandeelhouders en 'coöperateurs' te worden van de fabriek en de woongebouwen²⁸. Na zijn dood (1888) gaat het grootste deel van Godins kapitaal dan ook over in de handen van de familisteristen en lijkt daarmee een vruchtbare basis ontstaan te zijn voor de verdere uitbouw en socialisatie van de *commune*. Dat deze socialistische gemeenschap op een gegeven moment niet meer houdbaar was en onder andere aan haar eigen organisatie ten onder ging, kan samengevat worden in de conclusie dat Godins 'half-utopie' uit een specifieke tijdgeest ontstaan was en op den duur door de maatschappelijke ontwikkelingen achterhaald werd. De aan het eind van de 19e eeuw doorgevoerde ontwikkelingen binnen de productiekrachten waren immers zo sterk dat gesproken kan worden van een 'tweede industriële revolutie' en daarmee ook zo sterk dat de oude idealen uit het eerste industriële tijdperk niet meer haalbaar waren.

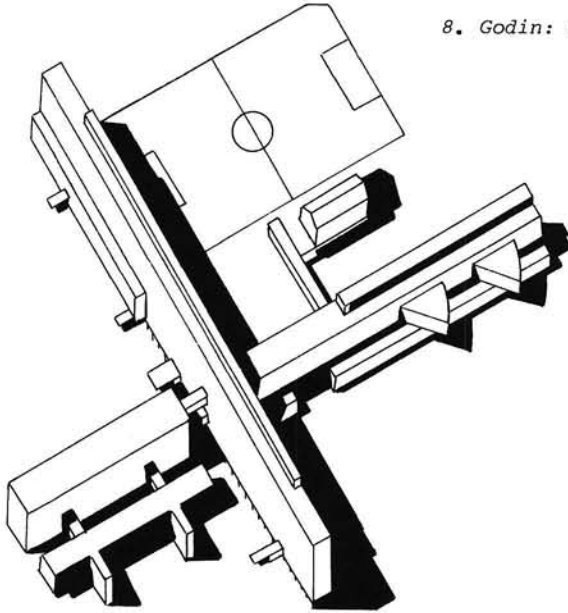
Service- en communehuizen uit de 'tweede industriële periode'

Binnen de service- en communehuizen die in de eerste helft van de 20e eeuw tot ontwikkeling zijn gebracht, staat dan ook niet zozeer Fourier's aloude socialistische leer centraal, maar veeleer het efficiënte interne programma van de phalanstère, die later op kapitalistische basis georganiseerd kon worden. Niet het formele en ideologische aspect van het paleis-

Boisseries Café Billard Le moulin à vapeur Le théâtre central de Laeken
 Entre Théâtre Ecole Librairie Restaurant Bouquetterie Bains et lavoirs
 Librairie Recueil Brosses d'écritures Dessin Sculpture Mécanique Émaillage
 Magasins Fonderies Anstalt

8. Godin: Aanzicht Familistère (1859-1869)

9. Barsc & Vladimirov: Dom Kommuna (1929)

Eén van de meest sprekende en direct naar Fourier verwijzende nevenplannen is de familistère van Godin, alhoewel het idee van de sociëtaire samenleving gedeeltelijk werd verlaten. In de jaren twintig van de 20e eeuw zou het socialistische ideaal van de vrije associatie evenwel volledig terugkeren binnen de communehuizen van de Russische constructivisten. De economische voordelen van een gemeenschappelijk huishouden zouden rondom deze tijd met name worden benadrukt in Le Corbusier's servicehuizen (Immeuble-villa's 1922 en Unité d'habitation; 1932-1933).

10. Le Corbusier: Immeuble-villas (1922)

achtige barokke gebouw, maar de organisatie van de collectieve (stedelijke) diensten in één gebouw vormde voor deze ontwikkeling van na 1900 de culturele erfenis van Fourier's architectonische denkbeelden.

Op deze wijze heeft Charles Gide de phalanstère aan het begin van de 20e eeuw wel vergeleken met de organisatie van een groot hotel, een thema dat onder andere terugkeert in de ontwerpen die Albert Gessner en Hermann Muthesius gemaakt hebben voor de *Einküchenhaus-Gesellschaft* ²⁹. Deze organisatorische en programmatische intenties komen we - alhoewel meer op de socialistische benadering georiënteerd - wederom tegen binnen de architectonische modellen van de Russische constructivisten, die aan het eind van de jaren '20 collectieve woonvormen ontwikkelden ten behoeve van de nieuwe communistische maatschappij. Hiermee benaderden deze Russische architecten de emancipatorische ideeën van Fourier meer dan de meesten van hun tijd. Zij hanteerden het architectonische concept van het servicehuis immers als een sociaal-politiek model om tot een nieuwe ruimtelijke organisatie van de socialistische samenleving te komen. Deze experimenten en onderzoeken, die voornamelijk in het architectonische laboratorium werden uitgevoerd, hadden tot doel de richting vast te leggen waarin de woning zich onder socialistische verhoudingen zou kunnen ontwikkelen. Ondanks deze goede bedoelingen en de sociaal-ideologische pretenties, konden de uiteindelijke resultaten evenwel toch niet voorbijgaan aan de kapitalistische proposities en konden zij zich ook niet onttrekken aan de eisen en randvoorwaarden die de industriële wereld hun stelden.

Tegen deze proposities nam Le Corbusier al lang geen stelling meer, maar hij verhiel zelfs daartegenover de bedrijfseconomische leer van Taylor en Ford tot uitgangspunt van zijn architectonisch en stedenbouwkundig werk. Hier zien we dan ook de volledige transformatie van Fourier's concept tot een architectonisch programma, welke analoog gemaakt werd aan die van het 'cruise-schip'; een programma die de volledige rationalisering en economische vertaling van Fourier's voorstellen impliceerde. Le Corbusier's *l'immeuble-villas* (1922) en *l'unité d'habitation* (1933) namen op deze wijze dan nog wel enkele elementen uit Fourier's concept in hun programma op (waaronder onder andere het inwoneraantal van 1620 personen, de op gemeenschappelijke basis georganiseerde voorzieningen, de *rue interieur* etc.), maar konden toch niets meer betekenen dan de totale incorporatie van Fourier's sociaal-utopische denkbeelden in een maatschappij die op de kapitalistische productiewijze gebaseerd was. Als zodanig kon Le Corbusier's *unité* dan ook meer bekendheid krijgen dan Fourier's voorstellen en uiteindelijk ook verscheidene malen gerealiseerd worden ³⁰.

De 'tuinsteden' van Buckingham en Howard

In het hiervoorafgaande heb ik enkele nevenplannen besproken van Fourier's architectonisch model voor een phalanx-gemeenschap, de phalanstère. Tot slot wil ik nog kort ingaan op de invloed van Fourier's garantistische stad voor de daaropvolgende generatie ontwerpers. Eén van de eerste stedelijke concepten die daarbij in het oog springt is Buckingham's *Victoria*, welke hij in 1849 in zijn boek *National Evils and Practical Remedies* ontwikkeld had.

James Silk Buckingham beschouwde de onbeheerste groei van de grote industriële steden als één van de belangrijkste nationale misstanden binnen het 19e eeuwse Engeland. Onder invloed van de sociaal-utopisten verplaatste Buckingham zijn modelnederzetting dan ook naar het platteland, aangezien hij - overigens zeer terecht - meende dat men aldaar goedkoper zou kunnen bouwen en een stad van ruimere opzet zou kunnen realiseren. Daarnaast geeft hij een ideële reden waarom hij voor deze 'plattelandstad' opteert, welke reden hem lijnrecht in de fourieristische traditie plaatst. Evenals Fourier, propageerde Buckingham immers een samengaan van de stedelijke en landelijke productiewijze om als zodanig de inwoners van

zijn modelstad in staat te stellen gevarieerde en afwisselende arbeid te verrichten en daarmee eentonigheid en simplificatie van het dagelijkse leven te voorkomen. Analoog aan de phalanx-theorie, zou dankzij deze veelzijdige arbeid het gemeenschappelijke leven in Victoria tot een hogere eenheid en cultureel niveau kunnen uitgroeien; één waarin zowel de geestelijke, als fysieke kracht van de mensheid beter tot ontwikkeling zou kunnen komen dan dat in het eenzijdig georiënteerde leven van de industriële werkelijkheid het geval was ³¹. Op deze wijze telde Victoria 25.000 inwoners (niet groter en niet kleiner), welke omvang volgens Buckingham een dergelijke synthese stedelijke-landelijke productiewijze mogelijk zou maken. De modelnederzetting was, in tegenstelling tot Fourier's concept, regelmatig opgebouwd volgens het caré, waarmee Buckingham de invloed van Owens ontwerp verraad. Het centrum van de stad werd gevormd door een openbaar park met een (orde)toren van waaruit acht radiale straten het omringende land binnendrongen. Aan de rand van het park waren de openbare gebouwen gesitueerd en daaromheen de woonwijken, die analoog aan Fourier's visie sterk hiërarchisch gestructureerd waren naar inkomensniveau. Zelfs zou in het omringende land villabouw voorkomen.

De belangrijkste vooruitgang die in Buckingham's concept ten opzichte van die van Fourier en Owen besloten ligt, is volgens Julius Posener de stedelijke dimensie waarbinnen de synthese stad-platteland werd voorgesteld. Evenwel Ebenezer Howard zou Buckingham later bekritisieren op het feit dat zelfs deze omvang niet groot genoeg was en met name Howard zou later wijzen op het duidelijk te kort schieten van Buckingham's organisatorische en maatschappelijke inzichten ³².

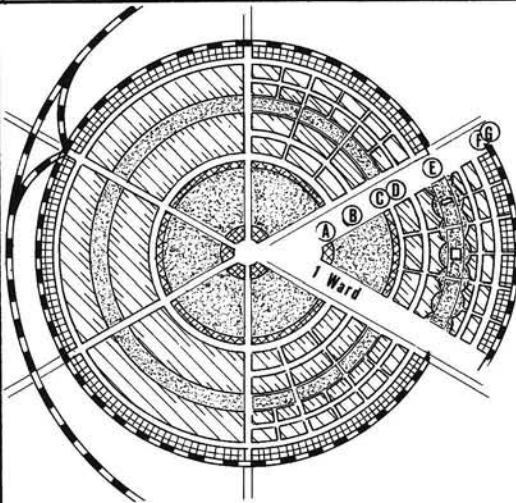
Rondom het midden van de 19e eeuw had Karl Marx immers gewezen op de steeds verdergaande territoriale arbeidsdeling en de daarmee gepaard gaande tegenstelling van stad en platteland, als het gevolg van de opkomende industrialisering ³³. Deze tegenstelling beschouwde Marx als de grootste deling van de materiële en geestelijke arbeid en als de sterkste uitdrukking van de onderwerping van het individu aan deze arbeidsdeling en kon daarmee volgens hem slechts bestaan binnen de ontwikkeling van het privaat-eigendom. Zowel in de stad, als op het platteland waren de individuen immers onderworpen aan de specifiek territoriaal gebonden productiewijzen, terwijl daarenboven in de stad de uitwisseling tussen de mens en de natuur door een uitwisseling tussen de producten van de arbeid vervangen was: "*Die Trennung von Stadt und Land kann aufgefasst werden als die Trennung von Kapital und Grundeigentum, als der Anfang einer von Grundeigentum unabhängigen Existenz und Entwicklung des Kapitals, eines Eigentums, das bloß in der Arbeit und im Austausch seine Basis hat*" ³⁴. De stad-platteland tegenstelling had aldus naast het verschil in productiewijze, volgens Marx eveneens betrekking op het onderscheid in eigendomsverhoudingen.

Het is nu juist dit probleem van de eigendomsverhoudingen, die Ebenezer Howard centraal stelt in zijn *Garden City* theorie (1898/1902). Ten behoeve van de samensmelting van stad en platteland, was het immers in Howards visie noodzakelijk dat naast de productiewijze, eveneens de grondpolitiek aanzienlijk werd herzien. Voordat begonnen zou worden aan de bouw van een tuinstad, zou een openbaar schap (*the Garden City Association*) de te bouwen grond moeten opkopen, zodat de grond collectief eigendom zou worden en elke waardestijging na de bouw van de stad het gemeenschappelijke en culturele leven ten goede zou komen. Daarnaast propageerde Howard, evenals Fourier, een zo autarkisch mogelijke productie-consumptie eenheid, alhoewel de handel op enkele niveaus gehandhaafd bleef. Het inkomen van de nieuwe tuinstad zou op deze wijze bestaan uit de afoming van de winsten van haar (manufactorale) industrieën en van de omliggende agrarische bedrijvigheid én uit de winsten van de grondspeculatie en de waardestijging van de eigen grond.

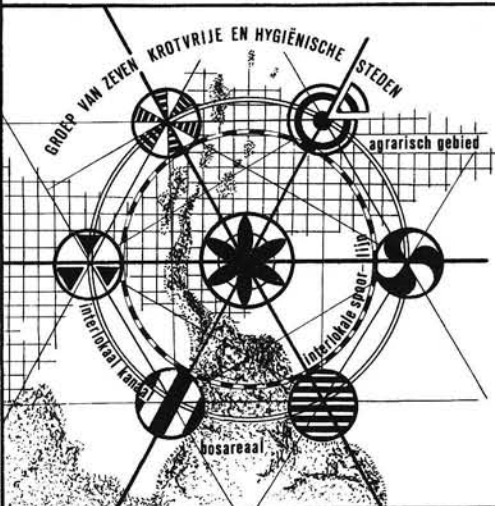
11. Buckingham: Victoria (1849)

Waar dat mogelijk is moeten de agrarische en de industriële productie dusdanig in elkaar overgaan, dat een sterk afwisselende en gevarieerde arbeid mogelijk wordt. Naast zijn kritiek op de megalopolis, is deze stelling - analoog aan Fourier's arbeids-ethiek - ook voor James Silk Buckingham het uitgangspunt voor zijn ideaalstad Victoria.

12. Howard: Garden City (1898/1902)

Howards schema voor een tuinstad is opgebouwd uit zes wards. In het centrum van de stad bevinden zich de openbare gebouwen (A) en de parken (B). Daaromheen ligt de Crystal Palace (C) die de markt, openbare voorzieningen, wintertuin en flaneurboulevards in zich opneemt. De woonwijk (D) is onderverdeeld ten behoeve van de verschillende inkomensklassen waarbij de betere huisvesting langs de Crystal Palace en langs de Grand Avenue (E) voorkomt. De buitenste ring van de tuinstad wordt gevormd door de manufacturale industrieën (F) direct langs de ringspoorlijn (G).

13. De satellietstad van Howard

De tuinstad behoort tot een regionale groep van zeven steden. Zes tuinsteden zijn gelegen rondom een centrale stad van 58.000 inwoners groot. De afzonderlijke greenbelts waarborgen de open ruimte in het regionale model en daarmee tegelijkertijd de agrarische productie van de verschillende steden. Snelle treinverbindingen tussen de steden onderling garanderen desalniettemin een groot-stedelijk cultureel leven en een voorzieningenpakket gebaseerd op een draagvlak van 250.000 inwoners.

Als derde kenmerk van zijn tuinstad onderkende Howard, in navolging van Fourier en Buckingham, de culturele synthese van de voordelen van het stedelijke en landelijke leven, waarbij de nadelen van beide culturen vermeden zouden kunnen worden. In zijn beroemde diagram van de drie magneten beschreef hij de stad als symbool voor sociale contacten en wederzijdse hulp, voor kunst, cultuur en wetenschap en hij beschrijft het platteland als Gods liefde en zorg voor de mensheid, als de primaire bron voor de nationale economie en als de inspirator voor muziek en poëzie. De tuinstad zou beide aspecten van de werkelijkheid in zich kunnen verenigen en daarmee het maatschappelijke en culturele leven op een hoger niveau kunnen brengen: "*Human life and the beauty of nature are meant to be enjoyed together and out of this joyous union will spring a new hope, a new life, a new civilization*"³⁵.

In zijn uiteindelijk stedelijk diagram (Howard wijst met nadruk op het feit dat zijn ontwerp slechts een diagram betreft en nader ingevuld zou moeten worden wanneer de bouwplaats bekend zou zijn) zijn nu zowel elementen uit Buckinghams *Victoria*, als uit Fourier's *garantistische stad* te onderkennen. Analooq aan Buckinghams voorstellen zou de tuinstad immers een gefixeerde omvang betreffen en zou het centrum van de stad gevormd moeten worden door een groot openbaar park van waaruit zes radiale wegen de relatie met de omliggende steden en dorpen waarborgen. De tuinstad zou aldus huisvesting moeten bieden aan 30.000 inwoners en de daaromheen liggende *greenbelt* zou elke latere uitbreiding van de stad onmogelijk moeten maken. In deze *belt* wonen en werken 2000 agrariërs en zijn enkele grootschalige medische en educatieve voorzieningen gesitueerd.

In navolging van Fourier gaat Howard evenwel uit van een concentrische ordening van zijn stad, die daarmee uit enkele ringen opgebouwd is. Zoals gezegd, bestaat het centrum van de stad uit een groot park met enkele openbare representatieve gebouwen (*the municipalities*), waaromheen de *Crystal Palace* gelegen is. Deze met glas overdekte passage biedt ruimte voor de markt, winkels en enkele culturele voorzieningen. Concentrisch rondom dit stadsdeel bevinden zich de woonwijken, waarin langs de centrale groenstrook, in crescents, de betere woningen voorkomen. Gescheiden door deze *Grand Avenue*, waarin onder andere kerken en scholen voorkomen, is de periferie dan bestemd voor de lagere inkomensgroepen en tenslotte voor de industrie en warenhuizen die in directe verbinding staan met de ringspoorlijn. Op deze wijze introduceert Howard, evenals Fourier, de hiërarchische opbouw van de stad, waarbij de *Ward* (een punt uit de taart) als een afgeronde eenheid, een wijk, beschouwd wordt.

Deze hiërarchische opbouw wordt ook op boven-stedelijk, op regionaal niveau doorgezet. Zes tuinsteden werden in Howard's denkbeelden immers gegroepeerd rondom een centrale stad van 58.000 inwoners, waardoor er in principe een afgeronde (regionale) eenheid ontstond van 250.000 inwoners. Dit aantal achtte Howard voldoende om een goed stedelijk cultureel leven te waarborgen en daarnaast tegelijkertijd de voordelen van het plattelandleven te behouden. Hiermee kunnen Howards voorstellen dan als de climax beschouwd worden van de ideaal-stedelijke ontwikkeling die sinds de renaissance was ingezet en als het hoogtepunt van het sociaal-utopische streven om een samensmelting van de landelijke en stedelijke componenten te waarborgen; een lijn die vanuit Fourier en Owen, via Buckingham, uiteindelijk tot Howard voert. Dat Howards voorstellen meer dan enig ander bij de bestaande ontwikkelingen in de werkelijkheid aansluiting konden vinden, blijkt onder andere uit het feit dat in 1904 en 1920 de model-tuinsteden *Letchworth* en *Welwyn* gerealiseerd werden en dat Howard's ideeën nog tot in de *New Town* filosofie van de jaren '40 en '50 opgeld deden³⁶.

2.2 DE RECHTE LIJN VAN SORIA Y MATA

De bandstad ten behoeve van de agrarische en industriële vooruitgang

2.2.1 Maatschappelijke achtergronden en levensloop

De Spaanse 19e eeuw staat in het teken van een voortdurende afwisseling van binnenlandse onlusten en het langzame verval van het Spaanse koloniale rijk. Reeds in het laatste kwart van de 18e eeuw had koning Karel III getracht de achterlopende Spaanse industrialisatie te bevorderen. Hiertoe had hij de rechten van de gilden beperkt, model-fabrieken opgezet en ingenieurs uit verschillende landen naar Spanje toegehaald om de nieuwe industriële technieken te introduceren en te onderwijzen³⁷. Catalonië werd de belangrijkste economische voortrekker van de natie door haar drieledige expansie: in bevolking, handel en textiel-industrie³⁸. Desondanks bleven deze conjunctuurontwikkelingen slechts beperkt tot de noordelijk gelegen provincies (met name Galicië en Catalonië) en kon het overige deel van het Spaanse land nog grotendeels als agrarisch getypeerd worden. De armoede van deze agrarische bevolking beperkte hiermee de binnenlandse afzetmogelijkheden van de Spaanse industrie en ook de ontwikkeling van een industrieel broodnodig spoorwegsysteem bleef ver achter bij de andere geïndustrialiseerde Europese landen³⁹.

Nog tijdens de Napoleontische interventie (1808-1814) bleek echter steeds duidelijker dat de verlichtingsidealen en liberale denkbeelden van de Franse revolutie (vergelijk paragraaf 2.1,1) ook hun voedingsbodem gevonden hadden binnen de Spaanse samenleving en dat daarmee de macht van de adel en de kerk sterk aan politieke betekenis ingeboet had. De middenstand - bestaande uit kooplieden, fabrikanten en kleine landeigenaren - was opgekomen en verdedigde haar belangen in de constitutie van 1812⁴⁰. Door de na-oorlogse economische stagnatie, als het gevolg van een daling van de Spaanse bevolking, de teruggang in de handel en het verlies van de Amerikaanse koloniën, kon de middenstand haar economische en politieke invloed evenwel niet uitbreiden en de hiernavolgende ontwikkelingen binnen de Spaanse politiek werden dan ook gekenmerkt door een voortdurende strijd tussen de conventionele elementen (de adel en de kerk) die hun rechten uit de 18e eeuw probeerden te herstellen en de progressieve elementen die de liberale economie en de industriële bedrijvigheid poogden door te voeren⁴¹.

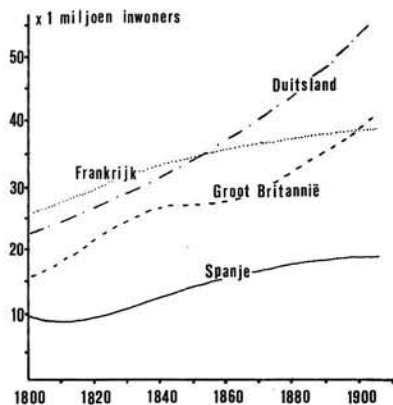
In 1844 werd Arturo Soria Y Mata binnen een bourgeois-familie te Madrid geboren, een tijdperk waarin de Spaanse staat als het gevolg van snelle machtswisselingen en verscheidene burgeroorlogen op de rand van financieel bankroet stond⁴². De industriële bedrijvigheid was over het gehele veld bezien nog nauwelijks goed van de grond gekomen en het grote analfabetisme beperkte de verspreiding van de liberale denkbeelden onder de Spaanse bevolking. Al snel ontwikkelde Soria Y Mata zich tot transport-ingenieur en stelde al zijn activiteiten in het werk om de Spaanse industrialisatie te verbeteren. Tot 1866 was hij op het gebied van de communicatie werkzaam en probeerde op dit terrein de telefoon in Madrid te introduceren en reeds negen jaar later had hij de eerste tramwegmaatschappij van Madrid opgericht, waarmee hij het railverkeer in Spanje probeerde te stimuleren⁴³. Deze eerste activiteiten zijn twee voorbeelden van Soria Y Mata's constante ijver voor de 'kolonialisatie' van het Spaanse agrarische land, waarbij een verbeterd irrigatiesysteem en een uitgebreid vervoers- en electriciteitsnetwerk de omstandigheden van de boeren moesten verbeteren, met als uiteindelijk doel de binnenlandse afzetmogelijkheden van de industrie te vergroten.

In deze periode ontstond ook Soria Y Mata's interesse voor de stedelijke

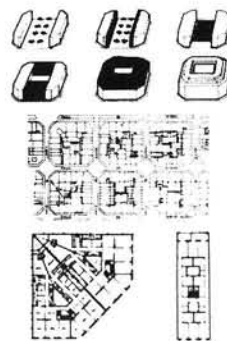
14. Industriële bedrijvigheid in het laat 19e eeuwse Spanje

Deze rigide regionale arbeidsdeling gaf veelvuldig aanleiding tot politieke conflicten en spanningen tussen de industriestad Barcelona en de centrale bestuursstad Madrid.

15. Spaanse bevolkingsontwikkeling in de 19e eeuw

De geringe bevolkingsgroei in vergelijking tot bijvoorbeeld die in Groot-Britannië en Duitsland, beperkte de binnenlandse afzetmogelijkheden van de Spaanse industrie

16. Cerdà: Uitbreidingsplan voor Barcelona (1859)

17. Schema blokbebouwing

Ildefonso Cerdà, die voor het eerst de term *Urbanización* gebruikte, zag zichzelf als een exact wetenschapper en in deze positie vergaand verantwoordelijk voor een rationele stadsuitleg. Hij introduceerde ten behoeve van de uitbreidingsplannen van Barcelona een rechthoekig verkavelingsschema, conform de 'Indische wetten' van de Spaanse kolonieën. Het theoretische model omvatte gevarieerd bebouwde blokken (100 x 100 meter), gegroepeerd rond sociale voorzieningen en/of groengebieden. Een juiste architectonische uitwerking van het grid werd gewaarborgd door de wenken en voorschriften omtrent de verkavelingswijze, bouwhoogte, hygiënische normen etc.

problematiek, waarbij de onhygiënische en inefficiënte omstandigheden in Madrid zijn ideeën versterkten dat de stedenbouw een belangrijk middel was om de maatschappelijke en bedrijfstechnische situatie te verbeteren. Met name het uitbreidingsplan voor Madrid van C. M. Castro (1847) en het uitbreidingsplan voor Barcelona van Ildefonso Cerda (1859) hebben in die tijd een diepe indruk achtergelaten op de jonge Soria Y Mata. Daarnaast werd Soria Y Mata direct beïnvloed door de filosofische leer van Herbert Spencer (1820-1903) en de evolutietheorie van Charles Robert Darwin (*On the origin of species*; 1859) en haalde hij voor de argumentatie van zijn ideeën met betrekking tot de grondpolitiek regelmatig de denkbeelden van de liberaal Henry George aan ⁴⁴. Vanuit deze achtergrond profileerde Soria Y Mata onder meer een felle kritiek op de Spaanse grondnationalisaties die in de tweede helft van de 19e eeuw werden doorgevoerd, aangezien deze volgens hem weliswaar een rechtvaardiger grondverdeling doorvoerden, maar geen directe landhervormingen inhielden.

In de periode waarin Soria Y Mata actief in de politiek werkzaam was (1866-1873), was - als gevolg van de behoudende vaart van de gematigde regering en de extreem conservatieve neigingen van koningin Isabella II - de September-revolutie van 1868 uitgebroken onder leiding van Prim, Sagasta, Serrano en Ruiz Zorrilla. Isabella II vluchtte naar Frankrijk en de nieuwe constitutie verzekerde de burgerlijke vrijheden en rechten op liberale leest geschoeid. Na een korte periode van constitutioneel monarchisme, werd uiteindelijk in 1873 de eerste Spaanse federatieve republiek uitgeroepen, die de voorwaarden zou moeten scheppen voor de verdere op- en uitbouw van de kapitalistische productiewijze. Alhoewel de republiek in deze tijd progressieve vooruitgang boekte (waaronder de verdeling van het grondbezit, de vestiging van boerenbedrijven op coöperatieve grondslag en de verbetering van de industriële productievoorwaarden), waren de carlisten en anarchisten in het noorden actief ⁴⁵ en was de laatste president, Emilo Castelar, genoodzaakt de hulp van het leger in te roepen om de orde te herstellen. Generaal Manuel Pavia maakte nu evenwel een einde aan het eerste republikeinse tijdperk en herstelde in 1875 de monarchie onder koning Alfonso XII (zoon van Isabella II).

Na de koloniale onrusten in Cuba, Mexico en Marokko, werd Soria Y Mata in 1871 door de regering naar Puerto Rico gezonden om aldaar de emancipatie van de slaven te bewerkstelligen. Gedurende deze periode kwam Soria Y Mata direct in contact met verscheidene progressieve politici (waaronder Emilo Castelar en Ruiz Zorrilla) en werden de politieke obstakels voor de maatschappelijke en stedenbouwkundige hervormingen in het 19e eeuwse Spanje hem duidelijk. Daarnaast raakte Soria Y Mata eveneens vertrouwd met het ondoorzichtige en versluierde principe van de politieke besluitvorming, welk aspect later duidelijk terug zal keren binnen zijn stedelijke voorstellen. Zijn bandstad-model zou immers in eerste instantie een organisatie/planningkader bieden, waarbinnen nadere stedenbouwkundige uitwerkingen en architectonische detailleringen plaats zouden kunnen vinden. Bovendien is deze koloniale ervaring van grote invloed geweest op de vorm en inhoud van Soria Y Mata's stedenbouwkundig concept. Binnen de koloniën kwam hij immers niet alleen direct in aanraking met de 'Indische wetten', waarop van oudsher de bouw van de Spaanse koloniale nederzettingen gebaseerd waren ⁴⁶, maar tevens werd hij dagelijks geconfronteerd met de bereikbaarheidsproblematiek van het achterland, die als zodanig zijn ideeën versterkten over de noodzakelijkheid van een goede infrastructuur ten behoeve van de agrarische en industriële vooruitgang. Na de eeuwwisseling zou hij zelfs een aangepaste versie van de Spaanse bandstad van toepassing achten voor de Afrikaanse en Zuid-Amerikaanse landen ⁴⁷.

Terug in Spanje, begint Soria Y Mata zijn stedenbouwkundige denkbeelden uit te werken en te beschrijven in het tijdschrift van de progressieve republiken, *El Progreso*. Zijn artikelen behandelen van het begin af aan een wijd gebied van sociale, politieke en ruimtelijke onrechtvaardigheden en hij bekritiseert met name de terughoudendheid van de Spaanse overheid met betrekking tot de nieuwe technologische en wetenschappelijke ontwikkelingen. Op 27 februari 1882 verschijnt zijn eerste stedenbouwkundig artikel, welke *La linea recta* behandelde, de rechte lijn in de ruimtelijke planning⁴⁸. Sinds deze datum verschijnen zijn artikelen met de regelmaat van een klok en na de introductie van de elektrische tram in de Verenigde Staten van Amerika (1888) krijgt hij de kans zijn stedenbouwkundige ideeën ten volle te ontwikkelen en openbaar te maken. Na 1892 probeert Soria Y Mata deze ideeën dan ook in de werkelijkheid om te zetten en richt hij hiertoe op 16 juli 1894 de *Compania Madrileña de Urbanizacfon* (de C.M.U.) op, die in datzelfde jaar reeds start met de voorbereiding en bouw van een bandstad rondom Madrid. Tot 1914 floreert de C.M.U. goed, zowel met betrekking tot de (inter)nationale publiciteit, als met betrekking tot de financiële omstandigheden, maar als gevolg van het uitbreken van de eerste wereldoorlog en de daaropvolgende economische recessie, verandert deze situatie snel. In 1918 moet de C.M.U. dan ook verscheidene aandelen verkopen, kan het officiële orgaan van de bouwassociatie, *La Ciudad Lineal*, steeds minder frequent uitkomen en moet de bouw van de Madrileense bandstad worden stopgezet, nadat slechts vijf kilometer van de geplande vijftig gerealiseerd waren. Te midden van deze depressie sterft Soria Y Mata op 10 november 1920, op zesenzeventigjarige leeftijd.

2.2 Soria Y Mata's maatschappelijke denkbeelden

Alhoewel Soria Y Mata's denkbeelden enkele utopische elementen bevatten⁴⁹, was hij - waarschijnlijk als het gevolg van zijn politieke 'loopbaan' en vanuit zijn technisch-wetenschappelijke achtergrond - bovenal sterk op de praktijk gericht. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de sociaal-utopisten voor hem (vergelijk paragraaf 2.1), wilde hij niet zijn ideaal zoekende fantasie de vrije teugel laten, maar een direct bruikbare oplossing bieden voor de anachronistische en ongezonde stedelijke uitbreidingen van zijn tijd⁵⁰. Dat is één van de redenen waarom Soria Y Mata zijn stedenbouwkundig theoretisch concept niet met een uitgewerkte visie omtrent het ideale samenlevingspatroon binnen een bandstad gepaard deed gaan. Zijn bandstad moest immers zo spoedig mogelijk gerealiseerd worden om daarmee op een relatief korte termijn een snelle en versterkte opleving binnen de Spaanse industrialisatie mogelijk te maken. De andere reden zou kunnen zijn dat Soria Y Mata's maatschappelijke denkbeelden niet zoveel verschillen van die van het republikeins-democratische, zoals dat reeds binnen de industriële hoogconjunctuur in wording, de Verenigde Staten van Amerika, geïnstitutionaliseerd was. Evenals Henry George meende Soria Y Mata immers dat de belangen van Kapitaal en Arbeid niet zozeer tegenstrijdig waren, maar elkaar aanvulden en dat zij daarmee in dit vruchtbaar samenwerkingsverband de productieve belofte van de kapitalistische maatschappijformatie tot een hoger, beter en edeler sociaal-cultureel leven waar zouden kunnen maken⁵¹. Als zodanig vormde een specifieke verhouding tussen het individu en het collectief, tussen de arbeider en de industrieel ondernemer de maatschappelijke basis voor het bandstedelijke leven.

In navolging van bijvoorbeeld Herbert Spencer en de sociaal-darwinisten, meende Soria Y Mata nu dat het werkingsveld van de overheid beperkt zou moeten zijn tot slechts die dingen welke de gemeenschap beter en efficiënter zou kunnen doen dan het individu. Eén van deze staatsactiviteiten, welke binnen Soria Y Mata's denkbeelden een hoge prioriteit krijgt, is de

voortdurende stimulering van het particuliere initiatief en daarmee, als vanzelfsprekend, de verbetering van de algemene welvaart⁵². Op stedenbouwkundig niveau zou de gemeenschap zo verantwoordelijk moeten zijn voor de onteigeningsprocedures, de bouwvoorschriften en het ruimtelijke organisatiekader van de stedelijke uitbreiding, zodat elke detaillering daarna door de individuele participanten ter hand genomen zou kunnen worden. Voor de financiering van de bouwgrond en de stimulering van de eerste bandsteden, vertrouwde Soria Y Mata echter veeleer op collectief opgezette bouwondernemingen, waarvan de reeds genoemde *Compania Madrilen de Urbanizacion* een goed voorbeeld is. Ten behoeve van de realisering van *La Ciudad Lineal* rondom Madrid had deze bouwassociatie immers 5000 aandelen uitgegeven van elk 500 peseta's, waarmee zij zich het kapitaal verschaftte voor de eerste grondaankopen en voor de aanleg van de noodzakelijke infrastructuur. Aangezien elk aandeel recht gaf op 400 m² grond en in maandelijks termijnen van 10 peseta's afgelost kon worden, zou de grond op deze wijze na verloop van tijd zelfs individueel eigendom worden. Elke waardeinstijging van de grond zou zo na de bouw dan ook het individuele leven ten goede komen en uiteindelijk het particuliere initiatief kunnen stimuleren. Dat is in directe tegenspraak met onder andere Howards tuinstadfilosofie (vergeleijk paragraaf 2.1.4) en een belangrijke aanwijzing voor het feit dat Soria Y Mata het op de vrije markt-economie georiënteerde individualisme hoog in het vaandel voerde.

Dit individualisme werd nu gesymboliseerd in de langwerpige verkavelingsblokken aan weerszijden van de centrale as door het vrij staande eensgezinshuis, omgeven door een eigen tuin. In de ideaalvorm van de bandstad bezat elke familie immers haar eigen huis en het karakteristieke devies in de propaganda van *La Ciudad Lineal* was dan ook: "*Iedere familie haar eigen huis, elk huis haar tuin*"⁵³.

Op deze wijze kreeg ook de *ferrocarril*, de centrale as van de bandstad, een ideologische betekenis; niet alleen omdat zij, tesamen met de bouwvoorschriften, het gemeenschappelijke kader zou aangeven waarbinnen de particuliere bouw plaats zou kunnen vinden, maar tevens omdat de as, dankzij de aldaar gesitueerde voorzieningen, de ruimtelijke uitdrukking zou vormen voor de nieuwe sociaal-liberale samenleving. De *ferrocarril* verbindt immers de oude bestaande steden en dient tegelijkertijd als ontmoetingskader voor de bandstadbewoners.

Binnen de verkavelingsblokken probeerde Soria Y Mata nu een integratie van de verschillende bevolkingsgroepen na te streven (de belangen van de bourgeoisie en de arbeiders waren immers analoog of op zijn minst complementair). In Soria Y Mata's visie heette het, dat de 'burgerlijke trots' van bepaalde lagen van de bevolking zou moeten verdwijnen, zodat een ieder zich zou kunnen verheugen in zijn eigen aandeel van zon en aarde⁵⁴. Evenwel, zeker dit 'aandeel van aarde' was niet evenredig verdeeld. Langs de *ferrocarril* kwamen immers de grootste kavels voor, bestemd voor de maatschappelijke toplaag, langs de dwarsstraten de kleinere kavels voor de middenklassen en langs de uiterste rand van de bandstad de kleinste kavels (1/6 deel van de grootste kavels) ten behoeve van de arbeiderswoningen. Aldus introduceerde Soria Y Mata in de lengterichting van de band een ruimtelijke integratie van de verschillende maatschappelijke klassen en in de dwarsrichting een economische classificatie naar inkomensniveau⁵⁵.

Met deze ruimtelijke structurering hoopte Soria Y Mata tegemoet te komen aan de wensen en behoeften van de kapitalistische maatschappijformatie en tegelijkertijd toch nog belangrijke verbeteringen door te voeren op een sociaal-ruimtelijk niveau. De kleinste arbeiderskavels (20 x 20 meter) waren immers nog altijd groter dan in de 19e eeuwse arbeiderswijken gebruikelijk was en de sterke doorgroening van de bandstad middels de

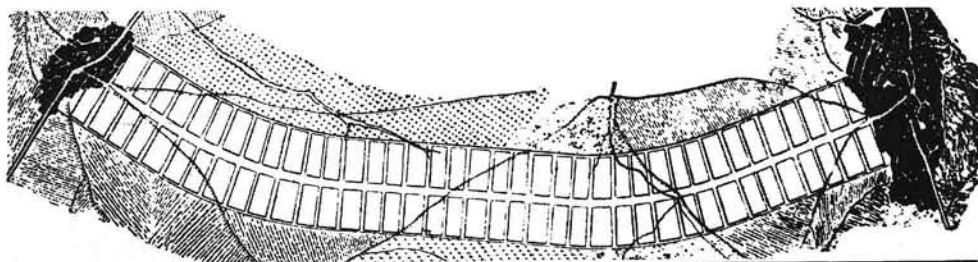
private tuinen en openbare groenstructuur zou de onhygiënische en ongezonde toestanden binnen de grote industriële steden kunnen vermijden. Dat Soria Y Mata's voorstellen voornamelijk veel bijval ondervonden hebben vanuit deze laatste doelgroepen, blijkt onder andere uit het feit dat de eerste bandstad rondom Madrid met name gerealiseerd werd middels de spaargelden van kleine lieden en ondernemers en dat Soria Y Mata's naaste medewerkers verscheidene artsen en hygiënisten telden.

2.2.3 Het stedenbouwkundig concept

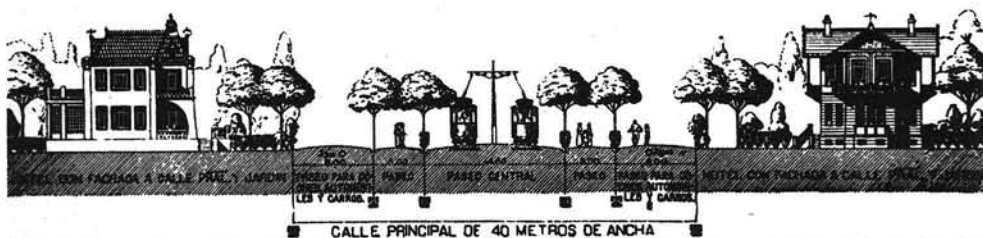
De ruimtelijke 'harmonie' herstellen door de stad in directe overeenstemming te brengen met de technologische en industriële vooruitgang van de kapitalistische wereld, zo zou het centrale leitmotiv van Soria Y Mata's stedenbouwkundige denkbeelden kunnen luiden. Zijn (toekomst)stad anticipeerde immers op een te verwachten enorme groei van het openbare en particuliere vervoer en op een nieuwe mobiele samenleving die in een centrale stad zou werken, maar op het platteland zou willen wonen. Hiermee diende de vorm van een stad dan ook te worden afgeleid uit de noodzaak tot voortbeweging en dienden de traditionele concepten omtrent de stedelijke ruimtes te worden vervangen door een rationeel aangelegd 'villa-landschap' ⁵⁶. Als zodanig streefde Soria Y Mata naar een technisch onderbouwde en efficiënte organisatie van het grondgebruik, infrastructuur en culturele voorzieningen ⁵⁷. Hij stelde voor steden te plannen in de vorm van banden woningen aan beide zijden van een centrale verkeersader, die de bestaande stedelijke kernen via een systematisch netwerk met elkaar zouden verbinden. Voor deze rationele planning geeft hij dan tien stedenbouwkundige principes, waarbinnen met name het transport, als het fundamentele probleem van de 'moderne' stedelijke planning, en de lineaire stad, als een herontdekking van de natuur en het geciviliseerde leven op het platteland, centraal staan ⁵⁸. Deze esthetische en functionele eisen dienen dan het rationele karakter van de stad te waarborgen, alhoewel de flexibel-planmatige aanpak met duidelijk 'organische' kenmerken gehandhaafd blijft ⁵⁹.

Omdat een lijn in principe geen bepaalde vorm insluit en omdat de band geen vastgestelde lengte heeft, kunnen bandsteden onbelemmerd, als het ware als een slang, over het aardoppervlak kronkelen en kunnen ze zich zonder moeite aanpassen aan het gecultiveerde of natuurlijke landschap. In de lineaire stad is zo sprake van een continue lijn cq. beweging. Alle stedelijke onderdelen zijn gelijkmatig aan of langs de verkeersas verdeeld, waardoor, buiten de bestaande kernen, in de nieuwe stad geen duidelijk centrum aanwezig is. Deze flexibele opzet, met name de uitwisselbaarheid van vorm en functie langs de centrale ader, wordt voor Soria Y Mata dan een organisch mechanisme, waarvan de inpasbaarheid van alle mogelijke stedenbouwkundige elementen, de onbelemmerde groei, het rationele groeiproces en het voortdurend herhalende karakter van het groeistadium als belangrijke kenmerken genoemd kunnen worden. Als zodanig kunnen de lineaire steden in drie categorieën ingedeeld worden: als verbinding tussen twee kernen, als band rond een bestaande stad en als een zelfstandig element, dus in principe oneindig.

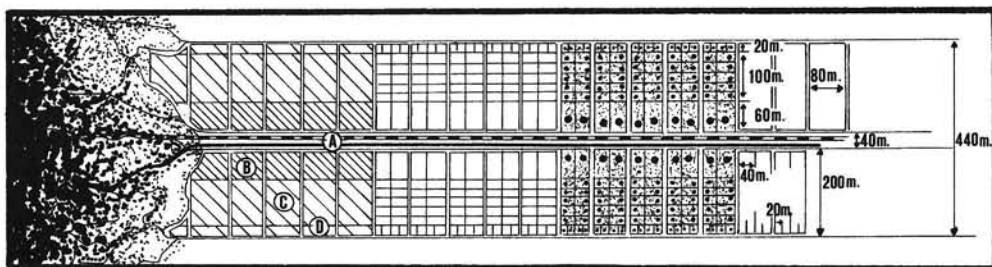
De ruggegraat van het plan, de *ferrocarril*, is volgens Soria Y Mata veertig meter breed en bestaat onder andere uit een (dubbele) tramlijn, geflankeerd door de openbare groenstructuur. Aan weerszijden liggen ventwegen, waarvan er minstens één geschikt gemaakt dient te worden voor autoverkeer. In deze as liggen ook alle andere infrastructurale leidingen, waaronder het elektriciteitsnet, het riool, de waterleidingen en eventueel irrigatiekanalen. Ook komen hier de stedelijke voorzieningen en openbare gebouwen voor, waarvan Soria Y Mata met name deabri's, café's en de politiewachtposten noemt. Aan beide zijden van de *ferrocarril* zijn dan de woonblokken gesitueerd, die elk in verband met de maximaal wenselijke loopafstanden tot de

18. Arturo Soria Y Mata: La Ciudad Lineal (1894)

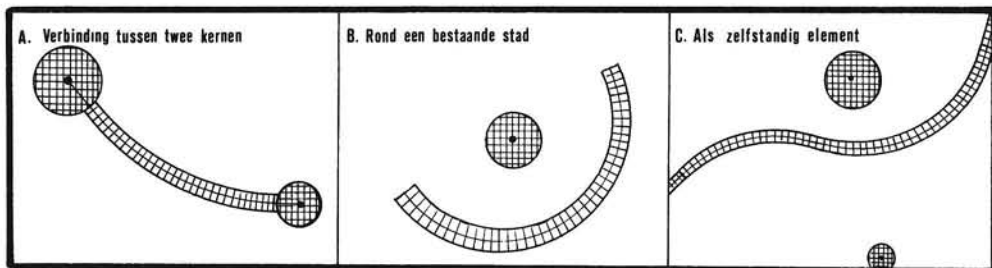

19. Doorsnede van de ferrocarril

20. Functionele zonering

Aan weerszijden van de *ferrocarril* (A) zijn de woonblokken gesitueerd onderverdeeld in de huisvesting voor de gegoede burgerij (B), de middenstand (C) en de arbeidersklassen (D).

21. Drie varianten van de bandstadconceptie

Variante A werd door Soria Y Mata met name genoemd. Variante B stond evenwel model voor de bandstad rondom Madrid, terwijl variante C voornamelijk in de 20e eeuwse bandstadpraktijk van de Russische ontwerpers bewerkt zou worden.

voorzieningen tachtig meter breed en tweehonderd meter diep zijn. Maximaal één vijfde deel van deze woonpercelen kan volgens Soria Y Mata's bouwvoor-schriften bebouwd worden en de grootste woningen tellen maximaal drie verdiepingen. Op deze wijze hoopte Soria Y Mata een gezond woon- en leefmilieu en een optimale lichttoetreding binnen de bandstad te kunnen waarborgen. Hiermee heeft de bandstad een overwegend groen en open karakter en werd het lineaire ontwerp ook wel gezien als een poging de stad-platteland tegenstel-ling op te heffen.

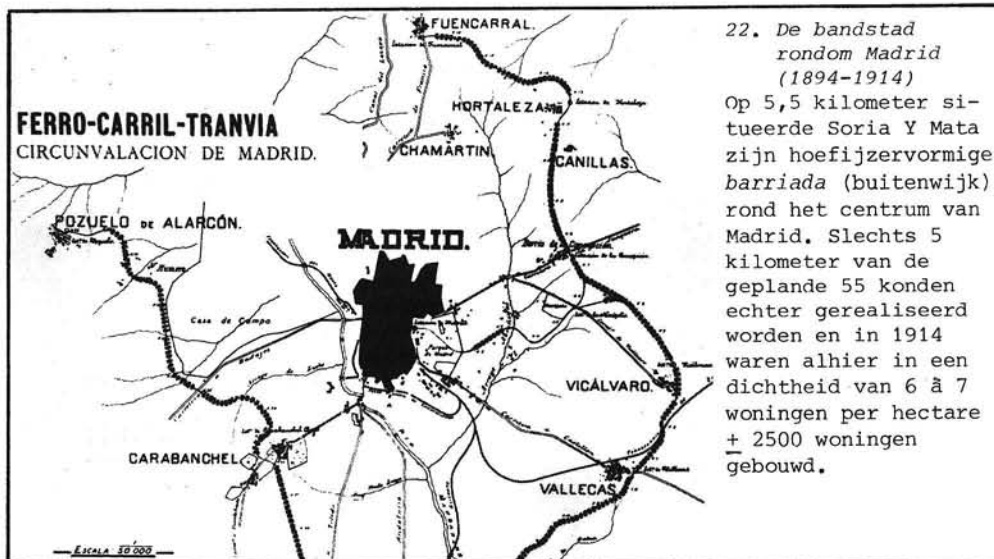
Als hoofddoel van deze steden ziet Soria Y Mata echter de bandstedelijke ontsluiting en kolonialisatie van het agrarische achterland. Als zodanig trachtte hij tegelijkertijd de huisvestingsproblematiek van de Spaanse arbeiders op te lossen en de dysfunctionele situatie in de grote steden te verbeteren. Buiten de reeds besproken evidente voordelen voor de industriële bedrijvigheid (met name de vergroting van de binnenlandse afzetmogelijkheden), zijn volgens Soria Y Mata aan dit stadsconcept echter eveneens posi-tieve kanten verbonden voor de agrarische bedrijvigheid. Deze (agrarische) voordelen zijn onder andere de verbetering van het landelijke voorzieningen-niveau, de stimulatie van een agrarisch broodnodig irrigatiesysteem en na-tuurlijk de uitbreiding van het landelijke wegennet. Hij zelf zegt hierover: "*De beste methode om de oude stedelijke kernen met de lineaire steden van de toekomst te verbinden, is om oude steden aan elkaar te koppelen met behulp van lineaire uitbreidingen. Op deze wijze openen ze zich naar het land dat zich als zodanig kan verrijken door de belangrijke voorzieningen zoals water, electriciteit en transport*"⁶⁰. Als zodanig heeft de bandstadfiloso-fie in deze door Soria Y Mata aangegeven dubbele economische betekenis voornamelijk veel ingang gevonden bij de stedenbouwkundige denkers van de vroeg-industriële, nog hoofzakelijk op de agrarische productiewijze geori-enteerde, conjuncturen.

2.2.4 Nevenplannen

De 'tuin-bandstad' van Hilarión González del Castillo

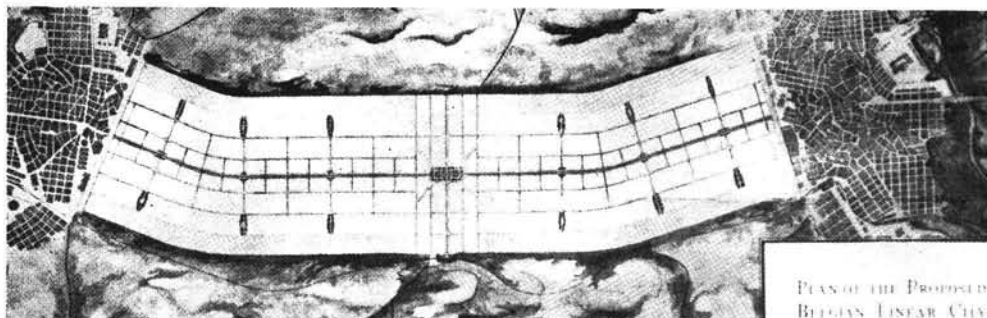
De voornaamste kritieken op het bandstadmodel van Soria Y Mata richtten zich in het eerste kwart van de 20e eeuw met name op het feit dat *La Ciudad Lineal* geen zelfvoorzienende stad was en dat Soria Y Mata niet dacht in termen van stedelijke totaliteit⁶¹. Een hiërarchische opbouw in de lengte-richting en een functionele zonering ontbraken immers en, zoals gezegd, was er ook geen echt centrum in de bandstad aanwezig. De stedelijke pleinen en markante con-centratiepunten voor het stedelijke leven waren immers vervangen door de *fer-rocarriil*. Binnen de vroeg-20e eeuwse plannen van Soria Y Mata's leerlingen en medewerkers zien wij dan ook een meer hiërarchische structurering, een zonale opdeling en zelfs een introductie van meerdere verkeersaders naar voren kom-en, om op deze wijze tegemoet te komen aan de wensen en behoeften van de vroeg-20e eeuwse stedelijke realiteit.

Eén van de eerste lineaire ontwerpen, die bovengenoemde kritiek op de band-stad trachtte te ondervangen dat zij te langgerekt van vorm zou zijn om doelmatige centra te bezitten, is de *Belgische bandstad* van Hilarión Gonzá-lez del Castillo⁶². Voor de bouwtentoonstelling te Brussel (1919) ontwierp hij een 'lijnstad' die tien kilometer lang en ongeveer twee en halve kilo-meter breed zou zijn en die op een imaginair landschap twee bestaande steden zou verbinden. Doordat het draagvlak van de bandstad op deze wijze in de breedte werd vergroot, kon zij nu opgebouwd worden uit verschillende zones elk met een eigen stedelijke functie en identiteit. De centrale strook langs de hoofdverkeersweg was bestemd voor het wonen en de administratieve gebou-wen. Aan weerszijden van deze strook kwamen de industrie-zones voor en daar-

22. De bandstad rondom Madrid (1894-1914)

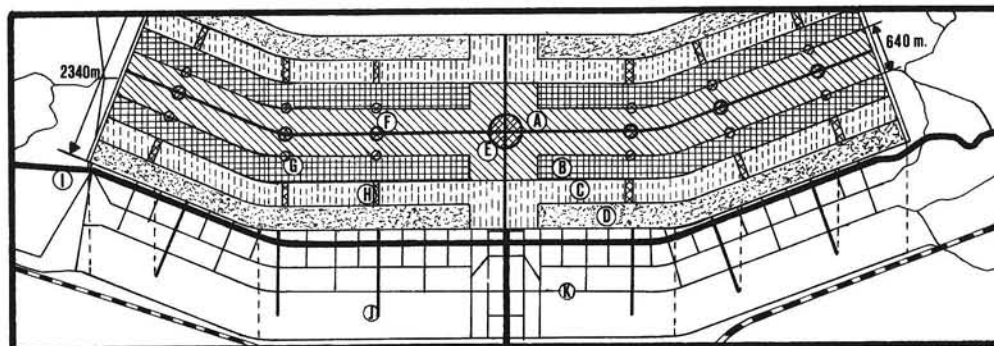
Op 5,5 kilometer situeerde Soria Y Mata zijn hoefijzervormige *barriada* (buitenwijk) rond het centrum van Madrid. Slechts 5 kilometer van de geplande 55 konden echter gerealiseerd worden en in 1914 waren alhier in een dichtheid van 6 à 7 woningen per hectare + 2500 woningen gebouwd.

PLAN OF THE PROPOSED BELGIAN LINEAR CITY

23. González del Castillo: De Belgische bandstad (1919)

Het eerste bandstadconcept met een functionele zonerings was 10 kilometer lang en 2340 meter breed. Zij zou op een imaginair terrein twee 'bestaande' Belgische steden met elkaar verbinden.

24. Functionele zonerings

A. de zone voor de administratie en woongebouwen; B. de industriezone; C. de landbouw/veeteelt; D. bosgordel; E, F en G. de stads-, wijk- en buurtcentra; H. de agrarische voorzieningen; I, J en K. het hiërarchische wegensstelsel.

buiten de gordels voor de landbouw en volkstuintjes. Het geheel werd tenslotte omzoomd door bosgordels en groene buffers, waarin tevens de spoorlijn en de luchthaven zouden voorkomen. Op deze wijze ontstond er langs de bandstad een soort *greenbelt*, die elke uitbreiding van de industrie in de breedte moest voorkomen. Op de kruispunten van de verschillende hoofd- en zijstraten werden volgens een bepaalde hiërarchie tenslotte de centra gesitueerd, die daarmee de woonstrook eveneens structureerde in buurten, wijken en stadsdelen.

Aldus was González del Castillo's ontwerp eveneens een eerste poging enkele elementen uit de *Garden City*-theorie over te nemen, om op deze wijze een verbeterde samenwerking tussen de tuin- en bandstadbeweging mogelijk te maken. Alhoewel reeds aan het einde van de 19e eeuw Soria Y Mata Howards tuinstadconceptie bekritiseerde op het feit dat de concentrische stadsvorm niet in 'harmonie' zou zijn met het moderne leven⁶³, was González del Castillo daarentegen tot de overtuiging gekomen dat beide concurrerende theorieën in feite slechts twee variaties waren van hetzelfde idee en dat beide concepties daarom gebaat waren met een vruchtbare coöperatie. Door bundeling van krachten zou de (inter)nationale politiek immers meer overtuigd kunnen raken van de bruikbaarheid van de tuin-bandstadfilosofie en aldus gezondere en rationelere stedelijke nederzettingen kunnen realiseren⁶⁴. Hierin werd González del Castillo met name gesteund door Georges Benoit-Lévy, een belangrijk Frans propagandist van beide benaderingen, die onder andere middels zijn contacten met Freese en Drury in de Verenigde Staten van Amerika en Miliutin in de Sovjet Unie de tuin-bandstadfilosofie poogde te verbreiden. Waarschijnlijk als gevolg van de principieel strijdige inhouden - de tuinstadcode leek immers terug te verwijzen naar een geïdealiseerd voor-kapitalistisch verleden, terwijl de bandstadcode haar blik vooruitwierp naar de ongekende mogelijkheden van het industrieel-kapitalisme - is het tot een echt samenwerkingsverband tussen de *Compania Madrilená de Urbanización* en the *Garden City Association* desondanks nooit gekomen. Dat was, zeker na de eerste wereldoorlog, echter voornamelijk te wijten aan de apathische en regressieve houding van de Engelse tuinstadbeweging.

De lineaire ontwerpen van de architectengroep OSA

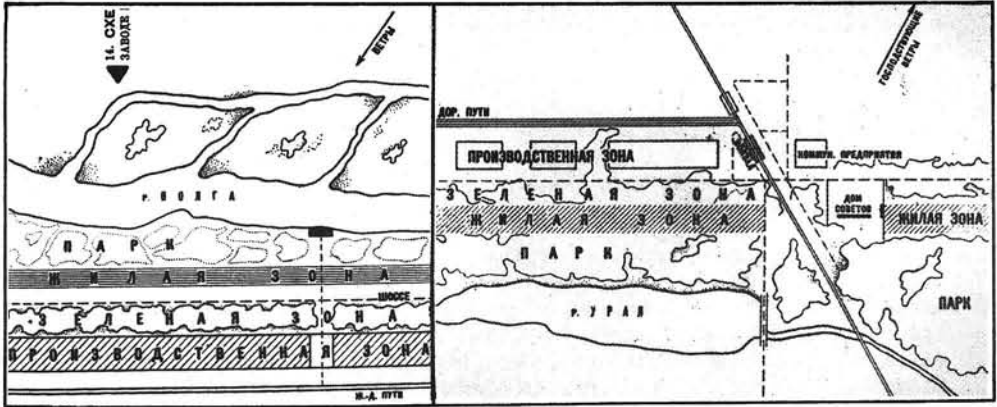
Meer dan in het economisch steeds sterker veld ruimende Groot-Britannië, vond de bandstadfilosofie evenwel gretig bijval binnen de nieuwe industriële natie in wording, de Sovjet Unie. Als het gevolg van de Russische revolutie, werd de stedenbouwkundige context van de jaren twintig alhier gevormd door een proces van diepgaande veranderingen binnen de politiek-economische en ideologische verhoudingen en door een sterke wisseling van de oude en nieuwe garde binnen het architectonische en stedenbouwkundige apparaat. Aangezien de oudere (tsaristische) generatie van het begin af aan geweigerd had samen te werken met het nieuwe 'regiem', werden de open gaten immers meer en meer door de jongere en enthousiastere architecten opgevuld en was nu de tijd gekomen om de oude vastgeroeste traditie door een nieuwe architectonische praktijk te vervangen. De nieuwe architecten stonden evenwel nog met 'lege handen', en moesten zonder praktische ervaring beginnen. Mede als het gevolg van de complete stilstand binnen de na-oorlogse bouwproductie, waren de eerste jaren dan ook nog voornamelijk onderzoekend, gericht op discussie en opinievorming, alhoewel sinds 1925 de bedoelingen al volledig duidelijk waren: "*De architect zal zich niet meer oppatten als de decorateur van het leven, maar als haar organisator*"⁶⁵.

Deze stelling was daarmee niet in laatste instantie te traceren tot de ideeën zoals deze ook al op politiek niveau hadden postgevat. In navolging van Friedrich Engels⁶⁶, had de communistische overheid immers

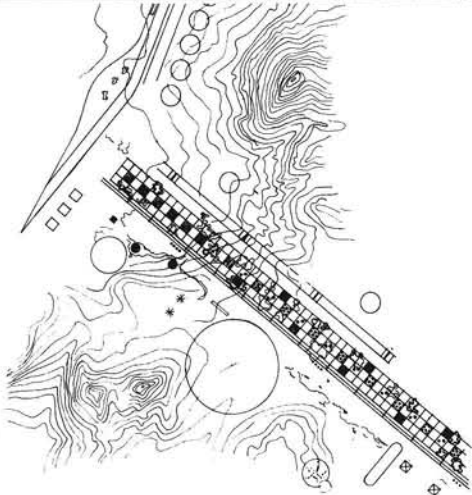
direct na het einde van de burgeroorlog (1920) een aantal doelstellingen geformuleerd die betrekking hadden op het 'woningvraagstuk', de woningnood en op de samensmelting van de landelijke en stedelijke componenten. Het politieke systeem had behoefte aan nieuwe stedelijke samenlevingsvormen die ten goede zouden kunnen komen aan de opbouw van de socialistische maatschappij en de politicus Yuri Larin was één van de eersten, die aan deze behoefte uitdrukking gaf ⁶⁷. Deze politieke tendens zou tot een climax voeren binnen de aan het eind van de jaren twintig ingevoerde vijfjarenplanning, die als een centraal geleid staatsprogramma nu naast de ideologische opbouw ook een versterkte opleving binnen de industriële ontwikkeling voorstond. Conform het eerste vijfjarenplan, welke in het voorjaar van 1929 openbaar werd gemaakt, kreeg de bouw van tweehonderd nieuwe industriesteden en duizend nieuwe agrarische nederzettingen een hoge prioriteit en werd daarmee een belangrijke inspanning gevestigd van architectenzijde ⁶⁸. Sinds '29 kregen de verschillende stedenbouwdiscussies dan ook brede aandacht binnen de dagbladen en vakpers en dankzij de propagandistische activiteiten van onder andere Benoit-Lévy, kon nu de bandstadcode binnen het Russische architectonische denken in versterkte mate ingang vinden.

Aan het eind van de twintiger jaren werden aldus in het tijdschrift van de architectengroep O.S.A. (= Organisatie van Moderne Architecten) een groot aantal lineaire ontwerpen geïntroduceerd, die allen gezien kunnen worden als de stedenbouwkundige vertaling van de in het eerste vijfjarenplan geformuleerde doelstellingen en van de socialistische idealen van de nieuwe communistische samenleving. Daarmee gaan deze plannen nog wel uit van het hoofdconcept zoals dat door Soria Y Mata ontwikkeld was, maar door de specifieke (maatschappelijke) achtergrond en socialistische politiek worden zij allen door een gereconstrueerde vorm en inhoud gekenmerkt en verschillen zij daarmee toch aanzienlijk van de bandstad rondom Madrid. Eén van de eerste verschillen die opvalt is de specifieke koppeling tussen het wonen en de industriële bedrijvigheid, zoals die door de Russische bandsteden werd voorgestaan. Wanneer Soria Y Mata immers een 'woonband' realiseerde die de verschillende industriële en culturele kernen zou moeten verbinden en/of ontsluiten naar het achterland, trachtten de Russische constructivisten een totale decentralisatie van het sociaal-culturele leven en de industriële bedrijvigheid door te voeren. Daarmee kregen de constructivistische lineaire plannen allen een desurbanistisch karakter, alhoewel zij expliciet hun grond vonden binnen de opkomst van de industrie.

Een hiermee in verband staande normstelling is de emancipatie van de vrouw, fabrieksarbeider en landarbeider en daarmee de opheffing van de tegenstellingen tussen de stad en het platteland. In veel gevallen gaf het Russische lineaire ontwerp slechts het bandstedelijke kader aan, waarbinnen de verschillende wooncommunes geplaatst konden worden. Analooq aan Fourier's ontwerp voor een phalanx-gemeenschap, hielden deze communistische servicehuizen dan de volledige socialisatie in van alle economische productie en dienstverlening van een gegeven collectief (vergelijk paragraaf 2.1.4). Daarmee verschilden de Russische plannen per definitie van Soria Y Mata's bandstadconcept, aangezien binnen deze ontwerpen niet het (liberale) eengezinshuis, maar de collectieve woonvorm voorop gesteld werd, en aangezien aldus niet de stedelijke *ferrocarril*, maar de socialistische architectuur de ideologische basis werd van het bandstad-ontwerp. Hiermee zou tevens ruimte vrijkomen voor de plaatsing van de eenmalig voorkomende, grotere elementen. Desondanks ontbreekt ook in de Russische plannen een stedelijke hiërarchie en daarmee een onderscheid tussen centrum en periferie. Conform de socialistische politiek, werden de afzonderlijke planelementen immers gelijkkelijk behandeld, zodat het plan optimaal zou kunnen beantwoorden aan de (oude) idealen van het egalitair communisme. Tenslotte is het onderscheid in ontsluitingsstructuur tekenend voor het

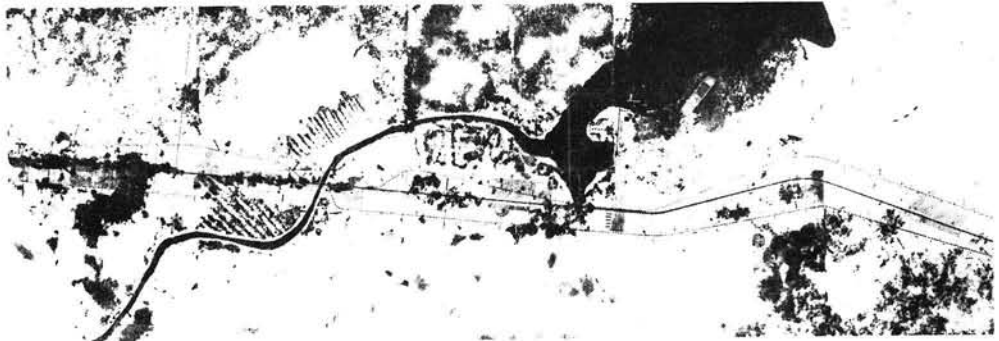

25. Miliutin: 'Lopende band schema' voor Stalingrad (1930) 26. Miliutin: 'Lopende band schema' voor Magnitogorsk (1930)

27. Leonidov e.a.: Magnitogorsk (1930)

Met behulp van 'lopende band schema's' stelde Miliutin een socio-economische planning op ten behoeve van de organisatie en het ontwerp voor de industrieel socialistische stad. Leonidovs Magnitogorsk is daarentegen formalistischer van karakter. Zijn ontwerp is opgedeeld in drie stroken die hun eigen functie en regelmaat hebben, zodat de verschillende stedelijke elementen langs elkaar heen verschuiven. Gosplan Gripegor tenslotte is het compleet theoretische voorbeeld in deze serie. Met behulp van bewegingsdiagrammen en sinusoideschema's werd de situering van de collectieve voorzieningen bepaald, die aldus beter zou kunnen beantwoorden aan de nieuwe wensen en behoeften van de socialistische maatschappij.

28. Gosplan Gripegor, R.S.F.S.R.: Theoretisch plan (1930)

verschil tussen Soria Y Mata's *Ciudad Lineal* en de Russische bandstadontwerpen. Was de bandstad rondom Madrid nog voornamelijk georiënteerd op de spoor/tramlijn als het voornaamste element binnen het particuliere en openbare vervoer, op grond van de nieuwe technologische ontwikkelingen introduceerden de Russische constructivisten een scheiding tussen het personenvervoer over de weg en het goederenvervoer dat zich met name bediende van het spoorwegennet. De nieuwe technologieën boden immers de mogelijkheid tot een verruiming van de individuele mobiliteit en zouden aldus de 'proletarische bevrijding' versterken. Daarmee verraden de O.S.A.-architecten dat ook zij lijnrecht in de (theoretische) traditie van de Amerikaanse auto-industrie staan en dat ook zij gebruik maakten van de productieve beloftes van de kapitalistische maatschappijformatie.

Deze theorieën over de lopende band-organisatie van onder andere Taylor en Ford, kwamen eveneens terug in de werkmethode van de geëngageerde Russische architecten. Sociale- en productieprocessen werden immers nauwkeurig geanalyseerd met behulp van bewegingsdiagrammen en activiteiten- en uitrustingsschema's die als basis zouden kunnen dienen bij het ontwerpen van architectonische en stedenbouwkundige modellen. Deze ruimtelijke modellen, die op grond van de uitkomsten van bovengenoemd onderzoek waren opgebouwd, zouden uiteindelijk structurerend kunnen werken voor het dagverloop en de levensstijl van haar inwoners en daarmee als *sociale condensatoren* werkzaam kunnen zijn. De theorieën van Ford en Taylor werden op deze wijze bewerkt tot een architectonisch instrument ten behoeve van de organisatie van de leef- en productiewijze van de socialistische samenleving, met als doel het collectieve gedrag in de 'juiste' richting te dirigeren ⁶⁹.

Aldus probeerden de O.S.A.-architecten een gedegen stedelijke organisatie te ontwikkelen, die zowel tegemoet zou kunnen komen aan de in het eerste vijfjarenplan voorgestane opbouw van de industriële en agrarische sectoren, als tegelijkertijd rekening zou houden met de ideologische en kwalitatieve aspecten die met een dergelijk gigantisch bouwprogramma gepaard zou gaan. Middels goede bandsteden, waarbinnen een optimaal systeem van diensten en verzorgingsinrichtingen zou kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van het collectief én individu, zou de nieuwe verstedelijkingsconceptie van de O.S.A. de decentralisering van de grote voor-communistische steden moeten stimuleren en daarmee de huisvesting van haar bewoners in de natuur mogelijk moeten maken ⁷⁰. Hierbinnen zouden de socialistische idealen en de op kapitalistische basis georiënteerde industriële proposities hand in hand kunnen gaan. Mede als gevolg van de veranderende ideologieën van de politieke leiders in de Sovjet Unie, is dat waarschijnlijk echter één van de redenen waarom de constructivistische stedelijke plannen nooit gerealiseerd zijn en waarom deze lineaire plannen aan het begin van de jaren dertig als 'bourgeois-architectuur' van de hand gewezen werden.

De Megastructuren

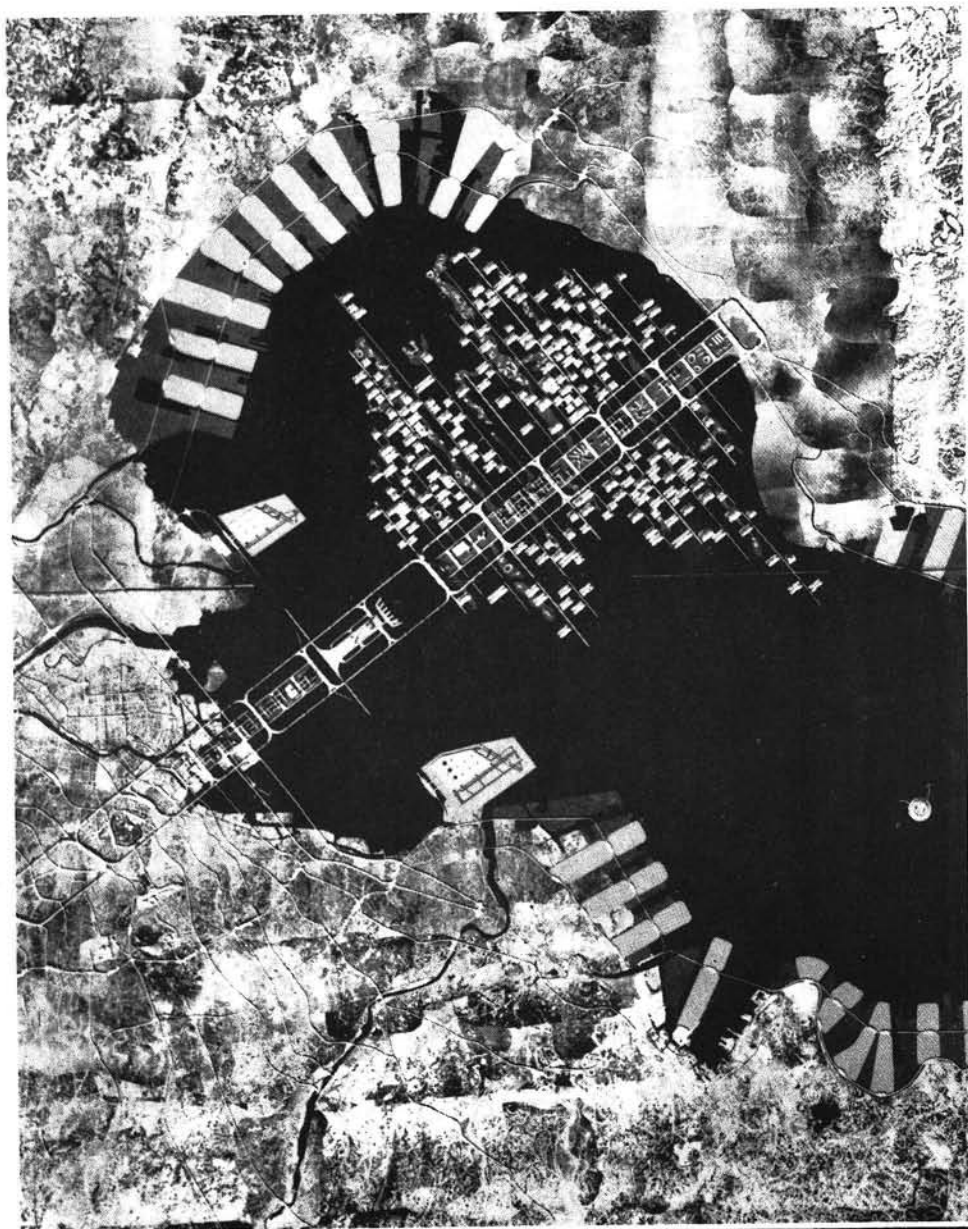
Tot slot van deze paragraaf met betrekking tot de 'rechte lijn' van Soria Y Mata, leek het mij zinvol nog de belangrijke groep van de megastructurenalistische lineaire plannen naar voren te halen. Deze internationale groep van architecten en stedenbouwkundigen, die voornamelijk in de jaren zestig sterk naar voren gekomen was, greep immers de na-oorlogse technologische vooruitgang aan om nieuwe, science-fiction achtige verstedelijkingspatronen te introduceren. Soria Y Mata's bandstadconceptie werd op deze wijze bewerkt naar de actuele situatie toe, aangezien volgens de nieuwe ideeën elk stadsconcept geënt zou moeten zijn op de zogenaamde *mega-structuur*. Deze mega-structuur werd gedefinieerd als "een gigantisch 'frame-work'

waarbinnen alle stedelijke functies gehuisvest zouden kunnen worden", of als "een object van boven-menselijke schaal die een mega-vorm zou omvatten en afzonderlijke, snel veranderende functionele eenheden in het grotere systeem zou kunnen opnemen" ⁷¹. Als zodanig probeerde men een stedelijke 'drager' te ontwikkelen van ongelimiteerde omvang, waaraan de afzonderlijke architectonische elementen al naar gelang de behoefte 'opgehangen' of 'ingeplugd' zouden kunnen worden en die daarmee tegemoet zou kunnen komen aan de razend snel veranderende wereld binnen de westerse hoogconjuncturen. Alhoewel veel megastructuralisten weliswaar sterk onder de indruk waren van de 'stedelijke crisis' en de dysfunctionaliteiten van de moderne metropool, geloofden zij toch in deze metropolitaine structuren en manifesteerden hun projecten, paradoxaal genoeg, een manisch optimisme met betrekking tot de toekomstige stedelijke praktijk van de westerse maatschappijen ⁷². Dankzij de moderne technologische innovaties zouden immers alle bestaande stedelijke congesties opgelost kunnen worden en was het slechts noodzakelijk dat de nieuwe architecten de grenzen van hun verouderde methodologie zouden forceren, zo niet overschrijden ⁷³.

De culturele erfenis van Soria Y Mata's bandstad voor de lineaire ontwerpers onder hen was met name de *ferrocarril*, die in brede zin als de 19e eeuwse voorloper van de *structural framework* getypeerd kan worden. De lijn, als de stedelijke 'drager' voor de latere architectonische detailleringen en invullingen, kreeg immers binnen de megastructuralistische praktijk twee principieel verschillende uitwerkingen. Enerzijds werd de *ferrocarril* in haar traditionele betekenis opgepakt; dat wil zeggen als een centrale verkeersader binnen de bandstad waarlangs de afzonderlijke woonwijken en bedrijfsterreinen gesitueerd werden. Anderzijds werd Soria Y Mata's bandstad-conceptie bewerkt tot een groot-stedelijk lineair gebouw, die naast het wonen, eveneens de stedelijke voorzieningen en infrastructuur in haar programma opnam.

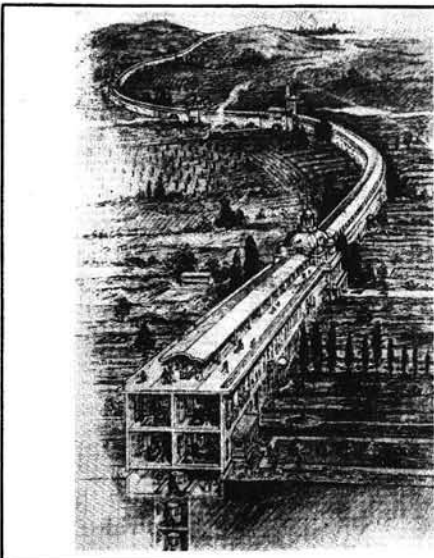
Eén van de meest uitgewerkte lineaire ontwerpen, die wij in de bandstedelijke traditie van de megastructuralisten tegenkomen, is Kenzo Tange's *Tokyo Bay project* (1960). Als antwoord op de snel groeiende metropolen en conflicterende belangen die daarin naar voren kwamen, is Tange's praktijk, volgens Crassi, 'de punctuele uitdrukking van de nieuwe levensvoorwaarden die zijn geschapen door de transformatie van de productie- en circulatiestructuren' ⁷⁴. Vanuit deze achtergrond betreft Tange's kritiek in deze context met name de 'verstikking' van de oude kern van Tokio, die immers niet meer aan de nieuwe productievoorwaarden kon beantwoorden en als zodanig niet meer kon functioneren. In een betoog vol biologische analogieën, stelde Tange dan ook voor dat men de anachronistische centripetale stad meer lineair maakt om aldus aansluiting te vinden bij de enorme conjuncturele opleving die Japan in de na-oorlogse wederopbouwperiode meemaakte (vergelijk Soria Y Mata's kritiek op Howards tuinstad). Hiertoe diende, volgens Tange, het bestaande stadscentrum vervangen te worden door een stadsas, waarbinnen in een driedimensionaal communicatiesysteem de kantoorgebouwen gesitueerd zouden kunnen worden. Aan weerszijden van deze 'ruggegraat' zouden dan de woongebieden voorkomen in een vorm (de zogenaamde 'ribbenstructuur') die elke groei en ontwikkeling zou toelaten ⁷⁵.

Aangezien op het oude land echter onvoldoende ruimte aanwezig was, stelde Kenzo Tange voor de baai direct ten westen van Tokio te benutten voor deze nieuwe verstedelijking. Op deze wijze ontstond een lineaire mega-structuur, die de oude stad opende naar de nog 'onbenutte ruimtes' boven de baai van Tokio en deze 'cultiveerde' ten behoeve van stedelijke doeleinden. Het 'kolonialisatieprincipe' van haar Spaanse voorloper had in Tange's project dan ook niet zozeer een betekenis voor het agrarische achterland, maar vond veeleer nieuwe toepassingsgebieden in het streven de congestieverschijnselen van de moderne metropool te ontlasten. Binnen Tange's *Tokyo Bay pro-*

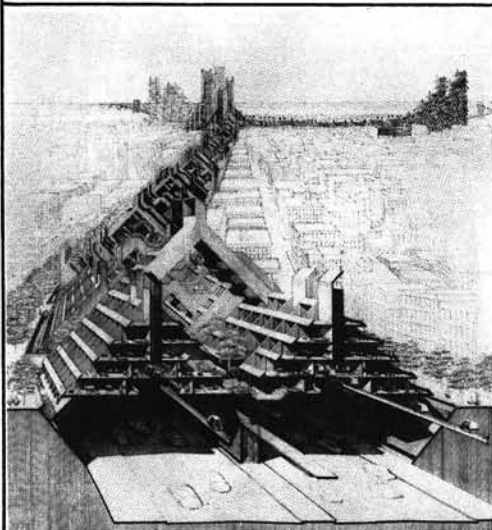

29. Tange: Tokio Bay project (1960)

"In dit verband (het vraagstuk van de metropolitaine stadsuitleg; red.) is de groei van een organisme leerzaam. In het begin is het een soort ei, dat zelf een kern of centrum heeft. In de loop van het broeden, op weg naar het uitkomen, wordt eerst de ruggegraat gevormd. Ter weerszijden van de ruggegraat ontwikkelen zich ribben. Geleidelijk aan vormen zich bloedsomloop en zenuwstelsel. Alles neemt vorm aan rond de ruggegraat. Met andere woorden: uitbreiding gaat niet vanuit een punt maar langs een lijn. En zo kwam het in me op dat de lijn de vorm was die groei mogelijk maakt." (citaat uit: Tange, Kenzo: Mijn leven met architectuur; lezing gehouden op 2 oktober 1981 te Amsterdam; gepubliceerd in: Plan 1982/2, februari 1982; p. 17)

30. Chambless: Roadtown (1910)

31. Rudolph: Lower Manhattan Expressway project (1970)

32. Heinrichs: Autobahnüberbauung Wilmersdorf/Berlin (1971-1982)

ject lijkt zo een geslaagde actualisering van de 19e eeuwse denkbeelden van Soria Y Mata plaats te vinden.

De megastructuralistische praktijk van het groot-stedelijke lineaire gebouw is daarentegen veeleer een programmatische synthese van Fourier's concept voor een wooncommune - alhoewel van zijn emancipatorische en socialistische intenties ontdaan - en Soria Y Mata's concept voor een bandstad. Aldus kent deze praktijk ook enkele 20e eeuwse voorlopers.

Reeds in 1910 had Edgar Chambless als antwoord op de ongecontroleerde wildgroei van de vroeg-20e eeuwse steden immers zijn *Roadtown* ontwikkeld, die dankzij de specifieke koppeling tussen een ondergronds metro-net en het programma voor een groot-stedelijk gebouw een efficiënte cultivering van het platteland mogelijk zou maken ⁷⁶. Dit thema kwam wederom terug binnen Le Corbusier's *Le Viaduc* (één van de drie onderdelen van *Plan Obus*; 1931-1935), alwaar naar het voorbeeld van de Fiat-fabrieken in Turijn (1920-1922) een autosnelweg op het dak van de 'woonslinger' geprojecteerd werd. Aangezien Le Corbusier evenwel slechts een bouwskelet ontwikkelde om aldus een zo hoog mogelijke flexibiliteit, onderlinge uitwisselbaarheid en de mogelijkheid tot snelle 'consumptie' van de architectonische elementen te stimuleren ⁷⁷, tenderde dit ontwerp daarmee al meer naar de mega-structuralistische proposities dan Chambless' wegenstad van 1910.

In deze megastructuralistische ontwerppraktijk vond het concept van het groot-stedelijke lineaire gebouw echter nieuwe toepassingsgebieden. Evenals dat bij Kenzo Tange het geval was, werden 'onbenutte' ruimtes boven snelwegen en onder rivieren gebruikt om nieuwe (band)steden binnen de metropool zelf tot ontwikkeling te brengen. Een goed voorbeeld van een lineair gebouw onder de rivier is Paul Maymonts *City under the Seine project* (1962) en een goed voorbeeld van een lineair ontwerp boven een autosnelweg is Paul Rudolphs *Lower Manhattan Expressway project* (1970). Met name Rudolphs project is een poging door middel van een eigentijdse toepassing van Soria Y Mata's bandstad en de daaropvolgende versies van Chambless en Le Corbusier, de nadelen van de moderne metropool (barrière-werking van autosnelwegen, luchtvervuiling, verkeers-lawaai etc.) te bewerken tot voordelen voor de metropolitaine samenleving (dubbel ruimtegebruik, intensivering van de wegenstructuur, hoog voorzieningenniveau etc.) ⁷⁸. Dat zeker dit laatste voorstel niet zo utopisch en onrealistisch geacht werd als de meeste megastructuren die in de jaren zestig tot ontwikkeling gebracht waren, blijkt onder andere uit de gerealiseerde *Stadtautobahnüberbauung Wilmersdorf* (1975-1981) te West-Berlijn.

2.3 DE FUNCTIONELE SCHEIDING VAN GARNIER

De industriële stad als een omvattende en integrale doctrine voor een nieuwe stedelijke ontwerppraktijk in wording

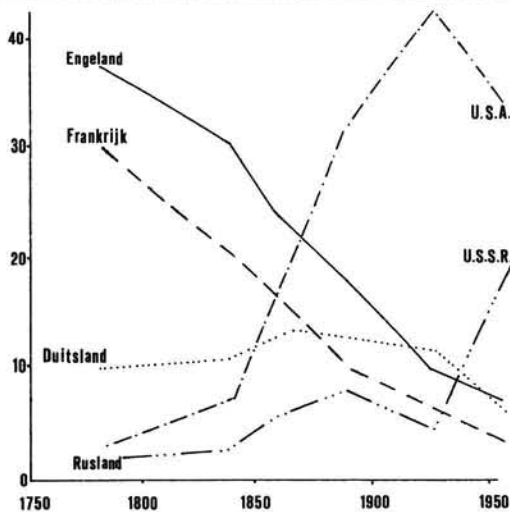
2.3.1 Maatschappelijke achtergronden en levensloop

De economische ontwikkeling van de industriële hoogconjuncturen Engeland en Frankrijk - en later ook Duitsland en Amerika als de twee nieuwe sterren aan het industrieel firmament - werd in de tweede helft van de 19e eeuw gekenmerkt door fundamentele veranderingen binnen haar productiestructuur. Naast een steeds verdergaande scheiding tussen het particuliere huishouden en de collectief georganiseerde arbeid en naast de opkomst van de rationeel georganiseerde boekhouding en administratie, noemt Max Weber de technische toepassing van de wetenschappelijke inzichten als één van de belangrijkste kenmerken van deze conjuncturele ontwikkeling ⁷⁹. Verwetenschappeling drong in deze periode niet alleen door in de productietechnieken, maar deed zich eveneens gelden in de organisatie van de productie en voornamelijk na de eeuwwisseling ook in de aanwending van de arbeid. Nieuwe productietakken (zoals de organisch-chemische en de electrotechnische industrie) vonden hun directe oorsprong in de wetenschap, voor andere innovaties (zoals de staalproductie en de verbrandingsmotor) was wetenschappelijk research al snel een onmisbare factor geworden en de in de jaren zeventig ontwikkelde assemblage binnen de vleesverwerkingsindustrieën van Cincinnati (U.S.A.) was één van de eerste voorbeelden van de 'wetenschappelijk' georganiseerde arbeid ⁸⁰.

Alhoewel dit haar geen overweldigend praktisch voordeel opleverde, was Frankrijk wat technisch wetenschappelijke scholing betreft reeds in de eerste helft van de 19e eeuw in een uitstekende uitgangspositie. De technische wetenschappelijke opleiding aan de Parijse *Ecole Polytechnic* was van hoog niveau en werd al spoedig nagestreefd door de Duitse *Technische Hochschulen* en het hoger technisch en natuurwetenschappelijk onderwijs in Amerika. Dit technisch wetenschappelijk onderwijs bleek immers essentieel voor de technologie - de op wetenschap gebaseerde techniek - en de ontstaansgeschiedenis van de verbrandingsmotor vond in de jaren zestig onder andere dankzij deze opleiding plaats in Frankrijk ⁸¹. Uiteindelijk drong deze verwetenschappelijking ook door in de kunst en literatuur en werd zij opgepakt als argument om de nieuwe innovaties te legitimeren.

Op 13 augustus 1869 werd Tony Garnier in de arbeiderswijk *La Croix Rousse* te Lyon geboren en evenals dat bij Fourier het geval was (vergelijk paragraaf 2.1.1) was de situatie in Lyon een belangrijke voedingsbodem voor Garnier's latere maatschappelijke en stedenbouwkundige denkbeelden. Naast de zijde-industrie, nam de textiel- en staalindustrie in deze stad ten tijde van Garnier's jeugd een hoge vlucht en aan het eind van de 19e eeuw kwamen zelfs de nieuwe innovaties met betrekking tot de auto-industrie, luchtvaart en fotografie direct binnen de Lyonese bedrijvigheid tot ontwikkeling ⁸².

Als gevolg van deze industrialisatie die reeds rond 1800 een aanvang had genomen, was in Lyon een sterke arbeidersbeweging aanwezig die door haar radicaal en revolutionair karakter gekenmerkt kan worden. Dagbladen als *L'Egalité Social*, *La Lutte Social*, *Lyon Progressive* en *Le Travail de Lyon* geven een duidelijk beeld van het socialistische klimaat dat toentertijd in Lyon aanwezig was ⁸³. Daarnaast was Lyon, na de institutionalisering van de 'Derde republiek van Frankrijk' en de bloedige onderdrukking van de Parijse *communards* (1871), een belangrijke bakermat voor de opkomst van het syndicalisme. In hetzelfde jaar waarin in Parijs de eerste *Bourse du Travail* werd opgericht (1886), werden op het congres van Lyon de nieuw opgekomen *chambres syndicales* of *syndicats* georganiseerd in de eerste

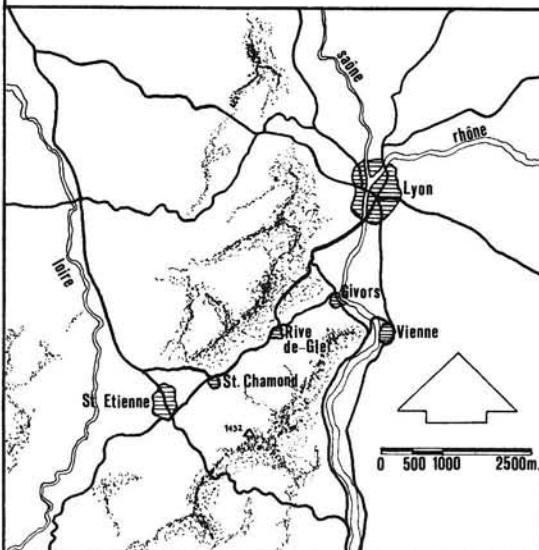
33. Industriële productie van verschillende landen als percentage van het wereld-totaal (1780-1950)

In de tweede helft van de 19e eeuw verloor Engeland haar hege- monie als industriële natie. Zowel Frankrijk, als Engeland werden allereerst overvleugeld door de Verenigde Staten van Amerika en later door Duitsland en de U.S.S.R.

34. Algemeen plan voor uitbrei- ding en verfraaiing van de de stad Lyon (1919)

Garnier's geboortestad, Lyon, is van grote invloed geweest op zijn latere stedenbouwkundige denkbeelden. Met name de arbeiderswijk La Croix Rousse is naar aller waarschijnlijkheid de bakermat van Garnier's syndicalistische idealen.

35. De streek rondom Lyon
In Garnier's stedenbouwkundig manifest zijn eveneens enkele verwijzingen naar de streek rondom Lyon te traceren. Niet alleen was Garnier sterk gechar- meerd van de ideeën van het regionalisme, zoals die ook op La région lyonnaise waren toe- gepast, maar tevens vertoont de omgeving van La Cité Indus- trielle gelijkenissen met het landschap nabij Rive de Gier en St. Chamond.

Franse vakcentrale, die aldus de oude *mutualités* en *résistances* verving ⁸⁴. Deze twee organen (de *Bourse du Travail* en *syndicats*) zouden een belangrijke rol gaan spelen in de verdere ontwikkeling van het syndicalisme en deze (vak)beweging in 1901, op het congres van Lyon, uiteindelijk ook een belangrijke politieke status verlenen.

Waarschijnlijk als het gevolg van deze radicale arbeidersbeweging aan de ene kant en de sterke Lyonese industrialisatie aan de andere kant, werden onder burgemeester Gaillieton (1881-1900) verscheidene stedelijke reconstructies uitgevoerd die de huisvesting van de arbeidende klasse zouden moeten verbeteren. Binnen deze stedelijke werkzaamheden stonden met name de hygiënische eisen van voldoende groen, zon- en luchttoetreding, de technische eisen van een verbeterde verkeer- en infrastructuur en de sociaal-maatschappelijke overwegingen met betrekking tot de uitbreiding van de educatieve en culturele voorzieningen centraal. Daarnaast is het karakteristiek voor het stedenbouwkundig denken van die tijd dat reeds in 1895 gesproken werd van de mogelijkheid om aan de andere zijde van de rivier Saône een aparte wijk voor de industriële bedrijvigheid te reserveren, zodat aldus een rationelere bedrijfsvoering en een gezonder woon- en leefklimaat mogelijk gemaakt zouden kunnen worden ⁸⁵.

Dankzij de *Bellmain*-prijs verkrijgt Tony Garnier de benodigde financiële middelen om zijn bouwkundige studie van Lyon (1886-1889) aan de *Ecole Nationale Supérieure des Beaux-Arts* te Parijs voort te zetten. Alhoewel deze school niet zo sterk op de avant-gardistische praktijk georiënteerd was als bijvoorbeeld de opleiding aan de *Ecole Polytechnic*, was de *Ecole des Beaux-Arts* te Parijs desalniettemin één van de grootste en bekendste architectonische opleidingen in het 19e eeuwse Frankrijk en werden de moderne methoden van het functionele bouwen met name na de komst van Julien Guadet (1894) ook op deze school gedoceerd. Guadet's constante ijver voor de rationele planning, voor de duidelijke articulatie van de afzonderlijke onderdelen van het gebouw en voor het directe en logische verband tussen de architectonische uitdrukkingsvorm en de functies die het zou omvatten, was van grote invloed op de jongere generatie ontwerpers (waaronder ook Auguste Perret en Léon Jaussely) en verschafte Garnier de methodologische en technische achtergrond om zijn latere architectonische en stedenbouwkundige denkbeelden tot ontwikkeling te brengen ⁸⁶. Daarnaast kwam Tony Garnier in deze Parijse periode (1889-1899) sterker dan te Lyon in aanraking met de nieuwe ideeën van de sociaal-geografen en de theorieën van het regionalisme, zoals die zich op grond van het programma van Nancy (1865) en het vijftiende congres van de *Société Française de Géographie* te Lyon (1894) steeds wijder verbreidden.

Dankzij de propagandistische activiteiten van onder andere Paul Videt de la Blanche, Honoré en Elysée Reclus en later ook Patrick Geddes, won tegen het eind van de 19e eeuw de opvatting steeds meer terrein dat de moderne stad geconcipieerd zou moeten worden als een onderdeel van een groter geografisch en regionaal geheel. Met de opkomst van de groot-stedelijke metropool kon de stadsuitleg immers niet meer begrepen worden als een relatief autonome ontwikkeling rondom één stadscentrum, maar werd haar ontwikkeling veeleer bepaald door de vele economische en politieke centra die binnen een meer omvattende regionale context aanwezig waren. Het regionalisme probeerde nu de contradicties die in de bestaande stedelijke ontwikkelingsschema's aanwezig waren te overstijgen door een zogenaamd iconografisch model te presenteren, dat de ruimtelijke relatie tussen het centrum en het omliggende land, tussen de gebouwde en de geografische omgeving, zou moeten aangeven. Het vogelvluchtperspectief werd hiertoe het nieuwe instrumentarium ten behoeve van deze planning op een ruimere, regionale schaal ⁸⁷. Deze sociaal-geografische en regionalistische opties - zowel met betrekking tot de visuele middelen die gehanteerd zouden moeten worden, als met betrek-

king tot de directe verwantschap tussen de stedelijke structuur en de streekarakteristieken van het omringende land - kwamen later sterk terug binnen Garnier's voorstellen voor een industriële stad.

Na vijf mislukte pogingen, won Tony Garnier met zijn ontwerp voor een staatsbank (1899) uiteindelijk de op de Parijse school jaarlijks uitgeschreven *Prix de Rome*. Hierdoor kon hij als internaat-student aan de Villa Medici te Rome zijn architectonische studie voltooien en zijn eerste stedenbouwkundige denkbeelden tot ontwikkeling brengen. Binnen deze school heerste evenwel een oude traditie die de studenten verplichtte uitsluitend de grote bouwwerken van het antieke tijdperk of de renaissance te bestuderen en conform deze stijl te ontwerpen. Garnier revolteerde hiertegen en ontwikkelde de opvatting dat de moderne architectuur weliswaar door de antieken geïnspireerd zou kunnen worden, maar dat de moderne maatschappelijke constellatie van zijn tijd om andere uitdrukkingsvormen vroeg: "*L'Architecture moderne pourrait s'inspirer des beautés de l'anquité sans pour cela en faire la base unique de l'enseignement, les exigences sociales demandant d'autre études*"⁸⁸.

Naast het reconstructieplan van Tusculum, begint Tony Garnier in hetzelfde jaar waarin Emile Zola's roman *Le Travail* wordt uitgegeven (1901) te werken aan zijn plannen voor een industriële stad. Van het begin af aan representeren deze plannen de meest treffende voorbeelden van de methodologische veranderingen in de stedelijke praktijk, waarbinnen de stedelijke planning steeds sterker de traditionele archeologie begon te vervangen en als nieuw vakgebied het moderne programmatische kader aangaf voor de architectonische ontwikkeling⁸⁹. Als zodanig lokten Garnier's voorstellen (als vanzelfsprekend) een heftige verontwaardiging uit van zijn leraren te Rome, alhoewel ook in de meer progressistische school van Parijs de *envoi* van de *pensionnaire* Garnier met scherpe kritiek werd ontvangen. Zelfs Julien Guadet wees de mogelijkheid af dat een stedelijk concept *ex nihilo*, uit het niets, ontworpen zou kunnen worden, ondanks het feit dat hij desalniettemin onderkende dat dergelijke studies van groot belang zouden kunnen zijn voor de nieuwe stedelijke planningpraktijk⁹⁰.

Gedesillusionneerd door deze kritische en koele reacties van met name zijn leraren op de Parijse academie, keert Garnier in 1904 naar Lyon terug, alwaar hij evenwel ondersteund door burgemeester Edouard Herriot al spoedig een centrale rol speelt in de bouwwereld van zijn geboortestad. In 1905 wordt hij benoemd tot principaal-architect van de stad Lyon en in 1907 krijgt hij een leerstoel aangeboden aan *l'Ecole Régional d'Architecture de Lyon*, alwaar hij tot 1939 architectuurtheorie zal doceren. Gedurende de periode tussen 1905 en 1914 krijgt Garnier de kans zijn (stede)bouwkundige denkbeelden nader te onderbouwen en toe te passen op de praktijk. Garnier's bekendste ontwerpen uit deze periode zijn: *La Fondation Rothschild* te Parijs (1905), *Le Quartier de la Bourse* te Marseille (1906) en *Les Abattoires de la Mouche* (1908), *l'Hôpital de Grange Blanche* (1911) en *Stade Municipal* (1913), allen te Lyon.

Tijdens de bouwstagnatie die als het gevolg van de eerste wereldoorlog tussen 1914 en 1918 heerste, zullen deze eerste bouwervaringen zowel van grote invloed blijken te zijn op de perfectionering van Garnier's oude conceptuele stedenbouwkundige denkbeelden (*La Cité Industrielle*), als op de nieuwe pragmatische voorstellen die hij ontwikkelde voor de stadsuitleg van Lyon (*Les Grand Travaux de la Ville Lyon*). Beide werken zullen respectievelijk in 1917 en 1920 uitgegeven worden en daarna sterk fungeren als de algemene leidraad voor Garnier's latere bouwactiviteiten. Buiten de nog lopende projecten uit het vooroorlogse tijdperk, realiseert Tony Garnier in deze periode tussen de twee wereldoorlogen onder andere nog *l'Ecole de Tissage* (1933) en *Le Quartier des Etats-Unis* (1935) te Lyon. Niet alleen dankzij deze gerealiseerde architectuur, maar ook dankzij zijn

genoemde hoofdwerken en zijn colleges aan de *Ecole Régionale d'Architecture*, werd Garnier tot aan zijn dood in 1948 sterk bewonderd door de jongere generatie architecten die na 1928 (oprichting C.I.A.M.) de internationale moderne beweging zou vormen en van grote invloed zou blijken te zijn op de 20e eeuwse stedelijke ontwerppraktijk.

2.3.2 Garnier's maatschappelijke denkbeelden

Garnier's *Cité Industrielle* (1904-1917) wordt gekenmerkt door een verbazingwekkende volledigheid en door een radicaliteit in stijl, tekenwijze en aanpak van een moderne stedelijke problematiek die haars gelijke tot dan toe nog niet kende. Het stedelijke programma en ontwerp, uitwerkingen van het imaginaire landschap, vogelvluchtperspectieven, aanzichten en plattegronden van de afzonderlijke gebouwen en woonhuizen; kortom alles wordt gedetailleerd met een dusdanige verfijning en nauwkeurigheid, die tot ieders bewondering zal moeten leiden. Deze compleetheid van zijn stedenbouwkundig manifest steekt echter schril af tegen de teksten die Tony Garnier nagelaten heeft. Buiten de korte begeleidende beschrijving die hij in de uitgave van *La Cité Industrielle* in 1917 gaf, heeft Garnier nauwelijks nog een poging ondernomen zijn maatschappelijke en stedenbouwkundige denkbeelden schriftelijk op papier te zetten of de gebruikelijke stadsuitleg van zijn tijd te commentariëren. Toch kunnen uit enkele elementen van *La Cité Industrielle* Garnier's maatschappelijke denkbeelden getraceerd worden. In het centrum van de stad situeert hij immers een *Bourse du Travail* en een *Hôtel des Invalides*; een rechtbank, gevangenis, politiepост of kerk zijn in Garnier's stadsontwerp niet aanwezig en op de gevels van de centrale *Salle d'Assemblées* citeert hij enkele teksten uit Emile Zola's roman *Le Travail*. Ik zal daarom proberen Garnier's maatschappelijke denkbeelden te bespreken aan de hand van de syndicalistische theorieën en de genoemde roman van Emile Zola en deze bespreking trachten te confronteren met Garnier's ontwerp voor een industriële stad.

Het syndicalisme

Alhoewel het Franse syndicalisme veeleer het resultaat was van een langdurige vakbondspraktijk en in tegenstelling tot bijvoorbeeld het socialisme of anarchisme in eerste instantie niet door een groepentheorie ondersteund werd, kwamen toch in de hoogtijdagen van het syndicalisme (rondom de eeuwwisseling) enkele denkbeelden met betrekking tot het toekomstideaal en de vakbondsstrategie naar voren. Volgens deze, hoofdzakelijk pragmatisch georiënteerde, filosofieën was het geloof in de algemene staking één van de meest wezenlijke kenmerken van het syndicalisme. Het werk dat binnen alle bedrijfstakken over het gehele land werd neergelegd, werd beschouwd als de socialistische revolutie in haar daadwerkelijke gedaante; echter geen gewelddadige revolutie, maar een revolutie met de armen over elkaar: "*La révolution des bras croisés*"⁹¹. Deze revolutionaire staking was daarmee sterk afhankelijk van de solidariteit tussen de afzonderlijke arbeiders, maar zou daarmee tegelijkertijd de onderlinge samenwerking en coöperatie tussen de vakbonden sterk kunnen vergroten. Nadat de macht van de bourgeoisie door de algemene staking gebroken zou zijn, zou de nieuwe maatschappij dan ook gekenmerkt worden door een federatieve republiek van vrijwillig gevormde productiegroepen die door zuivere proletarische organen geleid zouden worden.

In tegenstelling tot het marxistische socialisme werden vanuit deze ideële overtuiging de productiemiddelen dan ook niet als collectief eigendom voorgesteld (want dat zou volgens de syndicalisten een nieuw gezagsinstituut scheppen), maar zouden de werktuigen en werkplaatsen het eigendom

moeten worden van de producenten zelf (de mijn aan de mijnwerkers en de fabriek aan de fabriekarbeiders). Het aldus ontstane 'groepen-anarchisme' zou geleid worden door de twee belangrijkste proletarische organen: De *Bourse du Travail*, die in één stad de hoogte van de productie zou bepalen en de verdeling van de plaatselijk geproduceerde goederen voor haar rekening zou nemen, en het *Syndicat*, die in één bedrijfstak het productieproces zou regelen en de onderlinge goederenuitwisseling tussen de verschillende steden zou bepalen ⁹². In de ideaalvorm werd echter gestreefd naar een autarkie van lokale productie-consumptie eenheden, zodat de handel zo veel mogelijk beperkt zou blijven en een centraal bestuursorgaan op landelijk of regionaal niveau niet nodig zou blijken te zijn.

Binnen deze syndicalistische lokale eenheden was de heersende moraal dan de 'voortbrengers-moraal': "*Geen andere dan morele dwang zal de mensen er toe brengen zich geheel aan de productie te geven.....De arbeid in de werkplaatsen zal slechts beheerst worden door twee beginselen: volledige vrijheid en collectieve verantwoordelijkheid*" ⁹³.

De productiedaad werd aldus de hoogste uiting van het menselijke gedrag en de werkplaats zou het maatschappelijke centrum worden, waaromheen alle andere sociaal-culturele en politieke organen zich zouden vormen.

Emile Zola: Le Travail (1901)

Zoals de titel van zijn roman reeds verraad, staat ook in Zola's *Le Travail* de arbeid centraal. Zijn toekomst-ideaal zou immers slechts gerealiseerd kunnen worden door de collectieve arbeid dóór en vóór iedereen en aldus als een socialistisch universeel gegeven aanvaard moeten worden. Dit aspect plaatst Zola's roman lijnrecht in de traditie van Fourier's sociaal-utopische arbeidsethiek (vergelijk paragraaf 2.1.2) en de sinds de Dreyfuss-affaire (1899) verbannen Zola ironiseerde in Londen: "*I wanted to do Travail with Fourier - the organization of work, father and ruler of the world (.....). I created (.....) the Cité, tomorrow's city, a sort of Phalanstère*" ⁹⁴.

Zola's roman handelt over de bouw van een ideale stad (*La Crécherie*) die door de architect-ingenieur Luc, met hulp van de industrieel filantroop Jordan, werd gerealiseerd. In tegenstelling tot de 'bestaande' stad *Abime*, die door Zola omschreven werd als een donker, stoffig en smerig oord vol van sociale onrechtvaardigheden, werd de nieuwe ideaalstad opgebouwd op grond van de moderne eisen van de sciëntisten en hygiënisten en conform het maatschappelijke programma van een coöperatief en federalistisch socialisme. Daarnaast weerspiegelde de politieke structuur van de stad de notie dat de arbeid de fundamentele basis was van de nieuwe stedelijke samenleving. Als zodanig was *La Crécherie*, volgens Zola's beschrijvingen, direct gesitueerd in de nabijheid van een bestaande staalindustrie en de daaromheen liggende verwerkingsindustrieën. Door de toepassing van de nieuwe technologische uitvindingen met betrekking tot de electriciteit was de stank en lawaai van deze bedrijvigheid echter beperkt en werd een uitgebreid tramwegennet mogelijk gemaakt. Het programma voor de stedelijke voorzieningen (museum, bibliotheek, theater, openbare baden en eetzaal etc.) werd direct ontleend aan Fourier's ontwerp voor een phalanx-gemeenschap en zou aldus ten goede komen aan de vrije associatie van de socialistische samenleving. De burgerlijke vrijheden daarentegen werden in Zola's toekomststad gewaarborgd door de individuele eensgezinshuizen die in een ononderbroken park gesitueerd zouden worden ⁹⁵. Nadat er eerst op kleine schaal een proefmodel was gesticht, verspreidde deze stedelijke utopie zich in Zola's roman snel en overtuigde uiteindelijk de samenleving in de groot-stedelijke metropool, die zich aldus 'oploste' in gedecentraliseerde 'humanitaire federaties' ⁹⁶.

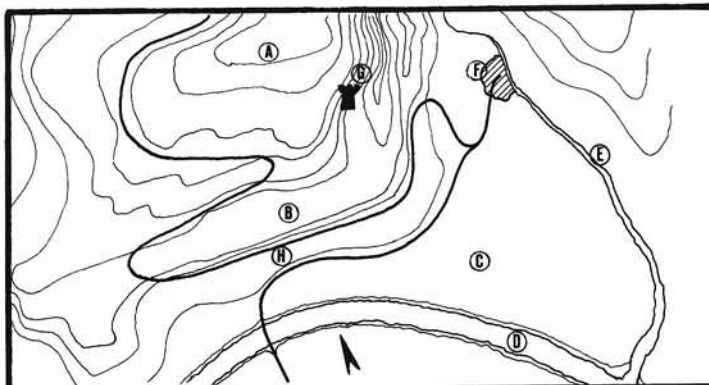
Alhoewel Dora Wiebenson stelt dat Tony Garnier Emile Zola's roman pas na de gereedkoming van *La Cité Industrielle* gelezen zou hebben, zijn de overeenkomsten tussen Zola's toekomststad en het stedenbouwkundig manifest van Garnier desalniettemin overtuigend ⁹⁷. Zowel binnen het stedelijke programma, als binnen de politiek-economische structuur, als in de mate waarin Garnier het sciëntisme, de hygiëne en de arbeid centraal stelt zijn overduidelijke analogieën te trekken. Door een optimale geestelijke en fysieke ontplooiing mogelijk te maken en te benadrukken dat de maatschappelijke situatie in *La Cité* zich conformeerde aan de universele rechten en plichten van de arbeid, hoopte Garnier een *vie splendide* voor de arbeiders te waarborgen ⁹⁸. Aldus staat Garnier ook direct binnen de ideologische traditie van de Franse utopisten (Ledoux, Fourier, Cabet e.a.) en beantwoordde zijn zijn concept tegelijkertijd aan de syndicalistische idealen van een deel van de Franse vakbond. De 'zuivere proletarische bestuursorganen' en de autonome productiegroepen beheersten immers het dagelijkse leven in de *Cité* en de 'eenheid van productie en consumptie' en de uitwisseling met de omliggende steden werden op syndicalistische wijze georganiseerd. Daarmee onderstreepte Garnier nogmaals dat de stedelijke overheid niet alleen verantwoordelijk zou moeten zijn voor het beheer en het cultiveren van de als collectief eigendom voorgestelde stadsgronden, maar dat ook de organisatie van de arbeid en het functioneren van het gemeenschappelijke culturele leven door haar bewaakt en gereguleerd zouden moeten worden. *Zijn maatschappij is dan een geïdealiseerde democratie: égalité en fraternité zijn uiteindelijk werkelijkheid geworden*, zo schreef Roger Ginsburger ⁹⁹.

2.3.3 Garnier's stedenbouwkundig concept

In navolging van Pierre Patte en Georges Haussman, was Tony Garnier op stedenbouwkundig niveau één van de eerste architecten die meende dat de stad als technisch object betere aandacht verdiende en dat daarmee een wetenschappelijke benadering van de stad als geheel een efficiëntere oplossing zou kunnen bieden voor de opkomende nieuwe ruimtelijke en sociale problemen van de moderne metropool ¹⁰⁰. Tegelijkertijd was Garnier vanuit deze overtuiging eveneens één van de architecten die, analoog aan Marx' opvattingen, de burgerlijke productiewijze opvatte als 'een systeem van een allesomvattende zakelijke afhankelijkheid', de ruimtelijke gevolgen daarvan in extenso onderkende en hiervoor een programmatische en formele oplossing op stedenbouwkundig niveau poogde aan te geven. Garnier vangt de korte verklarende tekst bij zijn stedenbouwkundig manifest immers aan met de woorden: *"Les études d'architecture que nous présentons ici dans une longue suite de planches concernant l'établissements d'une cité-neuve, 'Cité Industrielle': car c'est à des raisons industrielles que la plupart des villes neuves que l'on fondera désormais derront leur fondation; nous avons donc visé le cas le plus général"* ¹⁰¹. Naast de ideologische elementen die Garnier onder andere aan het syndicalisme, de klassieken en de natuur ontleende, werd de ruimtelijke structuur van de industriële stad aldus voornamelijk door de moderne productiewijze bepaald. Zoals de fabrieksarbeid de huisindustrie en de manufactuur verdreven had en arbeidsdeling de scheiding van productie en consumptie en daarmee de markt als noodzakelijke voorwaarde voor de nieuwe burgerlijke maatschappij had gemaakt, zo onderkende Garnier dat het gevolg van een vergaande industrialisering een sterke scheiding tussen het wonen en werken was en dat daarmee het verkeer een belangrijke rol toebedeeld kreeg als verbindend element ¹⁰². Als de belangrijkste stedelijke functies onderscheidde Garnier het wonen, werken en de (gezondheids)voorzieningen - *d'habitation, production et d'hygiène* - die zich elk afzonderlijk van elkaar zouden moeten kunnen ontwikkelen en een

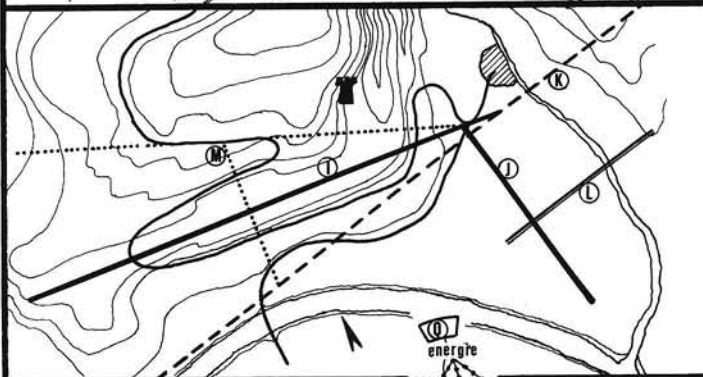

36. Tony Garnier: La Cité Industrielle (uitvoering van 1904)

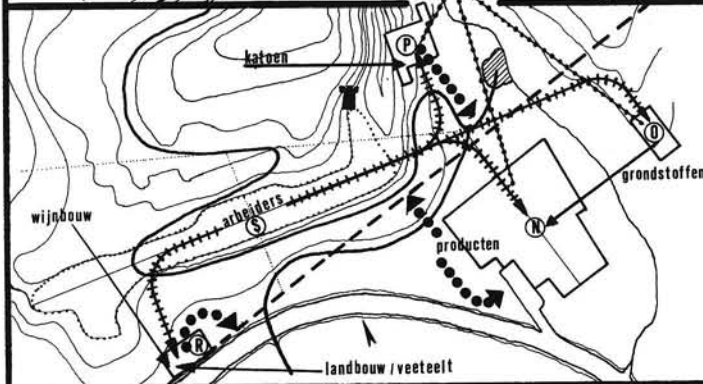
37. Het landschap

- A. Heuvels
- B. Hoogvlakte
- C. Laagvlakte
- D. Rivier
- E. Bergbeek
- F. Oude stad
- G. Kasteelruïne
- H. Bergwegen

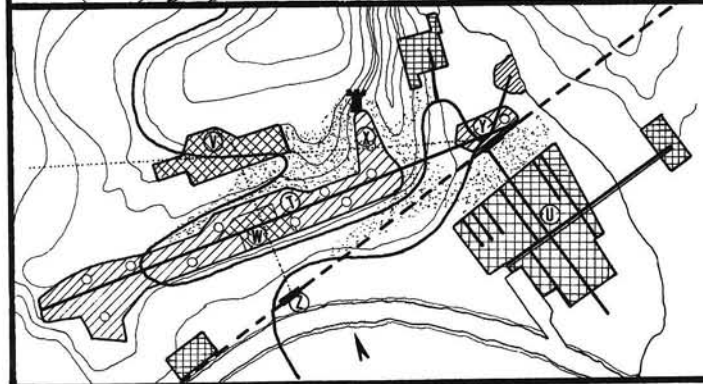
38. Uitgangspositie

- I. Ontsluiting wonen
- J. Ontsluiting werken
- K. Spoorweg
- L. Spoorweg op niveau
- M. Zichtlijnen

39. Werkgelegenheid

- N. (Staal)industrie
- O. Mijnen
- P. Textielfabriek
- Q. Stuwdam
- R. Landbouwverwerking
- S. Administratie

40. Zonering

- T. Woonwijk
- U. Industrierijk
- V. Ziekenhuis
- W. Stadscentrum
- X. Scholen
- Y. Markt/Station
- Z. Station Cité

onderscheid naar functionele benodigdheden mogelijk zouden moeten maken. Alhoewel Tony Garnier het verkeer niet als stedenbouwkundig hoofdelement specifiek noemde, kreeg dit aspect in de *Cité desalnettemin* bijzondere aandacht en introduceerde Garnier een onderscheid tussen een verkeerswegenstelsel op stadsdeel, stedelijk en bovenstedelijk niveau en een scheiding tussen het snelle en langzame verkeer. Daarmee stond Garnier aan de bakermat van de functionele code van de moderne beweging. Bovendien was hij één van de eerste architecten die de zogenaamde tertiaire werkgelegenheid (de administratie, wetenschappelijk research etc.) in een stedelijk bouwprogramma verwerkte.

Een tweede belangrijke planologisch/stedenbouwkundige tendens waarop Garnier anticipeerde, was de notie van de 'satellietstad'. Deze notie was rondom de eeuwwisseling onder andere reeds tot ontwikkeling gekomen binnen Howards tuinstadconceptie (vergelijk paragraaf 2.1.4) en zou nog geen tien jaar later sterk opgeld doen binnen het stedenbouwkundig/planologische denken van de Verenigde Staten van Amerika. Analogoos aan deze voorstellen situeert ook Garnier zijn ideaalstad van ongeveer 35.000 inwoners groot ergens in de buurt van St. Chamond, Rive de Gier en Givors en daarmee in de directe nabijheid van de grote (centrale) stad Lyon. Evenwel in tegenstelling tot de reformistische ideeën van Howard, krijgt de relatieve autarkie van Garnier's satellietstad een compleet ander karakter en was de regionale context van de *Cité* veeleer gebaseerd op de syndicalistische idealen van een gedecentraliseerde productie-eenheid en op het utopische stadsconcept van Emile Zola. Niet de 'verblijdende samensmelting van de stedelijke en landelijke componenten' en de manufacturale bedrijvigheid stonden centraal, maar de 'vreugde in de arbeid' en de (gedecentraliseerde) zware bedrijvigheid van de tweede industriële periode.

Onder andere hierdoor, krijgt zo ook de behandeling en toepassing van groene elementen binnen Garnier's ideaalstad een specifiek andere betekenis en maatschappelijke inhoud. Niet langer fungeerde het groen als een *greenbelt*, als een soort buffer die elke stedelijke uitbreiding boven zijn maximaal gefixeerde omvang onmogelijk zou moeten maken, maar daartegenover juist als een soort ruimtelijke reservering, als een braakliggend terrein die elke ontwikkeling van de afzonderlijke delen (woonwijk, industrieterrein en ziekenhuis) onafhankelijk van elkaar zou kunnen waarborgen. In plaats van haar scheidende werking en waarborg voor de 'blauwdruk', kreeg het groen zo een betekenis voor de flexibel planmatige aanpak, die daarmee zou kunnen beantwoorden aan de nieuwe (expansie)eisen van de moderne samenleving: "*une grande élasticité, tel est un des traits caractéristiques du projet*" 103.

Conform Zola's *Crêcherie* en de anarcho-syndicalistische idealen van zijn tijd, creëerde Garnier bovendien ook geen aparte groenelementen, zoals centraal gelegen buurt-, wijk- of stadsdeelparken. De gehele woonwijk zou immers één groot ononderbroken park zijn en door het uitsluiten van omheiningen, heggen en geplande voetpaden zou de 'vrije' toegang van iedere burger gewaarborgd kunnen worden: "*Le sol de la ville, pris dans son ensemble, est comme un grand parc, sans aucun mur de clôture pour limiter les terrains..... (et) la traversée de la ville*" 104. Daarmee hoopte Garnier aan de ene kant tegemoet te komen aan de moderne eisen van hygiëne en groen en ondanks de eensgezinswoningbouw aan de andere kant toch nog een ruimtelijke uitdrukking te geven aan de coöperatief opgezette syndicalistische samenleving.

De industriële stad wordt nu gesitueerd op een door Garnier zelf ontworpen imaginair landschap. In de directe nabijheid van de bouwlocatie is een bergbeek aanwezig en zijn er mogelijkheden voor mijnbouw. Dat zijn volgens Garnier de belangrijkste vestigingsplaats-factoren voor een syndicalistische stad georiënteerd op staalproductie. Daarnaast komt er in het heuvel-

landschap een hoogvlakte voor, terwijl een aanwezige kasteelruïne en een oude bestaande stad aan lang vervlogen tijden herinneren. De directe confrontatie tussen het oude en nieuwe en de inpassing van de ruimtelijke elementen in de landschappelijke/geo-morfologische omgeving zijn - conform het regionalisme en waarschijnlijk als het gevolg van zijn opleiding te Rome - immers karakteristiek voor Garnier's ontwerp voor een industriële stad.

De woonwijk wordt nu in oost-westrichting gesitueerd op de hoogvlakte, zodat een optimale lichttoetreding en een fraai uitzicht over het omringende landschap mogelijk gemaakt worden. De wijk is opgebouwd uit langwerpige kavels van honderdvijftig bij dertig meter, waarbinnen twintig woonpercelen voorkomen. Maximaal de helft van deze grond mag bebouwd worden en doordat alle kavels even groot zijn (15 x 15 meter) beantwoordt Garnier aan het syndicalistische eenheidsideaal. In het centrum van de woonwijk zijn de openbare gebouwen geprojecteerd, onderverdeeld over de drie hoofdgroepen:

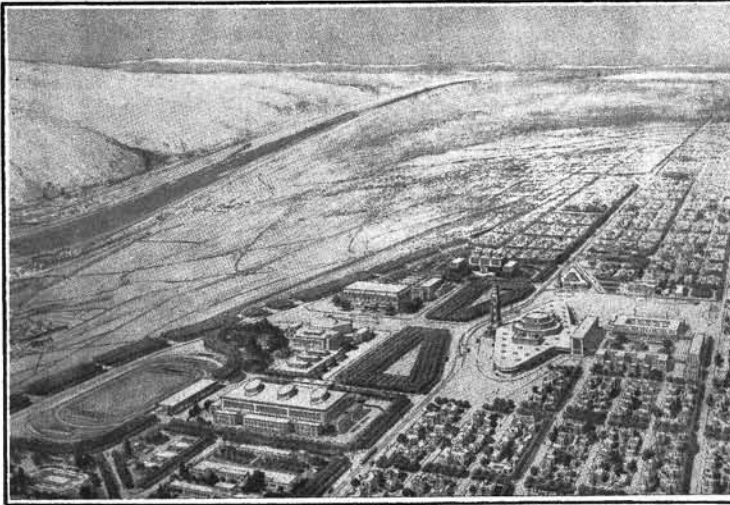
- a) administratie en syndicalistische vakbondsgebouwen
- b) de educatief-culturele voorzieningen (bibliotheek, musea, botanische tuin etc.) en
- c) de faciliteiten voor sport, theater en muziek.

Gelijkmatig verspreid over de woonwijk komen tien lagere scholen voor, terwijl de middelbare scholen aan de noord-ostrand zijn geprojecteerd. De beroepsopleidingen (academie voor beeldende kunsten, textiel- en staalnijverheidsscholen) zijn gesitueerd in de stationswijk, direct ten oosten van de centrale woonwijk. In deze wijk komen eveneens de hotels, warenhuizen en markt voor.

De industrie bestaat voornamelijk uit de twee bedrijfstakken textiel- en staalproductie en de daarbij behorende verwerkingsindustrieën (scheepsbouw, vliegtuigbouw, auto-industrie etc.). In verband met de overheersende westenwinden zijn beide werkgelegenheidslokaties gesitueerd aan de oostzijde van de woonwijk, direct in de nabijheid van hun toeleveringsbedrijven (katoenplantages en mijnbouw). Een in de bergbeek gebouwde stuwdam voorziet de bedrijfstakken van energie en aan de zuid-westzijde van het plangebied complementeert de landbouwverwerkingsindustrie het werkgelegenheidsprogramma van de *Cité*. Transport van de voor de gemeenschap overtollig geproduceerde goederen kan dan plaats vinden via het spoorwegennet en/of de rivier.

Beschut tegen de koude noordenwinden, wordt het derde element van Garnier's stedenbouwkundig manifest - de (*medische*) voorzieningen - geprojecteerd tegen de heuvels aan de noordzijde van de woonwijk. Dit medisch centrum omvat een hoofdziekenhuis, een heliotherapeutisch sanatorium en gezondheidsinrichtingen voor besmettelijke ziektes en invaliden. Het geheel en de onderdelen van dit centrum heeft Garnier dan ook ontworpen volgens de laatste innovaties binnen de medische wetenschap ¹⁰⁵.

Aldus levert Garnier een bijzonder actueel ontwerp af, conform de laatste en modernste ontwikkelingen binnen de maatschappelijke constellatie van zijn tijd. Niet alleen werd binnen de *Cité Industrielle* het zoneringsprincipe met een dusdanige nauwgezetheid doorgevoerd, die voordien nog niet had plaats gevonden, maar tevens nam Garnier in zijn stedelijk programma elementen op die nog maar nauwelijks tot ontwikkeling waren gekomen (electriciteit, fotografie en film, auto-industrie etc.). Tenslotte pleit ook Garnier's voorkeur ten aanzien van de nieuwe methoden van het moderne bouwen voor zijn architectonische progressiviteit. In de tijd dat August Perret furore maakte met zijn woonhuis aan de Parijse *Rue Franklin* (1902), ontwierp immers ook Garnier met behulp van de nieuwe bouwmaterialen gewapend beton en staal en ontwikkelde hij architectonische vormen (witte woonhuizen met platte daken, grote overspanningen, het veelvuldig gebruik van betonnen pijlers etc.) die in de jaren twintig wederom sterk opgeld zouden doen. Daarmee staat Garnier niet alleen aan het begin van een ste-

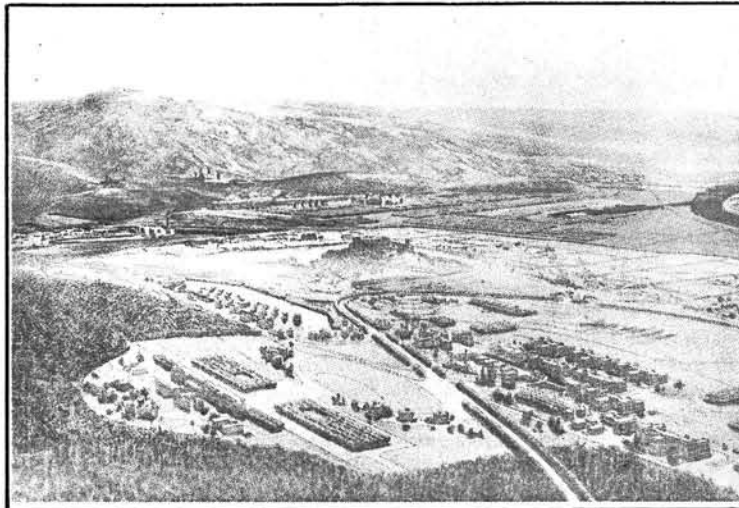
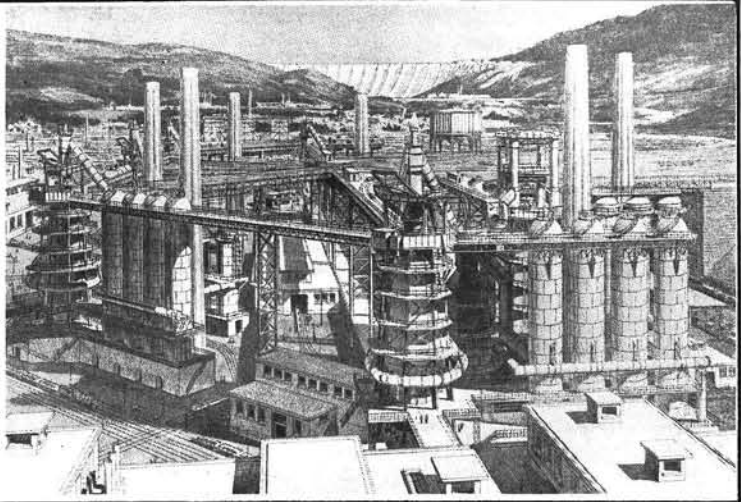

41. Wonen; vogelvluchtperspectief over de woonwijk

Op de voorgrond is tevens het (syndicalistische) centrum van de stad weergegeven; links op de prent de rivier en het heuvellandschap.

42. Werken; perspectief van de staalindustrie

Duidelijk zichtbaar is het spoorwegemplacement op niveau, die een snelle aanvoer van de grondstoffen mogelijk maakt. Op de achtergrond levert de stuwdam de benodigde energie.

43. Hygiëne; aanzicht over het medisch centrum

Het ziekenhuiscomplex, gesitueerd in het groen, ligt beschermt tegen de hellingen van het heuvellandschap. Op de achtergrond is tevens de ruïne weergegeven.

delijke traditie die uiteindelijk in de institutionalisering van de stede-
bouwkundige vakdiscipline zou uitmonden, maar wordt hij veelal tesamen met
Perret ook wel beschouwd als één van de 'baanbrekers' van de functionele ar-
chitectuur tegenover de nog hoofdzakelijk academische en traditionele bouw-
praktijk van zijn tijd ¹⁰⁶.

2.3.4 Nevenplannen

Le Corbusier

Zoals gezegd, was Garnier in deze dubbele 'pioniersrol' zowel op stede-
bouwkundig, als op architectonisch niveau van grote invloed voor de ontwikke-
ling van het functionalisme in de eerste helft van deze eeuw. Naast Sieg-
fried Giedion ¹⁰⁷, gaf met name Le Corbusier al snel uiting aan zijn be-
wondering voor Garnier - de Lyonese 'meester-architect' die hij sinds 1907
persoonlijk kende - en reeds binnen enkele teksten uit *Après le Cubisme*
(1918) van de toendertijd nog onder zijn eigen naam publicerende Charles
Edouard Jeanneret is het 'legendarische imago' van Garnier te traceren ¹⁰⁸.
Met name de stede-
bouwkundige structurele orde en het planningvoluntarisme
van de Cité spraken Le Corbusier sterk aan en hij zou dit stede-
bouwkundig manifest van Garnier nogmaals aan de orde stellen in *Vers une architecture*
(1923) ¹⁰⁹. Daarmee loopt de lijn van Garnier naar de latere generatie ar-
chitect-urbanisten voor een groot deel via de praktijk van Le Corbusier,
alhoewel Garnier's denkbeelden binnen deze stedelijke ontwerp-
praktijk een aanzienlijke transformatie ondergingen. Le Corbusier was immers één van de
belangrijkste vertegenwoordigers van die generatie architecten die sterker
dan de generatie van Garnier geconfronteerd werd met de nieuwe technologi-
sche mogelijkheden en uitwassen van de kapitalistische productiewijze. De
ontwikkelingen waar Garnier nog op anticipeerde en waarmee hij aldus de
overgang aangaf van het 19e eeuwse academisch classicisme naar het func-
tionalisme en constructivisme van de 20e eeuw, waren voor Le Corbusier al
werkelijkheid geworden en daarmee doorslaggevend van invloed op zijn ar-
chitectonische en stede-
bouwkundige praktijk ¹¹⁰.

Eén van de belangrijkste stede-
bouwkundige aspecten waarbinnen het onder-
scheid tussen de praktijk van Garnier en die van Le Corbusier duidelijk
tot uitdrukking kwam, was de verschillende aanpak en het daaruit ontwik-
kelde antwoord op het nieuwe ruimtelijke product van de burgerlijke econ-
omie, de groot-stedelijke metropool. Kon Garnier dit probleem van de we-
reldstad in wording nog ideëel te lijf gaan en 'oplossen' in (gedecentra-
liseerde) humanitaire federaties, voor Le Corbusier bleef niets anders
over dan de sociale en ruimtelijke problemen van de reëel geworden concen-
traties van de secundaire en tertiaire werkgelegenheid in de metropool
zelf op te lossen en haar op te vatten als de specifieke plaats van de
technologische productie.

Manfredo Tafuri wijst er op dat de geschiedenis van de moderne bewe-
ging vanaf dit moment de derde fase binnengaat, waarin de architectonische
ideologie overgaat in de 'ideologie van het Plan' ¹¹¹. Aldus kon Le
Corbusier de opvatting postuleren dat de architect geen ontwerper van ob-
jecten, maar een organisator was en daarmee op een breed vlak georiënteerd
zou moeten zijn. Met behulp van een vergaande standaardisatie van de archi-
tectonische onderdelen en met zijn *appel aux industrielles* ten behoeve van
de realisatie van 'hedendaagse en stralende steden' richtte hij zich tot
de ondernemers en daarmee op *economisch niveau*. Zo probeerde Le Corbusier
met behulp van de *C.I.A.M.* eveneens op een *politiek niveau* invloed
te krijgen, ondanks dat hij meermalen benadrukt heeft dat hij architect
was en niemand een politicus van hem zou kunnen maken ¹¹². Tenslotte

trachtte Le Corbusier, met behulp van zijn woonmachines, op ideologisch niveau het publiek om te vormen tot actieve subjecten van de consumptie en conform het 'neo-Saint-Simonisme' uiteindelijk de technocratische maatschappij te stimuleren ¹¹³.

Vanuit deze achtergrond stond de ruimtelijke organisatie van de kapitalistische productiewijze over genoemde drie niveau's centraal in Le Corbusier's stadsontwerpen. In eerste instantie richtte Le Corbusier zijn aandacht op de concentraties van de tertiaire sector, de concentraties van de administratieve en politieke bestuursorganen van de industriële wereld (*La Ville Contemporaine* en *Plan Voisin*; 1922-1925). Later verschoof deze aandacht gedeeltelijk in de richting van een specifieke ruimtelijke inrichting van de productie-distributie-consumptie cyclus (*La Ville Radieuse* en *Plan Obus*; 1929-1933) om tenslotte voor de drie werkgelegenheidssectoren - landbouw, industrie en administratie - drie verschillende nederzettingvormen voor te stellen (*Les Trois Etablissements Humains*; 1942-1943).

La Ville Contemporaine (1922)

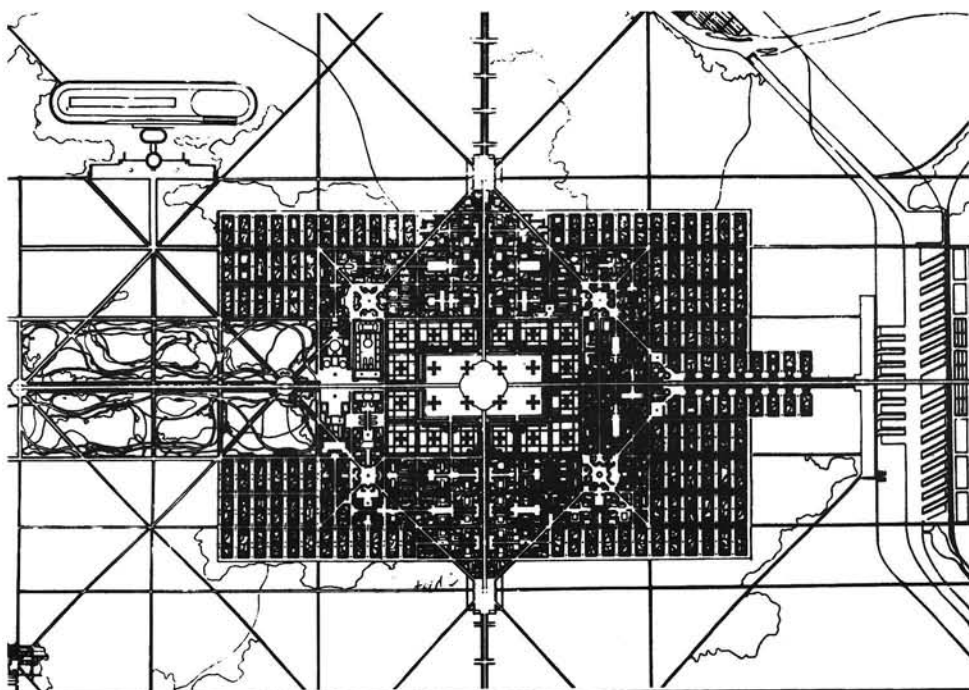
Le Corbusier presenteerde zijn plannen voor *une Ville Contemporaine des Trois Millions d'Habitants* voor het eerst op *Salon d'Automne* te Parijs (november 1922). Als het gevolg van een felle kritiek die op deze plannen volgde, achtte hij het noodzakelijk deze plannen voor een hedendaagse stad nader te beschrijven in één van zijn eerste stedenbouwkundige hoofdwerken *l'Urbanisme* (1925): "*Les plans exposés manquent de commentaires; et les plans, hélas!, ne se lisent pas chacun*" ¹¹⁴. In dit hoofdwerk formuleerde Le Corbusier nu de volgende vier uitgangspunten voor de moderne stedenbouw:

1. het verminderen van de congestieverschijnselen in het centrum van de steden
2. het vergroten van de (woning)dichtheid
3. het verbeteren van de verkeers- en vervoermiddelen
4. het vergroten van de arealen met opgaande begroeiing ¹¹⁵.

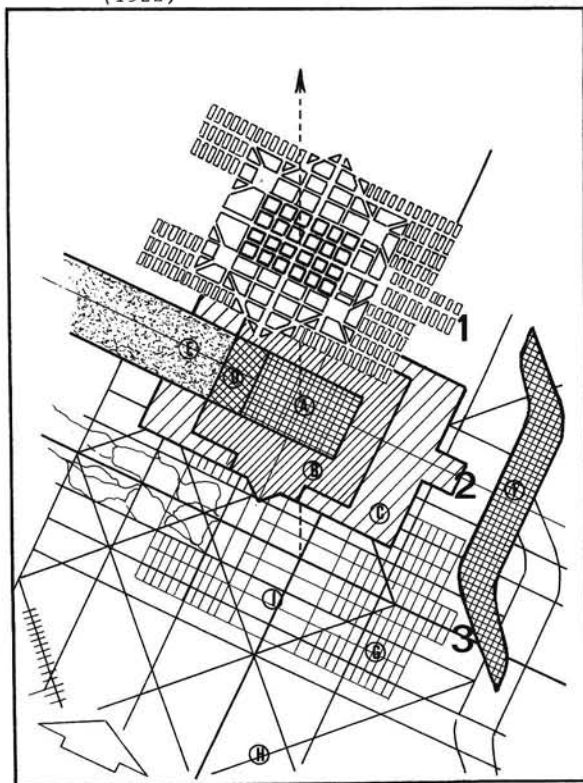
Deze vier 'fundamentele principes' hadden aldus betrekking op de vier door Garnier onderscheiden stedenbouwkundige aspecten wonen, werken, verkeer en voorzieningen en verraden daarmee de invloed van *La Cité Industrielle* op het metropolitaine voorstel van Le Corbusier.

Het concept en de uitwerkingen van Le Corbusier's stadsontwerp hadden evenwel tevens nauw betrekking op de toegenomen differentiëring van de loonafhankelijke bevolking. Met het ontstaan van de naamloze vennootschappen en de nieuwe productiewijze aan het begin van deze eeuw trad de deling tussen de hoofd- en handarbeid immers een nieuwe fase binnen en resulteerde uiteindelijk in drie fundamentele relaties tot de productiemiddelen: eigendom, beheer en geen zeggenschap. Vanuit deze tendensen binnen de kapitalistische productieverhoudingen ontstonden niet alleen twee nieuwe maatschappelijke klassen (die van de managers en die van het zogenaamde 'witte boorden proletariaat'), maar kwam tevens een nieuw machts- en bestuursapparaat naar voren die de traditionele markt verving door de wolkenkrabber ¹¹⁶.

Le Corbusier's ontwerp voor een 'hedendaagse stad van drie miljoen inwoners' volgt deze maatschappelijke ontwikkeling op de voet. Het woonmilieu in *La Ville Contemporaine* werd immers niet alleen geclassificeerd naar drie bevolkingscategorieën - *les urbains, les sub-urbains et les mixtes* ¹¹⁷ - maar tevens werden er in het centrum van de stad vier en twintig wolkenkrabbers gesitueerd die de administratieve, commerciële en bestuursorganen zouden huisvesten. Doordat de wolkenkrabbers bovendien gesitueerd werden rondom een landingsbaan voor luchttaxi's en een ondergronds spoorwegknooppunt, zou het snelle transport van en naar de (inter)nationale luchthaven en de voorsteden gewaarborgd kunnen worden en daarmee

44. Le Corbusier: La Ville Contemporaine pour trois millions habitants (1922)

45. De hedendaagse stad
 De centrale stad is onderverdeeld in drie zones met een eigen verkavelingswijze (figuur 1). Deze zones omvatten respectievelijk de zakenwijk (A), Lotissements à Residents/Résidence Luxeuses (B) en Lotissements fermés (C; in figuur 2). De grote openbare voorzieningen (D) zijn gesitueerd direct ten westen van de zakenwijk. Daarachter strekt zich het park uit (E). Ten oosten van de stad is de industriewijk geprojecteerd (F). Het wegenpatroon ten slotte (figuur 3) is hiërarchisch gestructureerd over drie niveau's (I, H en G).

beantwoorden aan de moderne eisen van de concentraties van de tertiaire sector.

Tenslotte kregen ook de (groen)voorzieningen en de verkeersinfrastructuur binnen *La Ville Contemporaine* bijzondere aandacht. Analoot aan Garnier's voorstellen probeerde Le Corbusier de optie van 'één groot-stedelijk woonpark' zoveel mogelijk te benaderen en introduceerde hij een hiërarchie van verkeerswegen over drie niveau's. Het boven-stedelijke verkeer zou op een verhoogd niveau (vijf meter boven de grond) voorkomen; het stedelijke verkeer zou op de begane grond afgewikkeld kunnen worden, terwijl het goederenvervoer (*poids lourds*) onder de grond plaats vond.

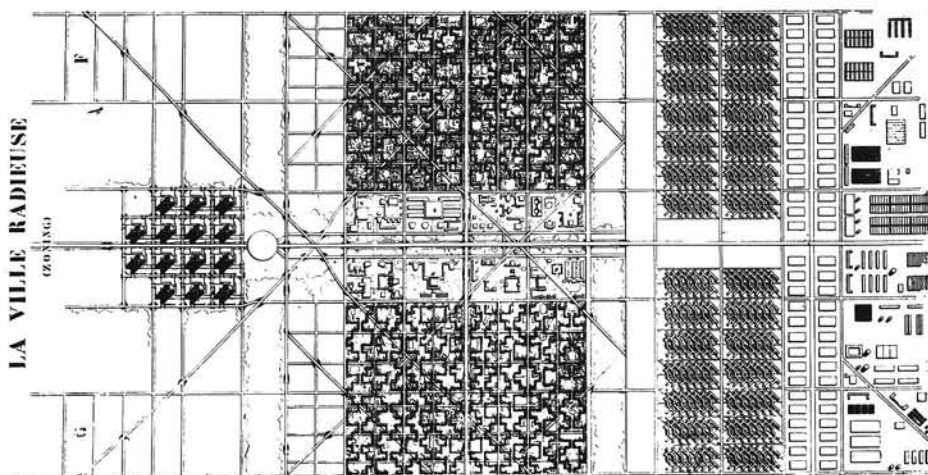
Daarmee trachtte Le Corbusier een alternatief te ontwikkelen voor de anachronistische en verouderde grote steden van zijn tijd en pastte hij dit stedenbouwkundig concept zelfs toe op de Franse hoofdstad Parijs. Alhoewel hij voor dit stadsontwerp zelfs een financier vond in de persoon van de auto- en vliegtuigfabrikant Voisin, lukte het Le Corbusier desondanks niet de industriële wereld en politieke bestuurders te overtuigen van de voordelen van zijn *Plan Voisin* en werd het Parijse plan ook vanuit architectonische en urbanistische zijde bekritiseerd op haar rigiditeit en 'tabula rasa planning' ¹¹⁸.

La Ville Radieuse (1929-1930)

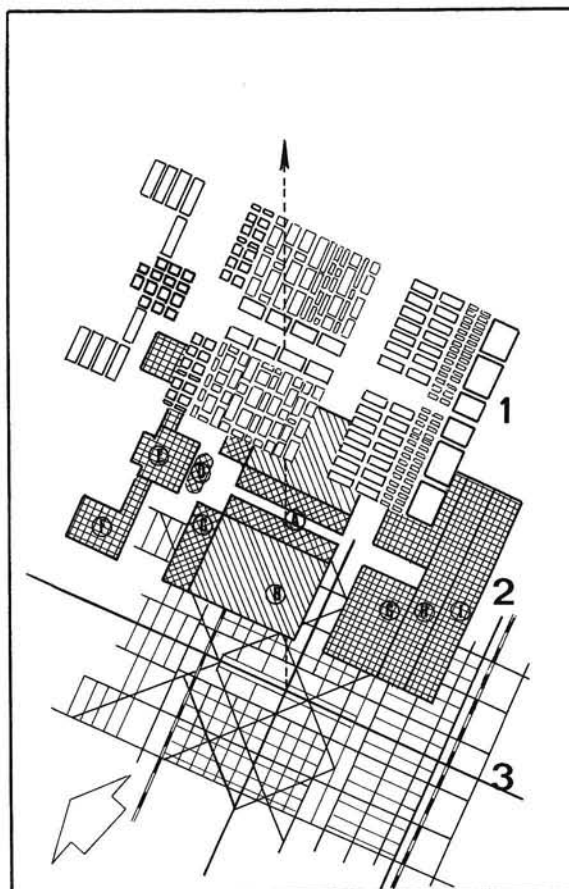
Door het uitbreken van de 'wereldcrisis van 1929' was ook Le Corbusier diep geschokt in zijn vertrouwen in de kapitalistische maatschappijformatie en in de productieve beloftes van de vrije markt-economie. Na 1929 en de daaropvolgende staatsinterventie binnen het economische systeem, richtte Le Corbusier zijn appel dan ook meer en meer op de centrale politieke bestuursorganen en probeerde hij met behulp van zijn stedenbouwkundig model een betere ruimtelijke waarborg te garanderen voor de productie-distributie-consumptie cyclus ¹¹⁹. Deze accentverschuivingen binnen zijn stedenbouwkundig denken zijn daarmee constitutief voor 'het antwoord' dat Le Corbusier in de vorm van *une ville radieuse* op de voor Moskou uitgeschreven prijsvraag ontwikkelde. In de 'stralende stad voor anderhalf miljoen inwoners' zou de geactualiseerde vorm van Fourier's phalanx-wooneenheid - *une Unité d'Habitation* (vergelijk paragraaf 2.1.4) - immers volledig kunnen beantwoorden aan de moderne eisen van een functioneel en rationeel georganiseerd (collectief) huishouden en niet alleen een optimale distributie van goederen mogelijk kunnen maken, maar tevens haar bewoners tot actief consumptief gedrag kunnen stimuleren. Tegelijkertijd zou in de 'stralende stad' dan geen onderscheid naar verschillende woonmilieu's en bevolkingscategorieën meer aanwezig zijn en doorbrak Le Corbusier zelfs rigoreus de hiërarchische keten buurt-wijk-stad, die vervangen werd door een egalitaire en collectieve organisatie van de gehele stad. *La ville radieuse* werd een enorme 'sociale machine' die tegelijkertijd anticipeerde op de idealen van de 'consumptie-maatschappij' en de *General Theory* van Keynes (1936).

Daarnaast is het ontwerp voor 'een stralende stad' - op grond van wat Le Corbusier zelf zijn 'observatie van de wetten der natuur' noemde - geïnspireerd door *Les Lois du Monde et la Loi Humaine*, kortom *Les Joies Essentielles*. Onder deze 'essentiële vreugden' verstaat Le Corbusier de lichte en luchttoetreding en de optimale doorgroening van de woonwijk. De primaire materialen voor de stedenbouw zijn volgens Le Corbusier dan de zon, de gezonde lucht, het groen, het staal en het cement; en wel in deze volgorde, in deze hiërarchie ¹²⁰. Met name de voor het Moskouse ontwerp ontwikkelde *l'axe heliothermique* - de bezonningsas die de ligging en oriëntatie van de woningen dicteerde, is het onmiddellijke resultaat van voornoemde observatie.

Waarschijnlijk als het gevolg van zijn contacten met de Russische lineaire ontwerpers (vergelijk paragraaf 2.2.4) en waarschijnlijk als het gevolg van een reis door Latijns-Amerika (oktober-december 1929) is tenslotte een

46. Le Corbusier: La Ville Radieuse; Reponse à Moscou (1929-1930)

47. De stralende stad
 In het centrum van de woonwijk komen de voorzieningen voor (A). Ondanks de standaardisatie van het woontype (de Redent; B) biedt de verkavelingswijze in de woonwijk desalniettemin een gevarieerd karakter (vergelijk figuur 1). In het noorden komen de hotels en ambassades (C), het vliegveld en het spoorwegknooppunt (D), de zakenwijk (E) en het bestuurscentrum (F) voor. De industriewijk in het zuiden is onderverdeeld in zones voor de lichte (G) en de zware industrie (I), gescheiden door een zone van opslagbedrijven (H). Evenals de hedendaagse stad van 1922, is het wegstelsel van de stralende stad (figuur 3) gestructureerd over drie niveau's.

verschuiving in de richting van de lineaire zonering, in plaats van een concentrische zonering, karakteristiek voor het ontwerp voor *une ville radieuse*. Daarmee situeert Le Corbusier het woongebied in het centrum van de stad en de kantoorgebieden en bedrijfsterreinen aan de randen. Alhoewel Le Corbusier reeds in dit Moskouse ontwerp een mogelijke uitbreiding van het wonen, bedrijvigheid en kantoren voornamelijk in de breedte aangaf, zal het lineaire concept toch voornamelijk uitgewerkt worden in zijn bandstadontwerpen voor Buenos-Aires (1929-1930), Rio de Janeiro (1929-1930), Algiers (1930-1933) en niet te vergeten voor de Bat'a fabriek in het Zlin-dal (Tsjecho-Slowakijë; 1935).

Les Trois Etablissements Humains en *La Charte d'Athènes* (1941-1943)

Met name het lineaire ontwerp voor de Bat'a fabrieken zal tijdens de tweede wereldoorlog model staan voor Le Corbusier's ontwerp voor *une cité lineaire industrielle*. In de jaren 1942-1943 probeerde Le Corbusier binnen een zelf opgerichte interdisciplinaire studiegroep, *l'Ascoral*, immers een (inter)nationaal planningmodel tot ontwikkeling te brengen die als leidraad zou moeten fungeren voor de na-oorlogse bouwpraktijk¹²¹. Binnen dit planningmodel, dat uiteindelijk op Europese schaal werd gepresenteerd, stonden naast de 'lineaire industriële steden', *les cités radio concentriques des échanges* en *les unités d'exploitations agricoles* centraal. Zoals Garnier aan het begin van deze eeuw immers gepoogd had een stedelijk concept tot ontwikkeling te brengen die zou kunnen beantwoorden aan de nieuwe productievoorwaarden van de industriële bedrijvigheid, zo onderkende Le Corbusier nu, vier decennia later, dat de kapitalistische productiewijze in toenemende mate uiteengevallen was in haar relatief autonome sectoren landbouw/veeteelt, industrie en administratie en dat daardoor deze drie werkgelegenheidssectoren ook om drie verschillende nederzettingvormen vroegen. Binnen het *l'Ascoral*-plan zouden de genoemde industriële lineaire steden de concentrische steden van de tertiaire sector (bijvoorbeeld *La Ville Contemporaine*) met elkaar kunnen verbinden. De ontstane tussenruimten zouden dan opgevuld kunnen worden met agrarische nederzettingen die op coöperatieve basis georganiseerd werden. Hiervoor stond de voor het Moskouse ontwerp ontwikkelde *Ferme Radieuse* model. Aldus hoopte Le Corbusier een optimale ruimtelijke organisatie en harmonie dwars door de territoriale grenzen heen te kunnen realiseren en leek de totaal-planning en de rol die de architect-urbanist daarin zou moeten vervullen als zodanig een ongekennde hoogte te bereiken.

Evenwel niet dit *l'Ascoral* model, maar de in deze tijd eveneens uitgegeven *Charte d'Athènes* (1943) zou van grote invloed blijken te zijn op de na-oorlogse stedenbouwkundige en planologische praktijk. Tijdens de bouwstagnatie als het gevolg van de tweede wereldoorlog had Le Corbusier immers eveneens kans gezien de 'verklaring' van het 4e congres van de *C.I.A.M.* (over de functionele stad; Athene 1933) te bewerken tot vijf en negentig stellingen en samen te vatten in zestien artikelen die de basis zouden moeten vormen voor de moderne stedenbouw¹²². Door de internationale status die dit manifest had en haar essentiële betekenis voor het functionele bouwen in de na-oorlogse wederopbouw, leek de 'functionele droom' van Tony Garnier uiteindelijk werkelijkheid te worden en de theoretische verworvenheden van de moderne beweging en de laboratoriumexperimenten van de jaren dertig in de praktijk ingezet te kunnen worden.

Met de constatering dat deze verworvenheden slechts schijn waren en in de jaren vijftig en zestig onduidelijk 'overwalst' zouden worden door de werkelijkheid van het plan, wil ik dit historisch deel besluiten en als één van de centrale thema's naar voren in het tweede deel van dit betoog; het kritische moment van het onderzoek.

DEEL TWEE

Kritiek

'Die Kritik nimmt einen besonderen Platz unter den Fragestellungen ein, die sich um die Schöpfungen der Kunst drehen. Ihr ist es um den immanenten Sinn und die unverwechselbare Qualität der einzelnen Werk, ihre effektive und seinsollende Bedeutung für den Rezipienten zu tun.....'

Arnold Hauser

'Kritik ist gleichsam ein Experiment am Kunstwerk.'

Walter Benjamin

Om een product van de cultuur te begrijpen, dient men de voorwaarden te analyseren waaronder het ontstond.

De in hoofdstuk 1 bekritiseerde actuele verwijdering tussen het maatschappelijke en esthetische begrip van de ontwerparbeid en de in hoofdstuk 2 geschetste ontwikkeling van het stadsontwerp aan de hand van drie stedenbouwkundige codes, kunnen slechts geconcipieerd worden vanuit hun historische en maatschappelijke context. Zo ook vormt de theorievorming aangaande de immanente betekenis van het esthetische effect een constituerende voorwaarde voor de architectonische en stedenbouwkundige praktijken. In het kader van het vervolg van het betoog, zal ik deze theorievorming trachten te traceren in die praktijk, die de strijd tegen het onware en valse bewustzijn van de toegepaste bouwkunst tot centraal thema verheven heeft. Dit is een lijn die van het esthetische reactionisme van Morris uitgaat en via de 'Deutsche Werkbund' en het 'Bauhaus' uiteindelijk tot de moderne beweging voert.

Als zodanig neemt dit historische excurs haar vertrekpunt bij de 'Arts and Crafts' beweging, met name bij haar belangrijke voortrekker William Morris. Onder andere geïnspireerd door Ruskin, maar ook door Fourier, nam Morris stelling tegen de verwording van het ambacht, de arbeidsdeling en de degradatie van de arbeider en propageerde hij de verheffing van de arbeid tot het niveau van de kunst. Deze belofte voor een 'socialisering van de kunst', die volgens Morris uitsluitend binnen een uit landelijke federaties opgebouwde samenleving mogelijk zou worden (vergelijk Fourier en Howard), stond uiteindelijk als revolutionair perspectief centraal.

Rondom de eeuwwisseling werd de architectonische praktijk echter geconfronteerd met de tweede industriële revolutie, die het onvermijdelijke utopisme van Morris' rebellie aantoonde. De in 1907 opgerichte 'Deutsche Werkbund' zocht dan ook niet langer naar een esthetiek als ideologische tegenhanger van de dynamiek binnen het kapitalistische productieproces, doch poogde binnen deze dynamiek zelf een industriële kunst tot ontwikkeling te brengen.

Na de eerste wereldoorlog naderde deze optie van onder andere Peter Behrens en Hermann Muthesius haar hoogtepunt binnen het 'Bauhaus'. Overduidelijk kosmopolitisch georiënteerd, kon deze 'Bauhaus-filosofie' van onder andere Walter Gropius zich uiteindelijk verenigen met de Nederlandse beweging (onder andere Theo van Doesburg) en de Franse beweging (vergelijk de analyse van Tony Garnier en Le Corbusier) en als zodanig aan het eind van de jaren twintig de ontwerpcode leveren voor de internationale moderne beweging. De immanente tegenspraken die hierbinnen besloten lagen vormden evenwel de grondslagen voor de latere 'crisis' van de postmoderne ontwerp-praktijk.

Sinds het falen van de code van de moderne beweging als een humane boodschap voor een alternatieve maatschappelijke en architectonische praktijk, is men er immers niet meer in geslaagd de onvruchtbare tegenstelling tussen de

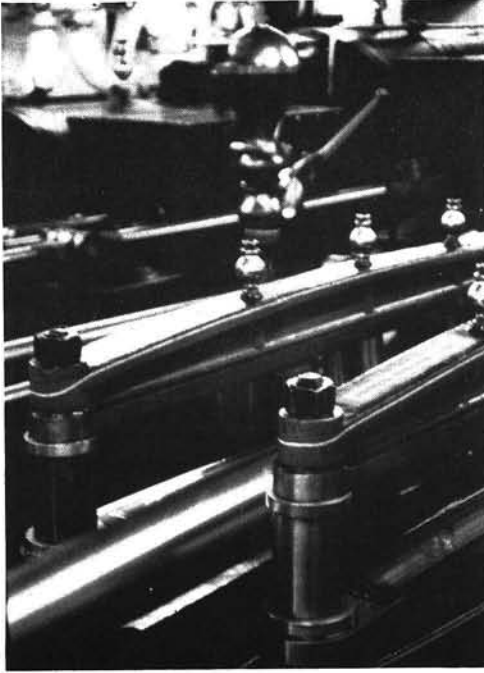
kunst en maatschappij te overstijgen. Het 'linguïstisch structuralisme' van de postmodernen is dan ook principieel niets meer dan de terugkeer tot een *l'Art pour l'art* denken, dat voor Morris de aanleiding was geweest om zijn rebellie tegen de academische kunstopvatting van zijn tijd tot ontwikkeling te brengen.

3.1 William Morris (1833-1896); Kunst en arbeid

In het tijdperk van expansie en hegemonie van het industriële Engeland - in de tweede helft van de 19e eeuw - vormde de bemiddelingsproblematiek tussen de kunst en maatschappij, tussen de esthetiek en de arbeid het centrale thema binnen Morris' constante ijver voor de poëzie, schilderkunst en architectuur. Dit tijdperk van 'Victorian prosperity' profileerde immers aan de ene kant een tendens tot soberheid en terugdringen van versiering binnen het industriële productieproces en aan de andere kant een tendens tot protserigheid van de burgerlijke smaak, waarbinnen pompeuze façades en ornamentiek de bescheiden afkomst van de 'self made man' en de functie van wat versierd werd zou moeten verhullen ¹. Rationalisering en mechanisering van het productieproces beantwoordden aan het winstmechanisme naar groeiende rendabiliteit en functionaliteit, terwijl aan de andere kant de arbeidsdeling - met name die tussen de hoofd- en handarbeid - een duidelijke breuk tussen de sferen van de inventiviteit en die van de gestandaardiseerde handelingssystemen doorvoerde. De kunst werd hiermee beperkt tot haar autonome werkingsvelden, steeds sterker afgescheiden van het (industriële) productieproces, en boette daarmee tegelijkertijd aan maatschappelijke betekenis in nu zij haar samenhang met de collectieve arbeid verloren had ². Binnen het systeem van commerciële efficiency was de kunst als zodanig nog slechts bestemd voor een kleine kaste van fijnproevers en was de (hand)arbeid verworpen tot noodzakelijk kwaad in de dagelijkse strijd om het lijfsbehoud.

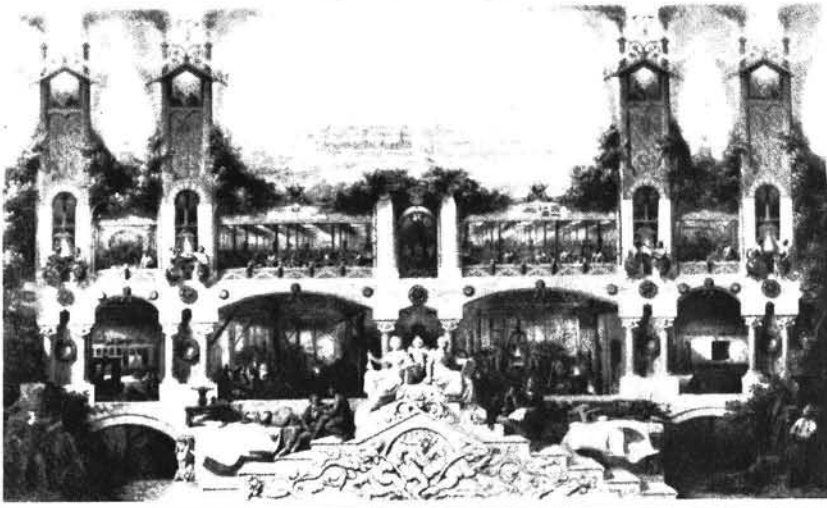
Geïnspireerd door Thomas Carlyle (*Past and Present; 1848*) en John Ruskin (*The Seven Lamps of Architecture; 1849* en *The Stones of Venice; 1851-1852*) bekritiseerde Morris nu het industrieel kapitalisme als een systeem waarbinnen de kunst per definitie voorbij zou gaan aan haar maatschappelijke inhoud en betekenis en als een systeem dat daarmee voortdurend afbreuk deed aan de morele en ethische waarden van het menselijke leven ³. Onvermoeibaar wees hij op het feit dat de kunst slechts dan haar roeping zou kunnen vervullen, wanneer allen deel zouden hebben aan haar scheppingen en wanneer zij in zich schoonheid en doelmatigheid zou kunnen verenigen. Slechts de kunst dóór en vóór het volk zou de voorwaarde kunnen scheppen voor een esthetisch bewustzijn zoals dat van oudsher gefunctioneerd had; dat wil zeggen de kunst in de eigenlijke betekenis van het woord, als een uitdrukking van een intersubjectief bepaalde maatschappelijke tijdgeest. Vanuit deze achtergrond stonden voor Morris nog slechts twee wegen open; ófwel alle esthetische pretenties van de kunst zouden binnen een kapitalistische maatschappij opgegeven moeten worden, ófwel alle handarbeid zou verheven moeten worden tot het niveau van de kunst ⁴.

Op deze wijze ontwikkelde Morris een kunstbegrip dat duidelijk meer bij de maatschappelijke praktijk betrokken was dan de academische *l'Art pour l'art* filosofie van zijn tijd. Onder invloed van een hedonistisch leitmotiv dat historisch getraceerd kan worden in het sociaal-utopisme van Fourier (vergelijk hoofdstuk 2.1) ⁵, krijgt dit kunstbegrip bij Morris een dubbele, elkaar aanvullende, maatschappelijke functie en betekenis. Enerzijds verwachtte Morris immers dat de productiegerichte toepassing van de esthetiek, schoonheid zou kunnen toevoegen aan de, in het burgerlijk tijdperk, puur utilitair geproduceerde goederen en dat daarmee het maatschap-

48. Detail stoommachine
Tower Bridge

"Ik keek naar de fraaie stoommachine die de gereedschappen en de machines in de werkplaats aandreef. Hoezeer droegen ze niet het stempel van de heldere geest en het gezonde verstand van hun maker; ze munten uit door eenvoud en waren volkomen vrij van traditionele vormgeving en opzet". (citaat van James Nasmyth uit: Het technisch labyrint; red. Maarten Pieterse; Boom, Meppel/Amsterdam 1981)

49. Machinefabriek en gieterij Kett & Co (1858)

Tegenover de functionele en rationele tijdgeest die uit het citaat bij afbeelding 48 te traceren is, profileerde het nieuwe burgerdom ook een protserige smaak waar dat de representatieve kant van de zaak betrof. Deze protserige smaak is duidelijk aanwijsbaar in de allegorische voorstelling van de machinefabriek Kett & Co.

pelijk leven binnen de industriële samenleving behoed zou kunnen worden voor een langzame maar zekere 'intellectuele dood' ⁶. Anderzijds zou de creatieve fase, onlosmakelijk verbonden met de toepassingsgerichte kunstproductie, volgens Morris vreugde kunnen toevoegen aan het arbeidsproces, hetgeen in het industriële tijdperk verworden was tot een opeenvolging van saaie en eentonige gebeurtenissen. De creatieve (hand)arbeid zou als zodanig dus niet alleen nuttige en daarmee mooie producten kunnen afleveren, die als de materiële uitdrukking van elke goede *persoonlijke arbeid* per definitie kunst zouden zijn, maar tegelijkertijd zou een dergelijke 'arbeidskunst' de hervormende voorwaarden kunnen inhouden voor een alternatieve maatschappelijke praktijk en daarmee collectief bepaald kunnen zijn. "A man at work", zo schreef Morris, "*making something which he feels....is exercising the energies of his mind and soul, as well as of his body. Memory and imagination help him as he works. Not only his own thoughts, but the thoughts of past ages guides his hands; and as a part of the human race, he creates*" ⁷. Als zodanig wordt in de dubbele betekenis van Morris' kunstbegrip (de kunst voor de producent én consument) tegelijkertijd het problematisch koppel subjectiviteit-collectiviteit 'opgelost' in het kader van een specifieke verhouding van het kunstbegrip tot de historie en maatschappelijke werkelijkheid.

Geconfronteerd met de alledaagse praktijk van de kapitalistische maatschappij, was Morris evenwel tot de overtuiging gekomen dat het voor de gepropageerde 'arbeidskunst' onmogelijk was geworden om uit de industriële, op burgerlijke opsmuk georiënteerde, samenleving een oprechte coöperatieve schoonheid te distilleren. In navolging van Ruskin en Pugin en onder andere in samenwerking met Rossetti en Burne-Jones ⁸, leidde deze overtuiging bij Morris direct tot een herwaardering van de voorburgerlijke bouwstijlen, met name die van de gotiek: "*....without beautiful models in the life and society....anyone who wants beauty to be produced at the present day.... must always -be (red.)- crying out: 'Look back! Look back!'*" ⁹. Desalniettemin was het resultaat van Morris' activiteiten altijd het product van iets nieuws, van iets wat nog niet 'beleefd' was, en bleek Morris ook in zijn theorievorming een fel tegenstander van het romantisch historicisme, die de kunst slechts postuleerde als een imitatie en/of een verzameling van historische curiositeiten.

Het duurde echter tot de jaren zeventig dat Morris er uiteindelijk toe tendeerde zijn esthetisch protest te verbinden met het socialisme. Gedesillusioneerd door het mislukte en zwakke protest van zijn 'esthetische broeders' en geïnspireerd door de werken van Karl Marx en Friedrich Engels, kwam Morris nu tot de overtuiging dat de enige hoop voor de kunst gelegen was in de proletarische strijd: "*Society is rotten to the core and only waits for Revolution to sweep it away: in the new society only lies the hope for the Arts*" ¹⁰. In tegenstelling tot de academische kunstopvatting - die geen enkele serieuze binding met de werkelijkheid meer had - bekende Morris dat deze identificatie van zijn eigen rebellie met het politiek-economisch verzet van de arbeidersklassen hem tegelijkertijd behoed had voor een gefalsificeerde 'romantische vlucht uit de werkelijkheid', als ook voor een regressieve positie ten opzichte van de technologische ontwikkelingsstendens ¹¹. Als zodanig wees Morris dan ook niet zozeer de machinematige productie af - zoals hem veelal ten onrechte verweten wordt ¹² - maar bekritiseerde hij veeleer het kapitalisme als een systeem dat de mechanische productiemiddelen slechts aanwendde ten behoeve van de winst en niet ten behoeve van de vreugde en het geluk van de totale mensheid. 'De nieuwe belofte van het industriële tijdperk was met de particuliere toeëigening van de geproduceerde meerwaarde verworden tot een maatschappelijke en culturele vloek van onze moderne tijd', zo schreef Morris ¹³.

Alhoewel Morris meermalen benadrukt heeft dat hij de politiek-economische theorie in *Das Kapital* niet begrepen had, benadert zijn kritiek hiermee toch zeer sterk de Marxse interpretatie. Niettemin is er een belangrijk accentverschil aan te geven. Zoals Marx vanuit de filosofie tot het socialisme gekomen was, zo is binnen Morris' rebellie de kunst altijd uitgangspunt en doel geweest. Vanuit deze achtergrond is het des te verwonderlijker dat Morris bereid was te accepteren dat de kunst in het heetst van de revolutionaire strijd voor enige tijd uit het gezichtsveld verdwenen zou zijn. Slechts nadat de socialistische samenleving werkelijkheid geworden was, zou volgens Morris de gepropageerde 'arbeidskunst' tot ontwikkeling kunnen worden gebracht.

Dit overduidelijke utopisme, dit voorbijgaan aan de specifieke betekenis en functie die de kunst zou kunnen vervullen ten behoeve van de stimulering van de 'socialistische zaak', is het enige verwijt dat aan Morris' adres gemaakt zou kunnen worden ¹⁴. Dit 'verzuim' van Morris stelt evenwel de 20e eeuwse ontwikkeling van de *Arts and Crafts beweging* in een duidelijker daglicht. Aangezien de navolgers van Morris - onder druk van de corrumperende en incorporerende tendensen binnen het monopolie-kapitalisme - weliswaar nog wel protesteerden, maar niet meer rebelleerden, verzandde deze vereniging van kunstenaars en architecten immers in een puur elitair sektarisme. *'Zolang de theorie van het socialisme op het fabriekssysteem gebaseerd is en aan haar voorwaarden onderworpen is, moet zij de kunstenaars en ambachtslieden buitensluiten en kunnen zij in die zin geen socialisten zijn'*, zo schreef Charles Robert Ashbee in 1908 ¹⁵.

Op vergelijkbare wijze doet zich gedurende deze periode een zelfde 'neergang' voor binnen de *Garden City beweging*. Ook Howards (maatschappij-hervormend) program, welke op enkele punten lijkt te refereren naar Morris' hoofdwerken ¹⁶, blijkt niet houdbaar meer wanneer na de eeuwwisseling de eerste tuinsteden Letchworth en Welwyn gerealiseerd worden. Als zodanig geven deze twee voorbeelden een indicatie voor het feit dat de tijd rijp geworden was om niet tegenover, maar dwars door de industriële productiewijze heen een maatschappelijk gereflecteerde kunst tot ontwikkeling te brengen. Hiermee valt tegelijkertijd een verplaatsing samen van het culturele centrum van de architectonische praktijk- en theorievorming vanuit Groot Britannië naar het Europese vasteland.

3.2 Der Deutsche Werkbund (1907-1914); Industrie en kunst

Als het gevolg van de opkomende nieuwe industrietakken en als het gevolg van de veranderingen die plaatsvonden binnen de oude productiesystemen, kan men achteraf bezien stellen dat deze tendensen rondom 1900 zo fundamenteel waren dat het gerechtvaardigd is te spreken van een 'tweede industriële revolutie'. Nieuwe energiebronnen werden aangeboord, sinds 1880 profileerde de wetenschap zich steeds sterker als de productiefactor nummer één en aan het eind van de 19e eeuw tekenden de economische verschuivingen zich steeds duidelijker af. Naast de Verenigde Staten van Amerika, nam Duitsland reeds in de jaren '90 de leidinggevende positie van Englands staalindustrie over en ontwikkelde haar chemische industrie zich als één van de snelst groeiende sectoren ¹⁷ (vergelijk paragraaf 2.3.1).

Ten behoeve van de stabilisering van deze opleving binnen de hoogconjunctuur, werd door de Duitse overheid en met name door de Duitse ondernemers de verbetering van de kwaliteit van de industriële productie centraal gesteld om als zodanig een effectuering van de internationale concurrentiepositie op de wereldmarkt te kunnen waarborgen. Middels het zorgvuldig ontwikkelen van hoogwaardige en duurzame goederen en middels de constante zorg voor organische gehelen, die *sachlich* en daarmee artistiek verantwoord zouden moeten worden ¹⁸, werd deze 'veredeling van de Duitse industriële arbeid'

50. Phillip Webb/William Morris: Red House; Bexley Heat (1859)

In poëtische en romantische termen beschrijft Morris een dergelijke architectuur in zijn utopische roman 'News from Nowhere'. Dit romantisme van Morris heeft echter een diepere betekenis dan die van de meesten van zijn tijd. Zij was het ideaalbeeld en tegelijkertijd de waarborg voor het socialisme; Morris' romantisme leidde immers tot de revolutionaire praktijk en daarna weer terug.

51. Hermann Muthesius: Fabriekshal van de zijdeweaverij Michels & Cie; Nowawes bij Potsdam (1912)

In Muthesius' 'Maschinestil' werd kunst niet alleen aangewend ten behoeve van de representatie en als bewijs van de 'goede smaak' van de ondernemer, maar tevens zou de gepropageerde stijl 'kathedralen van de arbeid' moeten scheppen, de nieuwe industriële paleizen van de moderne samenleving.

nagestreefd in een nauw samenwerkingsverband tussen de industrie en kunst. Onder andere het contracteren van Peter Behrens en Bruno Taut door respectievelijk de *Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft (A.E.G.)* en het *Stahlwerkersverband* in het jaar 1906/1907 tekent de in deze tijd algemene toenadering van de industriëlen tot de artistieke ontwerpers.

Rondom de eeuwwisseling was een dergelijke toenadering echter ook al vanuit architectenzijde merkbaar. Reeds in 1895 had Henry van de Velde er immers op gewezen dat alle kunsten, onder bescherming van de industrie, verenigd zouden kunnen worden in een nieuwe stijl - de stijl van de moderne industriële samenleving¹⁹ - en reeds in 1903 had Hermann Muthesius gesproken van de mogelijkheid om de machinale productiemiddelen in dienst te stellen van de kunstproductie²⁰. Niet tegenover, maar slechts in samenwerking met de industriële ondernemers zouden de 19e eeuwse maatschappelijke- en culturele misstanden uit de wereld geholpen kunnen worden, aangezien de moderne industriëlen zowel de economische, als politieke middelen bezaten om deze verbeteringen uit eigenbelang door te voeren. In het tijdperk van het monopolie-kapitalisme, was de verwachting dat de belangen van het kapitaal en de arbeid analoog of op zijn minst complementair zouden zijn.

Vanuit deze twee convergerende lijnen van de kunst en de industrie, was het een logisch vervolg dat in 1907 der *Deutsche Werkbund* werd opgericht als één van de eerste kunstverenigingen, die niet alleen uit kunstenaars - veelal architecten -, maar tevens uit kunstindustriëlen, uitgevers en pedagogen was samengesteld. Vanaf het begin van de Werkbund betrof het centrale thema dan ook het idee dat tot de kwaliteit van de Duitse arbeid, ook de kwaliteit van de Duitse vormgeving en de internationale betekenis van deze nieuwe Duitse vormgeving behoorden. Reeds in de oprichtingsrede benadrukte Fritz Schumacher deze samenhang tussen de arbeid, arbeidskwaliteit en de (internationale) Duitse stijl: "*Aus einer unhemmbaren wirtschaftlichen und technischen Entwicklung der Zeit hat sich eine grosse Gefahr an der Wurzel kunstgewerblichen Lebens herausgebildet, die Gefahr der Entfremdung zwischen dem ausführenden und dem erfindenden Geist.....Man muss also versuchen, sie zu überwinden dadurch, dass man die entstandene Trennung zu überbrücken trachtet. Das ist das grosse Ziel unseres Bundes.....Die Freude an der Arbeit müssen wir wiedergewinnen, das ist gleichbedeutend mit einer Steigung der Qualität. Und so ist Kunst nicht nur eine ästhetische, sondern zugleich eine sittliche Kraft, beides zusammen führt in letzter Linie zur wichtigsten der Kräfte: der wirtschaftlichen Kraft.....*"²¹. Als zodanig herinneren de uitgangspunten binnen deze rede - overigens zeer terecht - aan Morris' theorievorming²², alhoewel de resulterende kunstbenadering een totaal andere is. Immers zoals Morris de industriële arbeidsdeling tussen de hoofd- en handarbeid benadert vanuit zijn kritiek op de kloof tussen de kunst en het arbeidsproces en als zodanig tendeert in de richting van een zogenaamde 'arbeidskunst', zo handelt het binnen de *Deutsche Werkbund* ontegenzeggelijk om de deling tussen de wetenschappelijke en kunstzinnige arbeid en opteerde men in deze nieuwe situatie voor een zogenaamde 'industriële vormgeving'. Deze optie wordt in 1913 door Hermann Muthesius nog eens extra onderstreept: "*Zoals er in onze moderne sociale en economische organisatie een sterke tendens merkbaar is tot eenduidigheid en uniformiteit van de afzonderlijke elementen, zo zouden ook alle kunsten, onder leiding van de architectuur, moeten tenderen in de richting van een homogene Maschinestil, die daarmee haar traditionele en harmonieuze relatie met de samenleving - in de moderne maatschappij, gebaseerd op standaardisatie en massa-productie - in ere kan herstellen*". Vorm - als het product van de individuele kunstzinnige geest - en type - als het resultaat van een wetenschappelijke praktijk - zouden op deze wijze de twee nieuwe determinanten moeten vormen voor deze moderne architectuur²³.

Deze ondubbelzinnige positie van Hermann Muthesius lokte op de eerste *Werkbund-Ausstellung* (Keulen, 1914) een fel debat uit met Henry van de Velde. Alhoewel van de Velde onderkende dat met de machinematige productie de samenleving een werktuig in handen gegeven was, die nieuwe sociale en esthetische perspectieven zou kunnen inhouden, waarschuwde hij toch voor de dreigende steriliteit en gelijkvormigheid van de door Muthesius gepropageerde architectuur. Zolang er nog 'echte' kunstenaars in de Werkbund aanwezig waren en zolang de kunst nog steeds voorgesteld werd als de 'vrije en spontane inwerking van het sociale en economische systeem op de door de kunstenaar ontwikkelde vorm', zou altijd verzet moeten rijzen tegen het door Muthesius voorgeschreven 'keurslijf' van standaards, typen en normen, zo benadrukte van de Velde ²⁴.

Vanuit dit spanningsveld zou het Bauhaus, na de eerste wereldoorlog, de lijn die in status nascendi binnen de Werkbund aanwezig was, wederom oppakken en uiteindelijk tot 'volwassenheid' voeren.

3.3 Das Bauhaus (1919-1933); De kunstmachine

In 1919 onder leiding van Walter Gropius gesticht vanuit een fusie tussen de *Kunstakademie* van Weimar en de *Kunstgewerbeschule* van Henry van de Velde, poogde het Bauhaus consequent de in de Werkbund nog aanwezige tegenstelling tussen de protagonisten van de vrije en spontane ontwerparbeid en die van de functionele, seriematige architectuur te overbruggen. De tegenstellingen tussen de uitdrukkingsvormen van de gebruiksvoorwerpen en die van de ruimtelijke omgeving, de tegenstellingen tussen de kunst en industrie en daarmee ook het verschillend denken daarover, zouden 'opgelost' moeten worden in een heuristisch zoeken naar een moderne cultuur, die de *eenheid* van alle vormen en kunstopvattingen zou kunnen bewerkstelligen. Deze optie van de *eenheid* werd echter gesimuleerd; zij was niet zozeer het resultaat van een gedegen onderzoek naar de tegenstellingen binnen de maatschappelijke werkelijkheid, maar veeleer een postulaat noodzakelijk ten behoeve van de gepropageerde nieuwe cultuur ²⁵. Niettemin zou het Bauhaus er in de jaren twintig wel degelijk in slagen om een gemeenschappelijk idee tot ontwikkeling te brengen en dit eenheidsideaal over te brengen op haar tijdgenoten.

In de eerste vier jaren van haar bestaan, nog geënt op het 'Ruskin-Morris idee', die de eenheid van handwerk en kunst benadrukte, waren de *Bauhaus-lehren* hoofdzakelijk georiënteerd op het expressionisme, zoals dat onder andere door Heinrich Tessenow, Hans Poelzig en Bruno Taut voorgestaan werd. Tauts *Stadtkrone* (1919) en *Gläserne Kette* (1919/1920) typeren duidelijk deze dominante architectonische praktijk, die direct na de eerste wereldoorlog, als reactie op onder andere Behrens en Muthesius, de *Wiederkehr der Kunst* propageerde ²⁶.

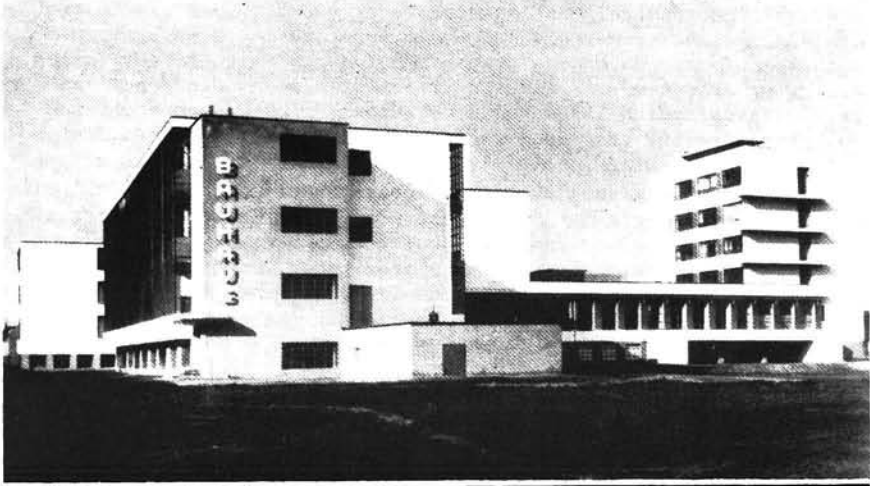
Met de komst van Theo van Doesburg en László Moholy-Nagy (1923) en later met het vertrek naar Dessau, nam het Bauhaus echter directer stelling tegen het zich nog steeds sterk profilerende dilettantisme binnen de moderne beweging, als ook tegen het industriële determinisme dat, volgens het kapitalistische credo *Wirtschaft als Selbstzweck*, zeer sterk in de vooroorlogse Werkbund aanwezig was. In het Bauhaus ontwikkelde zich nu de optie dat de architectuur, naast dat zij direct bepaald werd door de moderne productietechnieken en de algemene productievoorwaarden, zij tevens zou moeten beantwoorden aan het *innerste Wesen* van de kunst. 'De bevrijding van de scheppende mens van het starre, bijna alleen materialistisch georiënteerd denken binnen het industriële tijdperk' en 'de eenheid van alle vormgevende arbeid in betrekking tot het werkelijke leven zelf' zouden de twee nieuwe determinanten moeten vormen van een moderne stijl ²⁷.

Reeds in 1911 schreef Gropius hierover: *"Die soziale Frage ist der eigentliche ästhetische Zentralpunkt unserer Tage geworden, das grosse Problem für die Allgemeinheit, dem sich auch die Kunst zuwenden muss.....Die Kunst braucht aber Glauben an grosse gemeinsame Ideen, damit Groszes zustande kommt.....Der Arbeit müssen Paläste errichtet werden, die den Fabriksarbeiter.....etwas spüren lassen von der Würde der gemeinsamen groszen Idee, die das Ganze treibt. Erst dann kann der Einzelne Persönliches dem unpersönlichen Gedanken unterordnen"* ²⁸. Aangezien dit 'grote gemeenschappelijke idee' en deze 'intersubjectief, collectief georiënteerde stijl' alleen middels de moderne serie-matige en gestandaardiseerde productietechnieken tot stand gebracht zouden kunnen worden, zou de moderne kunst op grond van de industriële vorm tot ontwikkeling moeten komen. Vanaf de jaren 1923 vormde een specifieke drieledige bemiddeling tussen de kunst, het ambacht en de industrie aldus het centrale thema binnen het studieprogramma van de *Bauhauslehren*.

Het Bauhaus in Dessau werd op deze wijze een laboratorium ten behoeve van het wetenschappelijke research naar verfijnde en zuivere modellen, die als huisraad, kunst en architectuur in serie geproduceerd dienden te kunnen worden. De kunstzinnige aanwending van de moderne productietechnieken zou als zodanig resulteren in een verbetering van de algemene levensstandaard en in een stijging van het sociaal-culturele niveau van de industriële samenleving, aldus Gropius. Immers de toekomstige architecten en kunstenaars, in het Bauhaus langdurig onderwezen en daarmee sterk bedreven in het ambachtelijk handwerk, zouden modellen en prototypes kunnen ontwikkelen, die niet alleen technisch perfect zouden zijn, maar tevens de hoogste graad aan esthetische kwaliteit zouden bezitten. Middels de moderne assemblage-technieken en 'door een verstandige inperking tot slechts enkele typen', zou een selectie van de beste standaards het architectonisch niveau doen stijgen en tegelijkertijd de kosten drukken. In plaats van de traditionele en persoonlijke oplossingen, zou de moderne kunst op deze wijze tenderen in de richting van een homogene en uniforme stijl, waarbinnen, volgens Gropius, niettemin voldoende ruimte zou overblijven voor een variatie in grootte en samenstelling van de afzonderlijke individuele projecten. *"Das Endresultat bietet eine glückliche Kombination von konsequenter Standardisierung mit weitgehender Variabilität"* ²⁹.

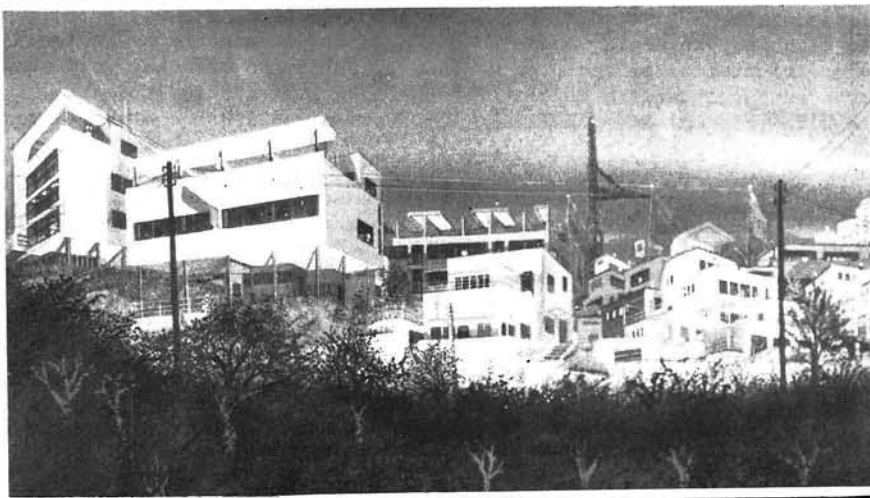
Deze drieledig bemiddelde optie ten behoeve van 'de eenheid binnen de veelheid' (de kunst), ten behoeve van het ambachtelijk geproduceerde prototype (het individuele handwerk) en ten behoeve van de serie-productie (de industrie), kreeg uiteindelijk in 1927 haar materiële gestalte in de Weissenhofsiedlung te Stuttgart. Deze geslaagde demonstratie van het 'nieuwe bouwen', van bovendien internationale allure ³⁰, lokte evenwel een heftige verontwaardiging uit van de meer traditionalistisch, vooral nationaal-socialistisch, georiënteerde krachten binnen de Duitse samenleving. Aangezien deze kritiek al snel regressief en reactionair werd, was nu de tijd gekomen om uit de moderne, op massa-productie georiënteerde architectuur een 'politiek wapen' te distileren ³¹.

In tegenstelling tot William Morris, betekende dit voor de Duitse avant garde echter niet dat aan de 'Bauhaus-formule' revolutionaire taken en/of perspectieven werden toegedicht. Reeds vóór de eerste wereldoorlog was Walter Gropius immers al tot de overtuiging gekomen dat 'de sociale catastrofe' door het moderne kunstbewustzijn vermeden zou kunnen worden ³² en in navolging van onder andere Le Corbusier ³³ en Theo van Doesburg ³⁴ formuleerde ook Moholy-Nagy aan het eind van de jaren twintig een analoge conclusie: *'Niet tegen de industrie, maar dwars door haar heen zou de samenleving bevrijd kunnen worden van haar onderschikking aan de machinale productiewijze'* ³⁵.

52. Walter Gropius: Bauhaus-Gebäude in Dessau (1925)

"Wir wollen den klaren organischen Bauleib schaffen, nackt und strahlend aus innerem Gesetz heraus, ohne Lüge und Verspieltheiten, der unsere Welt der Maschine, Drähte und Schnellfahrzeuge bejaht, der seinen Sinn und Zweck aus sich selbst heraus durch die Spannung reiner Raummassen zueinander funktionell verdeutlicht und alles Entbehrliche abstößt, das die absolute Gestalt des Bauens verschleiern" (citaat uit: Gropius, Walter: Idee und Aufbau des Staatlichen Bauhauses; in: Staatlichen Bauhaus Weimar 1919-1923).

53. Werkbundsiedlung Weissenhof in aanbouw; schilderij van Rheinhold Nägele (1927)

De Weissenhofsiedlung lokte een felle kritiek uit van de nationaal-socialistisch georiënteerde krachten in het Duitsland tussen de twee wereldoorlogen. Aan het begin van de jaren dertig gaven de nationaal-socialisten een ansichtkaart uit waarop de Werkbundsiedlung werd afgebeeld als een arabisch dorp. Evenwel ook de oude Werkbundmeester Hermann Muthesius bekritiseerde de Weissenhofsiedlung op haar misplaatstheid binnen de 'Deutsche Heimat'.

Aangezien deze culturele en maatschappelijke onderschikking in de Centraal Europese hoogconjuncturen vergelijkbaar geacht werd, leek niets een internationaal samenwerkingsverband meer in de weg te kunnen staan. Deze smelting van de Centraal-Europese avant-gardes tot de internationale moderne beweging (*Congrès Internationaux d'Architecture Moderne; La Sarraz 1928*) hield evenwel niet alleen een institutionalisering in van een toch al kosmopolitisch georiënteerde tijdgeest, maar betekende tegelijkertijd een verbreding van haar architectonisch en stedenbouwkundig program tot in alle sectoren van het dagelijkse leven. Met de oprichting van de C.I.A.M. als een gezaghebbende instantie op politiek niveau, nam de 'droom van het romantisch socialisme van Morris' - een kunst dóór en vóór allen - nu naast een ideologische, immers ook een politieke vorm aan ³⁶ en kon de moderne beweging zich als zodanig pragmatisch postuleren als de voorhoede van een 'alternatieve en bevrijde maatschappij'. Deze 'utopie van de moderne kunst', waaraan zij onder de ijzeren wetten van het winstmechanisme vooralsnog leek te voldoen, bleek na 1929 echter schijn.

3.4 Nawoord; De terugkeer naar de kunst omwille van de kunst

Alhoewel de moderne beweging zichzelf constant geprofileerd had als profaan-architectuur, bleek nog tijdens de crisis van de *Neue Welt* dat zij zo sterk door de politiek-economische machtsstructuren doordrongen was als nooit tevoren ³⁷. Met de internationale reorganisatie van kapitaal en arbeid, die door de doorslaggevende nieuwe protagonisten als reactie op de *Krach* van New York werd doorgevoerd, bleek immers ook de maatschappelijk formele code van de moderne beweging niet meer houdbaar. Zowel in de Sovjet-Unie, als in het fascistische Duitsland werd in de jaren dertig respectievelijk de 'bourgeois-architectuur' of het 'cultuur-bolschewisme' - als een tegengestelde karakterisering van één en dezelfde architectuur - vervangen door eenzelfde stieriele classicistische architectuur die de nieuwe ruimtelijke machtsuitdrukking zou moeten vormen van de moderne totalitaire staat ³⁸. Zo ook kon de moderne beweging zichzelf in het sociaal-democratische westen alleen nog maar handhaven vanuit zuivere technologische en economische overwegingen, waarbinnen slechts een minimale aandacht voor persoonlijke en esthetische principes mogelijk was ³⁹. Als het gevolg van deze 'onvoorwaardelijke overgave' aan de permanente reguleringspolitiek van de particuliere kapitaalexplotatie, kon de moderne beweging als zodanig dan ook geen bevrijde omgeving meer voortbrengen. Daarentegen bleek steeds duidelijker dat de moderne beweging, zoals zij zich wederom in de na-oorlogse wederopbouwperiode internationaal profileerde, er tegenovergesteld toe bijdroeg deze fysieke en geestelijke onderdrukking in de menselijke omgeving te vergroten ⁴⁰.

Vanuit deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat het, in de jaren vijftig en zestig ingezette, esthetische en maatschappelijke verzet tegen de rationele stadsuitleg en onpersoonlijke 'hoogbouw-hausse' ertoe tenderde het maatschappelijke program van de moderne beweging over boord te zetten en zich wederom puur te concentreren op de zuiver formele opgaven van de discipline. Hiermee is deze zogenaamde 'linguïstisch structurele ontwerpbenadering' (vergelijk hoofdstuk 1) echter teruggekeerd bij de *l'Art pour l'art* praktijk van het vroeg-burgerlijke tijdperk, zoals dat voor Ruskin en Morris de aanleiding was geweest om hun kritiek op het 'valse bewustzijn' van de academische kunst tot ontwikkeling te brengen. Alhoewel de hieropvolgende theorievorming binnen de Arts and Crafts beweging, de Deutsche Werkbund, het Bauhaus en de C.I.A.M. ons op dit moment overgedimensioneerd kan toeschijnen, kan de actuele ontwerppraktijk vanuit deze historische reflectie toch niets meer dan als een 'gehalveerde benadering' omschreven worden; de kunst (en zeker de bouwkunst) heeft

immers wel degelijk een politieke opgave. Deze bewuste en vrijwillige halvering en daarmee falsificatie van het esthetische bewustzijn wordt des te problematischer, nu het postmoderne ook opgehouden heeft 'kritiek' te zijn. Want met de terugkeer tot de autonomie van de discipline, is immers de (kunstzinnige) actie die de maatschappelijke verhoudingen beïnvloedt, nog de enige legitimatie voor het bestaansrecht van de postmoderne ontwerpmethodologiën.

Het actueel architectonische denken kan na de confrontatie met de Arts and Crafts, der Deutsche Werkbund en het Bauhaus slechts begrepen worden als een nieuw soort historisme en anti-modern formalisme van het artistieke bewustzijn. Daarmee gaat tegelijkertijd een groeiende autonomisering en differentiatie van de afzonderlijke projecten gepaard, die nog slechts door de vorm van argumentatieve redenering bij elkaar gehouden kunnen worden. Als zodanig versterkt dit ondubbelzinnig afzetten tegen een traditie, die juist de bemiddeling tussen de kunst en maatschappij zocht, niet alleen het anachronistische en aporetische karakter van de postmoderne ontwerppraktijk(en), maar kan tevens de discipline van het stadsontwerp hierop geen bevredigend antwoord meer formuleren.

Desalniettemin kan het recentelijk breed geaccepteerde echeq van de stedenbouwkundige discipline niet alleen getraceerd worden tot deze toenemende esthetisering van het architectonische denken. Met het opgeven van het begrip (sociale) ruimte als een syntactische categorie ten behoeve van de definiëring van het fenomeen Stad, hangt de crisis van de stedenbouwkundige arbeid immers tevens nauw samen met de reconstructies binnen de stadspolitieke interventiemogelijkheden.

Dit proces binnen de planinstituten kan gekenmerkt worden door een toenemende kloof tussen het proces en object van de planvorming, door een toenemende productie van complexiteit (in plaats van dat deze gereduceerd wordt) en door een toenemende arbeidsdeling tussen en binnen de planorganen. Onder invloed van de bevolkingsgroei en toenemende overheidsbemoeienis met de volkshuisvesting aan het eind van de vorige eeuw, vangt dit proces in de Nederlandse situatie - met de introductie van de woningwet - in 1901 aan. Na een eerste beginfase (1901-1931), die in het teken stond van de Berlijnse gemeenschapsstijl, werd de tweede periode van de Nederlandse staatsinterventie binnen het ruimtelijke systeem (1931-1965) gedomineerd door een programmatische synthese van de functionele code van de Amsterdamse 'Stad van Morgen' en de wijkfilosofie van de Rotterdamse 'Stad der Toekomst'. Evenwel sinds de introductie van de 'Wet op de Ruimtelijke Ordening' (1965) werden de reguleringstechnieken binnen het stedelijke systeem steeds minder ontleend aan een door de architectuur en stedenbouwkunde geproduceerd instrumentarium.

Geïnstitutionaliseerd als tussendimensie in de planreeks planologie - architectuur, kon het stadsontwerp zich vanaf dit moment niet langer als doel manifesteren, maar nam zij steeds sterker het karakter aan van (arbeids)middel ten behoeve van de procedurele bemiddeling tussen de planologische en architectonische praktijken. Het plan- en besluitvormingsproces is op deze wijze echter uiteengevallen in haar afzonderlijke momenten, die hun beslissingen legitimeren op grond van telkens slechts één abstract geldigheidscomplex.

4.1 De woningwet in de periode 1901-1931; De Berlagiaanse gemeenschapsstijl

Na een lange periode van economische stagnatie, brengen de heropleving van de koloniale handel en de effecten van industrialisatie, Nederland aan het eind van de 19e eeuw een welvaart, waarvan het de voorgaande eeuw verstoken was gebleven. Deze conjunctuuropleving versterkte echter de bevolkingsgroei en binnenlandse migratie en vergrootte daarmee de druk op de vroeg-industriële steden. Als reactie op de daaruit resulterende grondspeculatie en verslechterende woon- en leefomstandigheden in de grote steden, nam de overheidsbemoeienis met de sociale woningbouw toe en maakten de voor de bourgeoisie positief uitwerkende externe factoren het ook voor de ondernemers aantrekkelijk om althans de meest abominabele huisvesting van de arbeidende klasse te verbeteren. Daarnaast was de opkomst van de arbeidersbeweging, die na haar intrede in het parlement (1897) de volkshuisvesting uit eigenbelang stimuleerde, één van de belangrijkste factoren die de instelling van de woningwet tot een logische daad in de ontwikkelingsgang van de Nederlandse ruimtelijke politiek maakte¹. De legalisering (1901) en toepassing van dit stuk sociaal-ruimtelijke wetgeving verschafte de Nederlandse staat hiermee echter niet alleen een belangrijke waarborg voor de omvang en kwaliteit van de sociale woningbouw, maar stelde haar tevens in staat in moeilijke tijden de economische ontwikkeling met behulp van bouwprogramma's zoveel mogelijk veilig te stellen. Alhoewel deze reguleringspolitiek pas in de jaren dertig optimaal tot ontwikkeling zou komen, kon toch, na de eerste wereldoorlog, de woningbouw tot sociaal-politieke, economische en architectonische opgave nummer één verheven worden.

Gedurende deze eerste periode van de ruimtelijke staatsinterventie ontwikkelde Berlage's stadsesthetiek zich als een dominante positie binnen de stedelijke ontwerppraktijk. Geïnspireerd door William Morris (vergelijk hoofdstuk 3.1), was ook Berlage tot de overtuiging gekomen dat de kunst niet alleen vóór, maar tevens dóór de gemeenschap tot ontwikkeling gebracht zou moeten worden en meende hij als zodanig een 'driedelig samenwerkingsverband tussen de overheid, arbeidersklasse en architecten' te moeten stimuleren. Tegelijkertijd werd binnen deze optie van de 'gemeenschapsstijl' eveneens het 'eenheidsideaal' besloten, zoals dat in de jaren twintig met name door Walter Gropius gepropageerd zou worden (vergelijk hoofdstuk 3.3). *'De gemeenschapscultuur zou immers tegelijkertijd een eenheidscultuur zijn, aangezien in elk cultuurbegrip de eenheidsuiting van zijn verwerkelijking is verondersteld'*, zo schreef Berlage².

Vanuit deze achtergrond slaagde Berlage's socialistische optie voor een 'gemeenschapscultuur' er niet alleen in de meer traditionalistisch en meer progressistisch georiënteerde stijlen binnen één stedebouwkundige code te verenigen, maar verschafte zij de politiek eveneens de ruimtelijke grondslagen voor de latere coalitie tussen de radicaal-liberalen en sociaal-democraten³. Dankzij het accent op het gesloten bouwblok als de basis voor een 'stedebouw die met huizenmateriaal ruimte zou scheppen', was Berlage immers in staat het gepropageerde verbond tussen de verschillende architectonische praktijken een vorm en inhoud te geven, die ook op stadspolitiek niveau de voortgang van de sociale huisvesting én het beginnend monopolie-kapitaal in de woningbouwsector kon waarborgen. Als zodanig ontwikkelde Berlage zich als een (stedebouwkundig) bemiddelaar bij uitstek tussen de architectenbelangen, de sociaal-democratische politiek en de particuliere ondernemers⁴.

Aan het eind van de jaren '20 werd deze ontwerpbenadering echter geconfronteerd met belangrijke tendensen binnen het stedelijke en poli-

54. Berlage: Plan voor Amsterdam-zuid (1900-1917)

55. de Klerk: Complex voor de woningbouwvereniging 'de Dageraad' (1919-1921)

56. Staal: Wolvenkrabber Victorieplein (1929)

De Berlagiaanse consensus komt tot uiting in de wijze waarop elke afzonderlijke architectuur niet op zichzelf staat, maar verwijst naar een stedelijke lokaliserings; hoek, straat, plein etc. Op deze wijze kon Berlage's stadsontwerp een programmatische en formele synthese waarborgen tussen de afzonderlijke architectonische uitwerkingen, ongeacht of deze nu binnen de meer traditionalistische of de meer progressistische school tot ontwikkeling waren gekomen.

tiek-economische systeem. Niet alleen traden de latente architectonische conflicten steeds duidelijker aan het daglicht en werd een stedenbouwkundig ontwerpinstrumentarium geïntroduceerd waaraan Berlage's stadsesthetiek niet meer kon voldoen, maar tevens was er binnen de stadspolitiek een tendens merkbaar waarbinnen het accent op de huisvesting van de arbeidende klasse vervangen werd door een integraal stedelijk beleid dat de gehele stad en al haar functies zou omvatten⁵. Parallel aan de internationale reorganisatie van het liberaal-kapitalisme, zetten deze tendensen zich in de jaren '30 sterk door.

4.2 Nieuwe clausules in de woningwet in de periode 1931-1965; De twijfelachtige synthese van de moderne beweging

Aangezien de westerse staat zowel van de kapitalistische productiewijze uitgesloten, als tegelijkertijd hiervan afhankelijk was, was zij - als reactie op de economische crisis van begin jaren '30 - ertoe genoodzaakt ter correctie van de particuliere kapitaalexploitatie, de formele, als ook de materiële voorwaarden aan te geven ten behoeve van de stabilisatie van de economische kringloop. De continuïteit van de productie- en kapitaalaccumulatie diende gewaarborgd te blijven door de zakelijke, tijdelijke en sociale instabiliteit - inherent aan het kapitalistische systeem - te voorkomen⁶. Op deze wijze ontwikkelde zich een preventief staatsprogramma, die de overheid ertoe verplichtte de stabiliteitsvoorwaarden te handhaven en groeirisico's te voorkomen. Zij ontwikkelde zich tot een programma dat alleen nog betrekking had op het functioneren van een gereguleerd systeem, waarbij de praktische inhouden geëlimineerd werden. Niet meer de verwezenlijking van praktische doeleinden stond centraal, maar de (doel-rationele) oplossing van functionele moeilijkheden die het systeem bedreigden als het kapitalisme aan zichzelf werd overgelaten⁷. De groeiende wederzijdse afhankelijkheid tussen de wetenschap en techniek werden nu ook voor de overheid de grondslagen ten behoeve van het functioneren van haar steeds verder uitdijend staatsapparaat.

Ook het stadspolitieke systeem ontkwam niet aan deze ingrijpende reorganisatie van de functie en betekenis van het staatsinterventionisme. Met name de woningwetwijziging van 1931 en het definitief naar de moderne beweging overhellende architectonische denken, zijn enkele indicaties voor het analoge proces dat zich voordeed binnen de stedelijke praktijk. Binnen de nieuwe clausules van de woningwet werden immers de ruimtelijke bevoegdheden van de plaatselijke overheid opnieuw geformuleerd en voerden doelmatige bepalingen een nieuw planinstrumentarium op regionaal niveau door, die als zodanig een meer integrale planningbenadering mogelijk zouden moeten maken. Daarnaast was er ook, aan het begin van het nieuwe decennium, binnen de architectonische praktijken een versterkte aandacht merkbaar voor de uitkomsten van het onderzoek naar de nieuwe typologische hypothesen van het moderne bouwen, die onder andere door de eerste vier achtereenvolgende C.I.A.M.-congressen (1928-1933) aan de orde werden gesteld⁸. Terwijl aan de ene kant de meest consequente strokenbouwexperimenten de woonwijk wetenschappelijk introduceerden als de best te beheersen eenheid⁹, beantwoorde aan de andere kant het door van Eesteren en van Lohuizen ingevoerde planologische en sociaal-statistische onderzoek (*the civic surveys*) aan de behoefte van een werkbaar planvormingsproces voor de overheid. Als zodanig kon na de tweede wereldoorlog een programmatische en formele synthese ontwikkeld worden tussen de wijkfilosofie van de Bos-groep en de functionele code van het Amsterdamsche Uitbreidingsplan, die daarmee een vruchtbare basis opleverde voor de uitwerking en realisatie van de laboratoriumexperimenten uit de jaren dertig. Tegelijkertijd leek binnen deze hernieuwde 'eenheid' van de discipline eveneens de problematische tegenstelling tussen

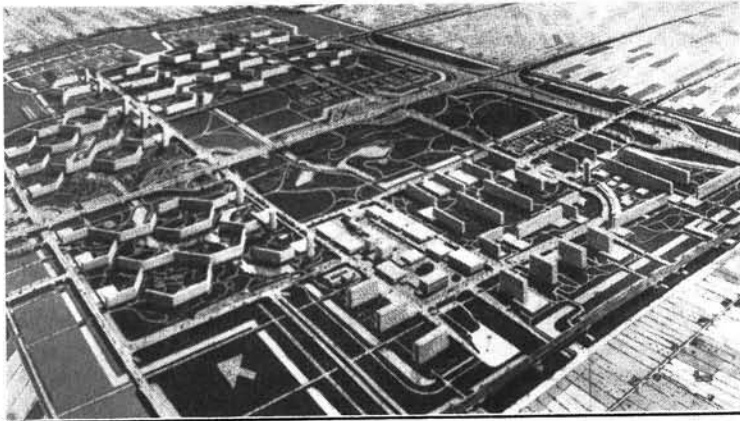

de praktische politieke belangen van een goede stadsuitleg en de architectonische eis van een karaktervol en goed esthetisch plan opgelost te kunnen worden. De dominante positie van de architectonische code als 'drager' van het stedelijke plan leek gewaarborgd.

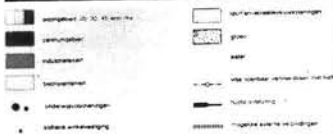
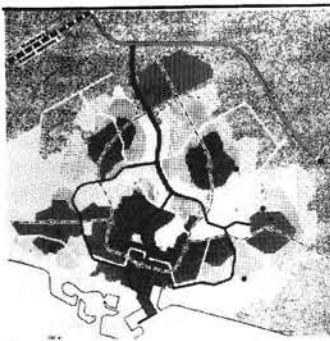
Deze beloftes van de (Amsterdamse) *Stad van Morgen* en de (Rotterdamse) *Stad der Toekomst* kwamen echter bedrogen uit. In de loop van het 'shake-hands' tijdperk van de wederopbouwperiode, werd het immers steeds duidelijker dat het stedelijke fenomeen niet zozeer begrepen diende te worden als de transformatie van voorbedachte samenlevingsvormen in nieuwe stedelijke ruimtes (vergelijk besproken codes in hoofdstuk 2), maar veeleer als de functionele en organisatorische samenhang van een totaal andere aard dan die welke in het verleden opgeld deed. In tegenstelling tot de architectuur, werd het stadsontwerp op deze wijze niet in eerste instantie het probleem van de stedelijke vormgeving, maar het probleem van de noodzakelijke inkadering en ordening van de anonieme systeemimperatieven, die steeds sterker inbreuk deden op het stedelijke leven en daarmee het falende bestuur van de stad aantoonde. Op deze wijze werd het stadsontwerp steeds sterker aan de zijde van de intellectuele arbeid gesitueerd - zelf afgescheiden van de artistieke arbeid - en leverde zij als zodanig de grondslagen voor een steeds verdergaande kristallisatie van de architectonische praktijk in die van de architect-urbanist en die van de architect-constructeur¹⁰. Direct gelieerd aan het systeem van permanente regulering van het economische proces door tussenkomst van de staat, verwees de stedelijke ontwerparbeid zo altijd naar iets dat buiten haar lag - naar de abstracte systeemimperatieven en procestechnieken - ten koste van de kwaliteit van haar product. Juist op het moment dat de ontwerppraktijk van de architect-urbanist een ongekende hoogte leek te bereiken en juist op het moment dat zij als discipline maatschappelijk erkend en gelegitimeerd werd¹¹, werd de stedenbouwkunde geconfronteerd met een aanzienlijke onderminning van haar dominante positie binnen de stedelijke planningpraktijk. *'En dit niet alleen vanwege een hope-loze onderschatting van de verscheidenheid, complexiteit en veranderlijkheid van de moderne samenleving, maar tevens omdat de gemoderniseerde procestechnieken de ongebreidelde fantasie van de stedelijke planner verre overtroffen'*, zo schreef Jürgen Habermas¹². De traditionele betekenis van het stadsontwerp als het product van een relatief autonome en artistieke discipline, die middels het ontwerp reageerde op de ontwikkelingstendenzen binnen de maatschappelijke werkelijkheid en daarmee sturend optrad, en de programmatische code van de moderne beweging die zichzelf postuleerde als het organisatorische kader voor zowel het stadspolitieke, als stadseconomische systeem, waren hiermee niet meer houdbaar. Op deze wijze gaf de stedenbouwkundige discipline zich uiteindelijk definitief aan de politiek-economische procesbeheersing over en stelde zij dienovereenkomstig de voorwaarden ten behoeve van haar interne reorganisatie.

4.3 De Wet op de Ruimtelijke Ordening, 1965-heden; De 'crisis' van de stedenbouwdiscipline

De fameuze jaren zestig kunnen nu getypeerd worden door het brede maatschappelijke verzet tegen de, in de wederopbouwperiode gebruikelijke, stadsuitleg en daarmee tegelijkertijd door een fundamentele herbezinning op de aard en mate van het overheidsingrijpen binnen het ruimtelijke systeem. Op grond van haar preventief karakter, was het post-kapitalistische staatsprogramma er immers op gericht om elke sociale en economische instabiliteit te voorkomen, zo ook die binnen het ruimtelijke systeem. Deze noodzakelijke strategieverandering, die onder andere verwoord werd binnen de *Wet op de Ruimtelijke Ordening (1965)*, impliceerde een verhoogde

59. Nassuth: de Bijlmer (Makettefoto; 1964)

flexibilisering, rationalisering en democratisering van het plan en besluitvormingsproces en kon als zodanig tot de volgende drie belangrijke koerswijzigingen herleid worden:

-procesplanning in plaats van blauwdrukplanning

-de bewuste stimulatie van de multi- en interdisciplinaire benaderingswijze en

-de vergaande legitimering van inspraak- en participatieprocedures.

Aangezien ook binnen de ontwerppraktijk, de bestuurswetenschappen en binnen de aktiegroepen een dergelijke strategiewijziging werd voorgestaan, kon zij weliswaar zonder slag of stoot worden doorgevoerd, maar door het verlies aan inhoud, maatschappelijke betekenis en functie van de planning kwam deze strategieverandering echter bedrogen uit.

Na verloop van tijd introduceerde de procesplanning immers de meta-planning (dat wil zeggen de planning van de planning) en leverde als zodanig de grondslagen voor een toenemende kloof tussen het proces en object van de planvorming ¹³. De 'mythe van de interdisciplinariteit' zou vraagstukken gaan benadrukken die marginaal waren aan het probleem van de visuele communicatie en - met de toenemende scheiding in handelingsniveaus - produceerde zij daarmee een toenemende behoefte aan interactie tussen en binnen de planorganen ¹⁴. En tenslotte bleek ook de bevolkingsparticipatie niet zozeer een gedemocratiseerd medezeggenschap, maar veeleer een geïncorporeerd inspraakverschijnsel, die altijd functioneerde binnen de randvoorwaarden die door de hogere planniveaus werden vastgesteld ¹⁵.

Het antwoord van de politici, planningtheoretici en stedenbouwkundigen op deze situatie bleek echter niets meer dan een conformistische, hoogst neurotische krampachtigheid. In plaats van de constituerende bestanddelen van de nieuwe planningstrategie ter discussie te stellen, werd een mogelijke verbetering van het planning- en planvormingsproces altijd onderzocht binnen de geldende systeempermatieven. Niet de eigen waardeoriëntatie op een steeds autonomer wordend kennisveld stond centraal, maar de uitkomsten van een leer- en feedbackproces die foutieve plan- en besluitvorming wederom als nieuw gegeven binnen het systeem invoerden. Hiermee behoefde de planvorming weliswaar geen voorafbeelding van haar maatschappelijk-ruimtelijk object van bewerkingen meer en kon zij haar aandacht louter concentreren op de oplossing van technische problemen, maar juist daardoor liepen de voorstellen om het beleid beter te kunnen structureren veelal op niets uit en vormden deze voorstellen veelvoudig aanleiding tot uitingen van maatschappelijk onbehagen en protest.

Eén van de betere kritieken die op deze situatie geformuleerd zijn, wordt verwoord door Jürgen Habermas, wanneer hij de 'crisis van de verzorgingsstaat' - en daarmee ook de ontpolitisering en verzelfstandiging van het planning- en planvormingsproces - wijt aan de 'eigenaardige rationaliteit van wetenschap en techniek'. Deze rationaliteit, welke zich volgens Habermas steeds sterker voor doet als het institutionele kader van de moderne samenleving en socio-culturele leefwereld, sluit immers de subsystemen van communicatief handelen die daarin besloten zijn uit door zich slechts te concentreren op een louter door systeempermatieven geleide 'vooruitgang' ¹⁶. Met deze toenemende verwetenschappelijking en culturele rationalisering gaan, volgens Habermas, tegelijkertijd een toenemende autonomisering en specialistische bewerking van sectoren gepaard, die zich niet alleen steeds sterker afsplitsen van een lijn die in de alledaagse praktijk als vanzelfsprekend wordt voortgezet, maar die zich tevens steeds sterker assorteren onder slechts één abstract geldigheidscomplex. Naast de 'verschraling' van de wetenschappelijke vragen tot louter technische en naast de groeiende afstand tussen de culturen van de 'experts' en die van het brede publiek, kunnen de institutionele handelingssystemen als zodanig eveneens gekenmerkt worden door een vergaande differentiatie van de tradi-

tionele waardesferen; wetenschap, moraal en kunst¹⁷. De actuele situatie impliceert voor Habermas daarmee het probleem van de eliminatie van de praktische inhouden én het probleem van het autonoom worden van de gedifferentieerde kenniscomplexen, die door geprofessionaliseerde bewerking en reflectie zich elk ontwikkelen in hun specifieke eigenzinnigheid. Als zodanig is het bewerkstelligen van een identiteit van de maatschappij op het niveau van de systeemintegratie geen behoorlijk equivalent voor de vereiste mate van sociale integratie¹⁸ en ligt dit systeem van symbolische interactie ook ten grondslag aan de tot mislukking gedoemde pogingen om de geprofessionaliseerde culturen van de experts met behulp van de multi- en interdisciplinaire benaderingswijze op de heffen¹⁹.

De door Habermas geanalyseerde 'groeïende afstand tussen de culturen van de experts en die van het brede publiek', lijkt mij nu zowel te verwijzen naar de problematisch geachte procedurele planningbenadering, die immers de kloof tussen het proces en object van de planvorming steeds verder verbreedde, als ook naar het toenemend formalisme binnen het artistieke denken, die immers geen enkele serieuze binding met de werkelijkheid meer heeft (vergelijk hoofdstuk 3). Tegelijkertijd valt het actuele plan- en besluitvormingsproces daarmee uiteen in haar drie afzonderlijke momenten planologie, stedenbouwkunde en architectuur, die zich elk terug trekken in hun 'specifieke eigenzinnigheid' en als zodanig de 'versplintering' van de planning- en ontwerppraktijken ook zelf reproduceren. De verschillende disciplines eisen op dit moment immers hun eigen autonomie weer op en stellen dienovereenkomstig het probleem dat de afbakening en grenzen van het eigen vakgebied betreft.

Binnen dit proces van toenemende verzelfstandiging en autonomisering ziet de stedenbouwkunde echter geen kans om een maatschappelijke positie met autoriteit te bezetten, aangezien zij er niet in slaagt het eigen kennisveld en métier te formaliseren en legitimeren voor het brede publiek. Dit is echter niet verwonderlijk, want, zoals de ruimtelijke politiek en planologie zich op grond van de 'Wet op de Ruimtelijke Ordening' kunnen concentreren op respectievelijk het moreel-practische en cognitief-instrumentele kenniscomplex en zoals de architectuur zich op grond van het 'post-moderne denken' exclusief kan oriënteren op het esthetisch-expressieve kenniscomplex, zo kan de stedenbouwkunde niet langer het synthetische kader waarborgen in deze planreeks planologie-architectuur. Per definitie betreft het probleem van de stedenbouwkunde dan de 'eenheid binnen het ruimtelijke systeem' met betrekking tot de functionele - dat wil zeggen met de politiek verbonden - aspecten van de planvorming en de formele - dat wil zeggen met het historische en artistieke bewustzijn verbonden - aspecten daarvan. Zoals reeds bij de behandeling van Jürgen Habermas' kritiek is opgemerkt, lijkt vooralsnog dit streven naar 'de eenheid binnen de ruimtelijke disciplines' - dit streven naar de 'eenheid' van normstelling en vormgeving binnen het planvormingsproces - onder de huidige omstandigheden tot mislukking gedoemd. Als zodanig lijkt de 'crisis van het stedenbouwwak' daarmee fundamentele, dan het actuele stedenbouwdebat ons op dit moment wil doen laten geloven²⁰. 'De terugkeer tot het wederom ontwerpen van formele structuren op stedelijke schaal' kan immers op geen enkele manier aanspraak maken op haar epistemologische juistheid, zolang de stedenbouwdiscipline geen uitspraak ontwikkelt ten aanzien van de maatschappelijke betekenis van haar ontwerpingrepen; met andere woorden zolang het actuele stedenbouwdebat gekenmerkt blijft door een éézijdig formele en daarmee gehalveerde benadering. Dit impliceert dat met name de stedenbouwdiscipline als een van haar eerste opgaven zal moeten accepteren dat zij haar stads-esthetiek wederom sterk politiseert; want slechts in de directe bemiddeling tussen het formele en het politieke bewustzijn zal de 'eenheid van de discipline' tot stand gebracht kunnen worden.

DEEL DRIE

Ontwerp

'Juist diegenen die de ingrijpende massaliteit en de onmenselijkheid van de moderne stad signaleren en vanuit een sociaal engagement weigeren daaraan mee te werken, verabsoluteren vaak deze weigering in een afkeer en afwijzing van het vormgeven aan nieuwe maatschappelijke uitingsvormen of beperken deze ontwikkeling zelfs door hun toevlucht te zoeken in de vormentaal van de burgerij uit de 19e eeuw.'

H. Fassbinder

De toekomstige (ontwerp)praktijk van de stedenbouwkundigen lijkt op grond van de voorgaande analyses met betrekking tot de interne structuur en functioneringswijze van het stedelijke ontwerp en met betrekking tot de achtergronden van en ontwikkelingstendensen binnen de actuele situatie van de stedenbouwkundige ontwerparbeid op dit moment niet rooskleurig. Analooq aan de in hoofdstuk 3 geanalyseerde tendens dat de huidige ontwerppraktijk uiterlijk blijft ten opzichte van de maatschappelijke praktijk, tenderen de stedelijke planinstituten immers eveneens zelf tot een toenemende verzelfstandiging en specialisering van de specifiek eigen politieke, juridische en culturele handelingsystemen (vergelijk hoofdstuk 4).

Op basis van het post-moderne credo dat de doelmatigheid van de architectonische ontwerpreeks enkel en alleen uit zichzelf te traceren zijn, kan de architectuur zich deze exclusiviteit vooralsnog veroorloven. Voor de stedenbouwkundige arbeid valt deze verzelfstandigingstendens echter negatief uit. De immanente politieke en economische inhouden zijn in de stedelijke ontwerpreeks immers directer aanwijsbaar en de discipline kan als zodanig de eenheid tussen het formeel incidentele en het programmatisch algemene niet meer waarborgen. Nu het actuele stedenbouwdebat zich bovendien definitief lijkt te assorteren onder de gehalveerde 'agnostisch formele ontwerpbenadering' (vergelijk onder andere hoofdstuk 1), produceren de stedenbouwkundigen op deze wijze ook hun eigen aporieën.

Deze inzichten mogen echter een concrete studie naar de (nog mogelijke) beeldstructuren op stadsniveau niet in de weg staan. Zolang de kritiek immers voorbijgaat aan haar directe confrontatie tot de vorm wordt zij te a-architectonisch om nog een rol te spelen in het ontwerptheoretisch debat. Aan de hand van de esthetische theorie van Theodor W. Adorno kan een modelstudie worden belicht, waarbinnen niet op grond van de 'operatieve kritiek', maar veeleer op grond van een geëngageerde benadering van het vak getracht zal worden de versleten tegenstelling tussen de vormgeving en normstelling op te lossen binnen het ontwerp. Hiertoe wordt het verband tussen de kennisvelden van de Historie, Kritiek en Ontwerp bewerkt naar een specifieke bemiddeling tussen de vorm, inhoud en materiaal. Verwacht kan worden dat deze benadering daarmee productiever zal zijn, aangezien zij op deze wijze tegelijkertijd zowel de semantisch-formele, als maatschappelijk-kritische ontwerpbenadering in zich bemiddelt.

Vanuit het verkregen ontwerptheoretisch kader wordt daaropvolgend de recentelijk door de politiek-economische processen gedomineerde code 'Terug naar de stad' bekritiseerd. Onder het fetisj van 'de concentratie van stedelijke functies in en nabij de steden, met het oog op functiebehoud en functieversterking van de steden', kan deze stedenbouwkundige/planologische benadering immers geen enkele oplossing bieden voor de actuele sociaal-ruimtelijke problematieken, maar de interne tegenstellingen die de moderne metropool kenmerken slechts in versterkte mate aan de orde stellen. Dat zij daarmee niet tegemoet kan komen aan de wensen en behoeften van de zwakken in de samenle-

ving, wordt door de protagonisten van deze zogenaamde 'compacte stadvisie' ook zelf onderkend. Ten behoeve van een stellingname tegen deze 'verdichtingscode' - ten behoeve van een politisering van de esthetiek, in plaats van een esthetisering van de bestaande politieke tendensen - lijkt, naast de kritiek, eveneens het historisch materiaal onontbeerlijk. Verwijzend naar de plananalyses in hoofdstuk 2, wordt het architectonische en stedenbouwkundige erfdeel aangewend als datgene wat onder de huidige omstandigheden vormgegeven dient te worden. Hierbij staat niet de zuivere imitatie of een historisch eclecticisme centraal, maar juist een actualisering van het architectonische en stedenbouwkundige verleden.

Op het risico regressie of traditionalisme verweten te worden, wordt ten slotte een modelstudie ontwikkeld, waarbinnen niet het zogenaamde 'verticale bestemmingsplan', maar daartegenover de horizontale uitleg van de stad tot centraal thema verheven wordt. Gezien het daardoor overwegend theoretisch idealistische karakter, heeft deze studie dan ook naast een maatschappelijke, bovenal een stedenbouwkundige boodschap. Want wie uit een dergelijke ('uto-pisch') formele studie heeft geleerd dat het schijnbaar onhaalbare wenselijk en zelfs nuttig kan zijn, zal het misschien ook daarbuiten, in de actuele praktijk eisen.

5.1 Vorm, inhoud en materiaal; De esthetische theorie van Adorno

Zoals gezegd, is de ontpolitiserings- en verzelfstandigingstendens van de verschillende ruimtelijke disciplines - zowel ten opzichte van elkaar, als ten opzichte van de maatschappelijke inhouden - op dit moment constitutief voor de moderne architectonische en stedenbouwkundige praktijk. Hiermee lijkt het tijdperk, waarin overgedimensioneerde sociale en politieke betekenissen aan de architectonische en stedenbouwkundige noties toegeschreven werden, definitief voorbij en lijkt men zich recentelijk beter te kunnen schikken onder de eisen die de praktische wereld haar stelt. Naarmate de ruimtelijke ontwerpers zich steeds sterker van het alledaagse leven verwijderen en zich in de ongereptheid van een eigen specialistische autonomie terugtrekken, ontslaat men zich immers van de plicht om na te denken over de onrechtvaardigheden die de moderne wereld kenmerken en als zodanig de verplichtende normen en doelrationele strategieën aan de kaak te stellen, die ook van invloed zijn op het architectonische en stedenbouwkundige niveau. Dat het een en ander gepaard gaat met een ruimtelijke ontwerpproductie, die zich steeds meer als principieel vrijblijvend opstelt en op deze wijze een artistiek bewustzijn produceert, die de mode tot haar belangrijkste referentiekader verheven heeft, wordt niet alleen als té banaal terzijde geschoven, maar tegelijkertijd als juist één van de belangrijkste verworvenheden getypeerd, die uiterst moeizaam na het strakke keurslijf van de rigide en doctrinair geworden benaderingswijze van de C.I.A.M. bereikt was. Nu de integrale planvorming van sofakussen tot metropool en de inter-disciplinaire benaderingswijze van Forum en Team X zich recentelijk op het niveau van de architectonische en stedelijke beeldstructuren niet meer doen gelden, lijkt alles immers weer mogelijk in een ontwerppraktijk, die het constante nieuwe en de voortdurende afwisseling in incidentele vormen en formele symbolen tot haar hoogste goed gemaakt heeft. Deze verworven 'artistieke vrijheid' zou daarmee niet alleen het architectonische niveau doen stijgen, maar tegelijkertijd wederom objectieve en neutrale producten kunnen afleveren, die maatschappelijk geaccepteerd als architectuur en formele stedenbouwkunde inpasbaar zijn.¹

Dat er echter binnen de burgerlijke maatschappijen nog ook zo iets bestaat als een 'kanon van verboden' is juist voor Theodor W. Adorno de aanleiding geweest om een dergelijke (schijnbare) normvrije ontwerpproductie als hoogst conformistisch en nonsensicaal van de hand te wijzen.² In tegenstelling tot

62. *Project aan de Ritterstrasse/Berlin; onder supervisie van Rob Krier (1980-1984)*

63. *Detail Project Ritterstrasse*

'Die Internationale Bauausstellung Berlin' (I.B.A.), die zichzelf postuleert als de omvattende demonstratie van het post-moderne bouwen, lijkt evenwel ook niet door te kunnen dringen tot de kern van de problematiek. Ondanks dat zij zich nadrukkelijk voor het probleem stelt de architectuur en de bestaande stad wederom in een vruchtbare verhouding te plaatsen, lijken de nieuw geïntroduceerde vormen enkel en alleen naar zichzelf te verwijzen en daarmee voorbij te gaan aan hun kenniskarakter.

de protagonisten van de *l'Art pour l'art filosofie* en zelfs in tegenstelling tot maatschappij-kritische kunstenaars die de ontwerpproductie trachten in te zetten in de sociaal-politieke strijd van de arbeidersbewegingen³, is Adorno's positie er een die de maatschappelijke inhouden en betekenissen bemiddeld tracht te traceren uit de kunstproductie én receptie zelf; dat wil zeggen immanent binnen de eigenlijke vorm. Als zodanig is Adorno's esthetische theorie ook op dit moment nog verplichtend, aangezien nu de maatschappij-kritische en artistiek-formele benadering lijnrecht tegenover elkaar lijken te staan en aangezien nu in deze onvruchtbare tegenstelling tussen de vormgeving en normstelling geen enkele uitweg meer aanwezig lijkt te zijn (vergelijk hoofdstuk 1). Ten behoeve van deze mijns inziens noodzakelijke bemiddeling tussen beide benaderingswijzen, zou Adorno's positie een meer bruikbaar instrument op kunnen leveren. In het hiernavolgende wordt deze, niet eenvoudige, positie dan ook kort geanalyseerd.

De vorm van een artistiek product kan alleen bepaald worden door het aan de vorm niet-identieke, dwars door de inhoud heen, aldus Adorno⁴. Hiermee neemt Adorno - zo schrijven Offermans en Prior - direct stelling tegen een praktijk die de vorm en inhoud van een kunstwerk opvat als twee van elkaar los te maken lagen, 'zo alsof ieder kunstwerk zowel een esthetisch, als maatschappelijk oordeel zou toelaten'. Een dergelijke tweedeling is alleen al problematisch, aangezien zij zelfs tot op heden zeer ambivalente uitspraken ontlokt dat een artistiek product esthetisch geslaagd zou kunnen zijn, ongeacht of zij tegelijkertijd politiek afkeurenswaardig is of omgekeerd, zo zeggen de schrijvers⁵. In deze verschillende en tegengestelde uitspraken over één kunstwerk, die dankzij de radicale breuk tussen de vorm en inhoud mogelijk worden, is het voor Adorno zeer raadselachtig hoe het ooit tot kennis over het artistieke ontwerp, hoe het ooit tot een algemeen aanvaardbaar waarheidsgehalte van het kunstwerk zou kunnen komen. Elk artistiek product kan op deze wijze immers waar, mooi en/of maatschappelijk inpasbaar zijn volgens telkens slechts één waarheids- of kenniscomplex en het oordeel over wat nu wel of wat nu niet tot een maatschappelijk en esthetisch geslaagde architectuur en stedenbouw gerekend moet worden is daarmee zeer dubieus geworden. Adorno kan zo zijn *Aesthetische Theorie* aanvangen met de zin: "*Het is vanzelfsprekend geworden dat niets wat de kunst betreft nog vanzelfsprekend is .....zelfs haar bestaansrecht is niet meer vanzelfsprekend*"⁶. Ten behoeve van een meer juiste, dialectische benadering - ten behoeve van een bemiddeling van de kunst en maatschappij - zijn het esthetische en maatschappelijke criterium in het kader van de productie én receptie van de kunstwerken voor Adorno dan ook een.

Alhoewel vorm en inhoud dus niet te scheiden zijn en slechts in hun onderling dialectisch verband te onderzoeken en te bewerken zijn, dienen zij echter niet verward te worden. In de onjuiste veronderstelling wordt de vorm immers voorgesteld als de beeldende ordening van de inhoud; de vorm als de vertaling van de (maatschappelijke) inhouden, alsof hem iets uiterlijks en heterogeens overkomt. Voor het elkaar vinden van vorm en inhoud is het daartegenover juist in Adorno's optie allereerst noodzakelijk dat de vorm en inhoud uit een dergelijke starre, voor beide polen niet toereikende structuur bevrijd worden⁷. Als zodanig benadrukt Adorno dat de twee momenten in de ontwerpproductie, die de vorm en inhoud betreffen, onlosmakelijk als het ware met elasticiteit aan elkaar vastzitten, ondanks dat hij tegelijkertijd het onderscheid tussen deze twee momenten handhaaft, zij het in een gewijzigde relatie en met een gewijzigde betekenis. De vorm en inhoud van een kunstwerk vormen zo weliswaar een dynamische totaliteit, maar kunnen slechts in hun onderdelen begrepen worden. Onder de inhoud van een kunstwerk verstaat Adorno nu datgene wat zich constitueert in een soort tegenbeweging, in een verwijdering van de inhouden uit de werkelijkheid, terwijl de vormgeving dan het subjectief-kritische moment in de ontwerpproductie betreft, die de in de vorm opgeslagen

inhoud beeldend dient op te wekken ⁸.

Dit dualisme tussen de vorm en de inhoud, tussen het ontwerp en de kritiek, wordt nu overwonnen door Adorno's materiaalbegrip. Onder het materiaal verstaat Adorno datgene wat er aan woorden, kleuren, klanken en al gerealiseerde verbindingen daartussen voorhanden is en omvat, volgens Arie Graafland, aldus alles wat er in de (bestaande en historische) kunstwerken als geobjectiverde stand van kunstzinnige vormen en wijzen van te werk gaan al aanwezig is ⁹. Als zodanig is het materiaal voor Adorno door en door historisch - want het artistiek historisch bewustzijn is geconcentreerd in het scherpe inzicht in de technieken en materialen van de grote kunstwerken - en het materiaal kan als eveneens datgene wat gevormd dient te worden, daarmee het ontwerp en de kritiek in zich bemiddelen. *'De ontwerpers zullen immers de problemen die het materiaal haar stelt in dit materiaal - dat maatschappelijk-historisch geproduceerd materiaal is - moeten oplossen. De oplossingen die zij daarbij vinden dienen maatschappelijke postulaten te bevatten en de politieke tendens immanent tot uitdrukking moeten brengen'* ¹⁰. Tot zover Adorno's esthetische theorie.

Dit door Adorno aangegeven onlosmakelijke verband tussen de vorm, inhoud en materiaal van een kunstwerk kan mijns inziens nu op een hoger en meer abstract ontwerptheoretisch niveau haar 'logisch' vervolg krijgen in de driehoeksofstelling *Ontwerp, Kritiek en Historie*. In Adorno's begripsbepaling lijkt de inhoud mij immers te verwijzen naar de (maatschappelijke) kritiek; de vorm verwijst dan naar de ontwerphandeling en het materiaal naar de 'historische handboeken' van de discipline. Dat betekent dat de ruimtelijke ontwerper zowel goed bekend moet zijn met de geschiedenis van zijn ruimtelijke discipline om een verantwoorde keuze van het specifiek te gebruiken (historisch) materiaal te kunnen maken, als dat hij een reëel (en daarmee kritisch) inzicht moet bezitten in de economische, politieke en ideologische ontwikkelingen van zijn tijd en plaats om een maatschappelijk verantwoorde bewerking van het formele materiaal te kunnen ontwikkelen. Deze driehoeksofstelling tussen vorm, inhoud en materiaal - verwijzend naar het dialectische verband tussen het ontwerp, de kritiek en de historie - levert aldus een bruikbaar instrumentarium op ten behoeve van de hiernavolgend te behandelen modelstudie.

5.2 De kritiek; De inhoud/maatschappelijke boodschap van het ontwerp

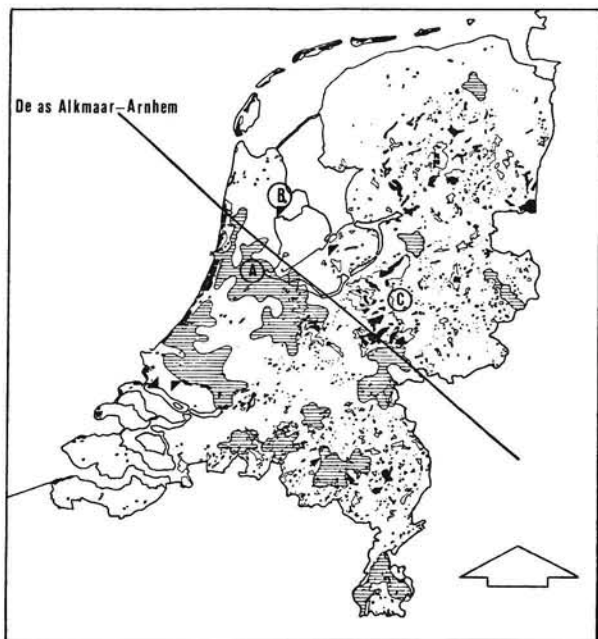
Door tal van veranderingen in de economie en daarmee impliciet in de ruimtelijke politiek, staat recentelijk de stedenbouwkundig-planologische code *Terug naar de stad* in het centrum van de belangstelling. Het optimaal benutten van allerlei bestaande stedelijke functies en structuren, waaronder het systeem van de stadscentra, en de herinrichting en intensivering van de bestaande steden voert tot een verstedelijkingsbeleid dat wel wordt aangeduid met de term *compacte stad*. Een dergelijke ruimtelijke strategie die reeds in de tweede helft van de jaren zeventig middels het beleid tot bundeling en concentratie ten zuiden van de as Alkmaar-Arnhem in de Derde Nota (met name deel 2a) was uitgezet, vindt momenteel haar weerklank in de diverse streek- en structuurplannen ¹¹. Evenwel ook op architectonisch en stedenbouwkundig niveau wordt onder het motto *hoogbouw en compacte stad* deze planologische strategie wijziging aangegrepen om een vernieuwde formalisering van de eigen doelstellingen, instrumentarium en onderlinge arbeidsdeling door te voeren. Het architectonisch model van de hoogbouw wordt immers geconfronteerd met de strategie tot intensivering van de bestaande voorzieningen en infrastructuur en de plaatsing daarvan in de formele en programmatische stedelijke context. Op grond van Adorno's esthetische theorie kan evenwel twijfel rijzen omtrent

het vereiste kenniskarakter van deze voorgestelde verdichtingsschema's. Zij lijken immers voorbij te gaan aan de door Adorno aangegeven voorwaarde dat het esthetische project pas inhoud kan krijgen door de concrete negatie van de inhouden uit de werkelijkheid. De subversieve kracht van het esthetische bewustzijn dat zich verzet tegen de normaliserende druk van de historische en maatschappelijke realiteit, de tekenen van ontredde zijn voor Adorno immers de waarborg voor het moderne ¹².

Hieraan lijkt het zogenaamde 'verticale bestemmingsplan' vooralsnog niet te kunnen voldoen. Zij accepteert immers de fragmentatie van het stedelijke leven en neemt bovendien de thans vigerende (economische) voorwaarden en normen uit de werkelijkheid in haar programma op, teneinde een consistentie van de stedenbouwkunde in wetenschappelijk opzicht te bewerkstelligen. Niet de ruimtelijke doctrine staat nog langer centraal, maar de intensivering van het bestaande, de culturele en bovenal economische effectuering van de structuren in juist dat stedelijke gebied, waarin in het verleden de meeste investeringen zijn gedaan. De gepropageerde 'compacte stadvisie' gaat aldus in toenemende mate voorbij aan de kwalitatieve uitgangspunten, ten gunste van een meer kwantitatieve benadering van de architectonische en stedenbouwkundige ontwerpingsrepen. Zoals de (kritische) theoretici zich daarvan ook zelf bewust zijn, kan een dergelijke benadering dan ook geen oplossing bieden voor de bestaande ruimtelijke en sociale tegenstellingen die de moderne stad kenmerken, maar het bestaande slechts in zijn problematiek aan de orde stellen en als zodanig resulteren in een architectonisch en stedenbouwkundig programma dat niet tegemoet kan komen aan de zwakken in de samenleving ¹³. De aldus voorgestelde metropolitaine structuren zien dan ook bewust en vrijwillig af van de (traditionele) ideologische notie om het stedelijke organisme in zijn geheel te omvatten en daarvan de praktische verwezenlijking te entameren.

Hiermee lijkt een dergelijke benadering slechts die architectuur en stedenbouw geloofwaardig te achten, die de innerlijke tegenstellingen binnen de burgerlijke maatschappijen, de confligerende belangen tussen de verschillende participanten en het meest meedogenloze spel van de 'survival of the fittest' ongegeneerd toont. De enige boodschap die zij daarmee nog kan profileren is dat zij het schijnkarakter van de westerse wereld, de onverzoeenbaarheid van de werkelijkheid volledig bloot legt. Buiten een in principe nog mogelijke 'Verelendungstheorie', is in haar het utopische, op een 'bevrijde maatschappij' anticiperend moment dan ook compleet verdwenen en lijkt zij te tenderen naar een ver doorgevoerde esthetisering van de bestaande politieke en economische tendensen, in plaats dat juist een politisering van de esthetiek voortgestaan wordt. De stedelijke strategie van de 'compacte stad' en het architectonische model van de hoogbouw volgen en legitimeren immers nog slechts de economische noodzaak tot uitbreiding van het stedelijke draagvlak en tot privatisering van de stedelijke programma's. Hiermee constitueert de inhoud van de moderne architectuur en stedenbouw zich niet in een soort tegenbeweging, in een soort verwijdering van de inhouden uit de werkelijkheid - zoals dat door Adorno voorgestaan werd - maar daartegenover juist in een soort reflectie, in een weerspiegeling van het bestaande, zij het dat dit door een vergrootglas gebeurt. Als zodanig gaat het in deze 'compacte stad filosofie' dan ook per definitie niet langer om het politieke ruimtelijke ontwerp, maar heeft de bestaande politiek zich in de relatief autonome architectuur- en stedenbouwproductie verplaatst ¹⁴.

Hiertoe - ten behoeve van een meer maatschappelijk geëngageerde architectuur- en stedenbouwproductie - lijkt niet het zogenaamde 'verticale bouwplan', maar juist een horizontale uitleg van de stedelijke bebouwingsstructuur een productievere belofte in te kunnen houden. In een dergelijke stedenbouwkundige optie staat immers niet de kwantiteit, maar juist de kwaliteit van de gebouwde omgeving centraal; niet de economische theorie van de stedenbouwkunde, maar

64. Structuurschets voor de verstedelijking; R.P.D. 1976

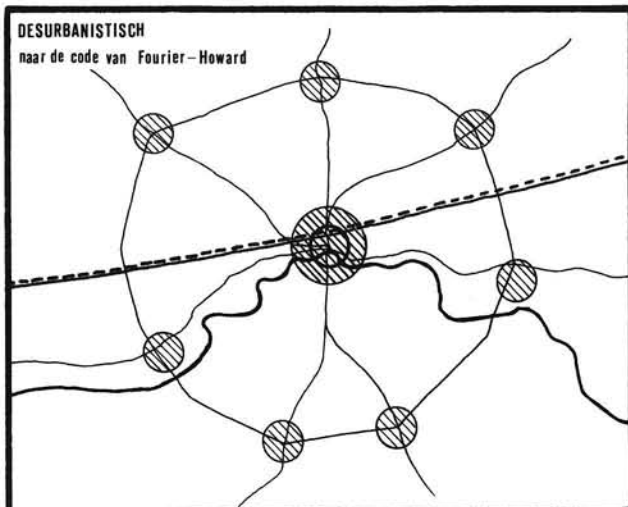
- A. Stadsgebieden
- B. Groeikernen buiten de stadsgebieden
- C. Bosarealen en 'woeste gronden'

65. Motto compacte stad

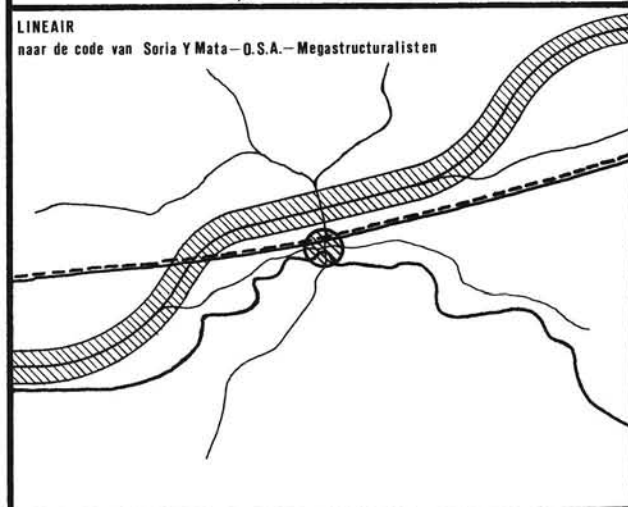

66. Carel Weeber: Wohntoren Kijkduin, gezien vanuit het noord-oosten (1984)

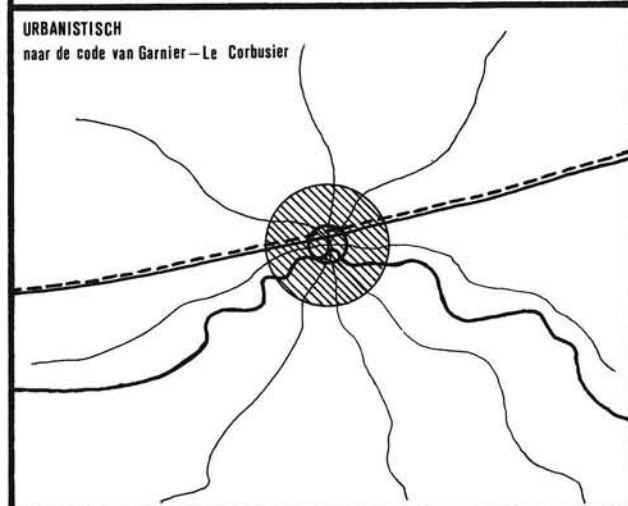

67. *Principe-schets des-urbanistisch model*
Het decentralisatie-ideaal van Fourier kreeg in Howards tuinstadcode eveneens een betekenis als 'satellietstad' en vond als zodanig haar directe toepassing binnen de 'New-Town filosofie' van de wederopbouwperiode. Een aangepaste versie van deze planningstrategie stond evenwel ook model voor het gebundeld deconcentratiebeleid van de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening.

68. *Principe-schets lineair model*
De lineaire verstedelijgingsstrategie kwam met name tot ontwikkeling ten behoeve van de kolonialisatie van het achterland, alhoewel zij binnen de praktijk van de O.S.A. architecten tegelijkertijd een belangrijke emancipatorische betekenis kreeg. Binnen de megastructuralistische praktijk is het lineaire model echter toegepast als een omvattende strategie voor de technologische hoogconjuncturen.

69. *Principe-schets urbanistisch model*
Het urbanistisch model staat op dit moment centraal in het denken over het stadsontwerp. Na de 'Groszstadt' van Wagner en de door Garnier geïnspireerde totaal-ontwerpen van Le Corbusier, kan de verdichtingsstrategie van 'compacte stad filosofie' dan als de derde generatie van de metropolitaine ontwerp-praktijk getypeerd worden.

juist de politieke theorie daarvan wordt dan vooropgesteld. Deze benadering kan dan voorbijgaan aan het problematische karakter van de 'compacte stadfilosofie' - dat is de toenemende verdichting van de ruimteclaims vanuit zeer tegengestelde belangen - en daarmee stelling nemen tegen een te verwachten onvruchtbare ruimtelijke strijd, waarbinnen de zwakkere elementen binnen de stedelijke structuur én de samenleving uiteindelijk het onderspit zullen delven. Zij opteert aldus voor een - ten opzichte van de huidige praktijk - alternatief stedelijk programma, desnoods ten koste van de op dit moment verplichtende economische normen en conjunctuurimperatieven. Zolang zij daarmee haar directe relatie tot de werkelijkheid niet afbreekt en haar onvrede met deze realiteit immanent in het ontwerp concretiseert, kan zij hieraan vasthouden en in dit utopische moment op den duur, zowel op maatschappelijk, als op esthetisch niveau, van meer omvattende betekenis zijn.

5.3 De historie; De plananalyse als ontwerptechnisch materiaal

Nu stelling genomen is tegen het recentelijk in de algemene belangstelling staande credo *Terug naar de stad* en daarmee de inhoud van de modelstudie (te weten het maatschappelijke en programmatische deel daarvan) in hoofdlijnen is vastgesteld, kan ingegaan worden op het te hanteren historisch materiaal. Dit materiaal is immers niet in alle opzichten vrij te kiezen. De vooruitgang die in de conjunctuurontwikkeling en in de artistieke procédés en technieken besloten ligt en het vereiste historische bewustzijn van het vak mogen niet over het hoofd gezien worden. Dit artistiek historisch bewustzijn dient dan niet geconcentreerd te zijn in de abstracte kennis van de geschiedenis, maar juist in de specifieke kennis van die afzonderlijke delen, waarbinnen in het kader van hun maatschappelijke constellatie reeds een geslaagde bemiddeling tussen de vorm en inhoud aanwezig is. Zonder achter het eigen kennisniveau terug te vallen is, volgens Adorno, dan nog maar uiterst weinig materiaal beschikbaar ¹⁵.

Het in hoofdstuk 2 aangegeven verband tussen de hoofd- en nevenplannen lijkt in te gaan op een dergelijke materiaalbehandeling. Hierbinnen liep de hoofdcode immers als een rode draad door de betreffende plananalyses en werd tegelijkertijd de nadruk gelegd op de houding van de betreffende architecten, die onder de veranderende omstandigheden van tijd en plaats aanleiding gaf tot een transformatie - en zelfs in enkele gevallen een transmutatie - van de hoofdvorm. De geschiedenis van de architectonische en stedenbouwkundige discipline werd dan voorgesteld als een artistiek proces waarbij de ene architect op de andere reageerde, zij het dat dit proces uiterst en maatschappelijk bemiddeld was. Hierbinnen stond aldus de co-determinatie van de (maatschappelijke) noodzakelijkheid en het (menselijke) handelen als de constituerende factoren van de relatief autonome ontwerpproductie centraal. Juist door deze maatschappelijke bemiddeling, maakte de geschiedenis van de architectuur- en stedenbouwproductie als lineaire dimensie plaats voor een ruimtelijke dimensie, waarin tegelijkertijd met het verleden ook het nieuwe als utopisch en anticiperend moment verscheen. Tegenover het ongerefecteerd historisme, werd in de nevenplannen dan de actualisering van het verleden in het betreffende heden vooropgesteld, waarmee de architect zich bewust en vrijwillig confronteerde met de maatschappelijke noodzakelijkheid. In plaats van de positivistische geschiedschrijving, verscheen de geschiedenis van het vak dan als een proces vol tegenstellingen, wendingen, confligerende stromingen en bovenal als een proces vol schokken, die daarmee de waarborg voor het moderne aantoonde ¹⁶.

Een dergelijk historisch-analytisch verband tussen de hoofd- en nevenplannen kan mijns inziens echter eveneens aangewend worden voor de 'artistieke actie'; dat is de geëngageerde esthetische benadering van het op de actuele

praktijk georiënteerde ontwerpproces. De in hoofdstuk 2 beschreven plananalyses verschijnen dan als het potentieel beschikbaar en mogelijk te hanteren materiaal ten behoeve van de in deze context te behandelen modelstudie. Op grond van de 'kritiek' - de in paragraaf 5.2 in hoofdlijnen vastgelegde inhoud/maatschappelijke boodschap van de modelstudie - komt de bandstedelijke stadsconceptie als het meest bruikbare materiaal naar voren¹⁷. Bij deze materiaalkeuze heeft tevens een korte verkenning van de te verwachten ontwikkelingen binnen de maatschappelijke productieverhoudingen en productiekrachten een belangrijke rol gespeeld.

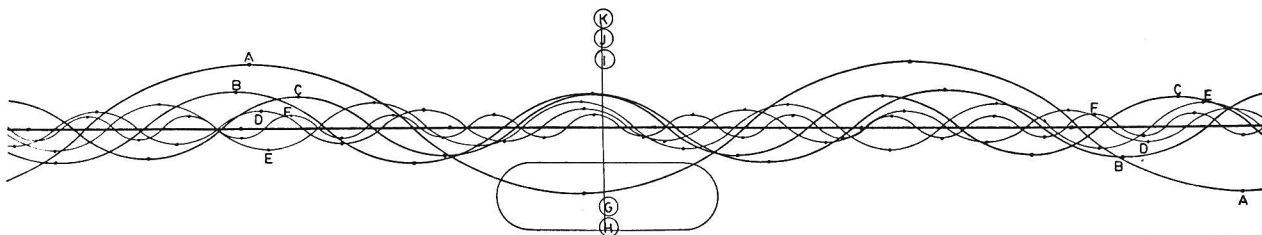
Als het gevolg van de in de jaren zeventig geïntroduceerde micro-electronica in het Nederlandse bedrijfsleven is er op dit moment een toenemende uitstoot van menselijke arbeid, een groeiende structurele werkeloosheid en daarmee vanuit de vakbeweging een voortdurende druk tot arbeidstijdverkortung merkbaar. Tegelijkertijd gaat deze tendens gepaard met een toenemende liberalisering van de politieke economie, die een steeds sterker dreigende ontkoppeling van de lonen en uitkeringen en daarmee een steeds verdergaande segmentisering van de Nederlandse bevolking en inkomensklassen in de hand werkt¹⁸. Voor de ruimtelijke praktijk zijn de gevolgen van deze conjunctuurontwikkelingen reeds op dit moment ingrijpend. De voornaamste zijn de afname aan betekenis van de directe woon - werk relaties, de toenemende vrije tijd en de algemene daling van het gemiddelde bestedingsniveau, waardoor vanuit zeer tegenstrijdige belangen een steeds grotere druk ontstaat op de collectieve consumptiemiddelen en de kwaliteit van de directe woonomgeving. De centrale conclusie van deze sociaal-ruimtelijke verkenning luidde aldus dat in plaats van de verkeersstructuur naar verwachting in de nabije toekomst veeleer de nadruk zou komen te liggen op een mogelijke optimalisering van de voorzieningenstructuur.

Een dergelijk belang van de voorzieningenstructuur voor de stedelijke uitleg was eveneens tekenend voor het theoretisch plan dat in 1930 ontworpen was door de 'Sektie voor socialistische desurbanisatie' van het Russisch Staatsplanbureau Gripor, R.S.F.S.R. (vergelijk paragraaf 2.2.4). Op grond van het streven naar soepelheid en aanpassingsvermogen van dit als 'vijfjarenplan' bedoeld theoretisch ontwerp, werd immers ook hier een dusdanige voorzieningenstructuur centraal gesteld die de bewoners reeds in de beginfase van de bouw de noodzakelijke dienstverlening en wooncultuur zouden verschaffen en die een geleidelijke overgang van de private naar de gesocialiseerde vorm van dienstverlening mogelijk zou moeten maken. Het vanuit deze achtergrond ontwikkelde sinusoideschema voor de afzonderlijke diensten en verzorgingsinrichtingen dicteerde hiermee tegelijkertijd de gewenste variatie in de verschillende woonmilieus, de soort en intensiteit van de ontsluiting, de mate waarin het natuurlijk milieu gehonoreerd kon worden; kortom de gehele stedelijke opbouw¹⁹. Als zodanig vergrootte dit voorzieningschema de 'leesbaarheid' van het theoretisch ontwerp en maakte zij een eenheid in de totaliteit, dwars door de variatie van de onderdelen heen, mogelijk.

Vanuit deze (historische) inzichten én vanuit de korte verkenning naar de actuele sociaal-ruimtelijke tendensen van alledag, vormde het theoretisch plan Gripor aldus een bruikbaar instrument voor nadere modelvorming; een geschikt materiaal dat de in hoofdlijnen vastgelegde inhoud van de modelstudie in de te ontwikkelen vorm zou kunnen opwekken.

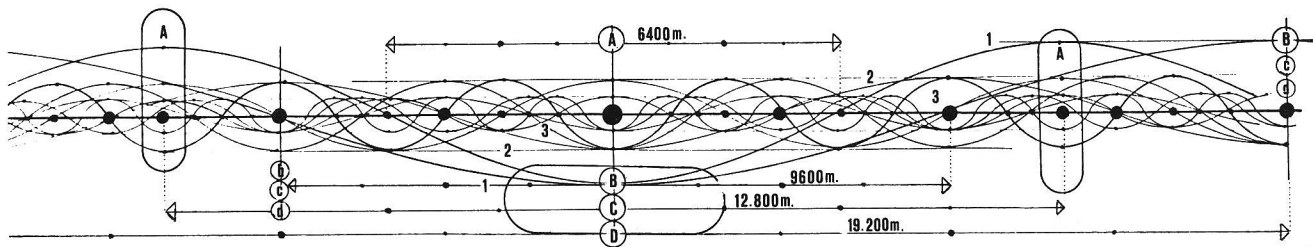
5.4 De vorm; Het subjectief-kritische moment van de ontwerp-productie

Na de inhoud en materiaalkeuze, kan nu uiteindelijk de vorm van de modelstudie bepaald worden. Zoals reeds eerder beschreven, kan deze vorm op grond van Adorno's theorie niet van de inhoud losgemaakt worden. Dwars door de inhoud heen moet als het ware worden vastgesteld wat vorm is. Daarna hebben we ge-

70. Sinusoïde-schema theoretisch plan Gripogor (1930; vergelijk afbeelding 28)

Verdeling (frequentie) van verschillende voorzieningen in een lineaire nederzetting: A. post, telefoon, telegraaf; B. kiosk voor kranten, publicaties en het uitlenen van boeken; C. medisch centrum; D. creche, kleuterschool, school; E. eetgelegenheid, voedseldistributie; F. waterdistributie; G. bioscoop; H. club; I. wasserij; J. administratie en bestuur; K. distributie van essentiële producten.

71. Geactualiseerd sinusoïde-schema

De belangrijkste bewerking van het sinusoïde-schema Gripogor is niet alleen de actualisering van de frequentie van de afzonderlijke voorzieningen, maar tevens de groepering van deze voorzieningen in vier sectoren, die elk hiërarchisch gestructureerd zijn over een stads-/stadsdeel- (1), wijk- (2) en buurtniveau (3). Deze sectoren zijn de groen/recreatie (groep A; herhalend karakter om de 6400 meter), de winkel (groep B; herhalend karakter om de 9600 meter), de onderwijs/sociaal-culturele (groep C; herhalend karakter om de 12.800 meter) en de medisch/vrije tijd voorzieningen (groep D; herhalend karakter om de 19.200 meter). Op deze wijze ontstaat (het totaal op één lijn bekeken) een bepaalde ritmering van verdunningen en verdichtingen, die meer aansluiting lijkt te kunnen vinden bij de specifieke normen omtrent het draagvlak, maximaal wenselijke loopafstand tot de voorzieningen, omvang etc. per voorzieningensector afzonderlijk.

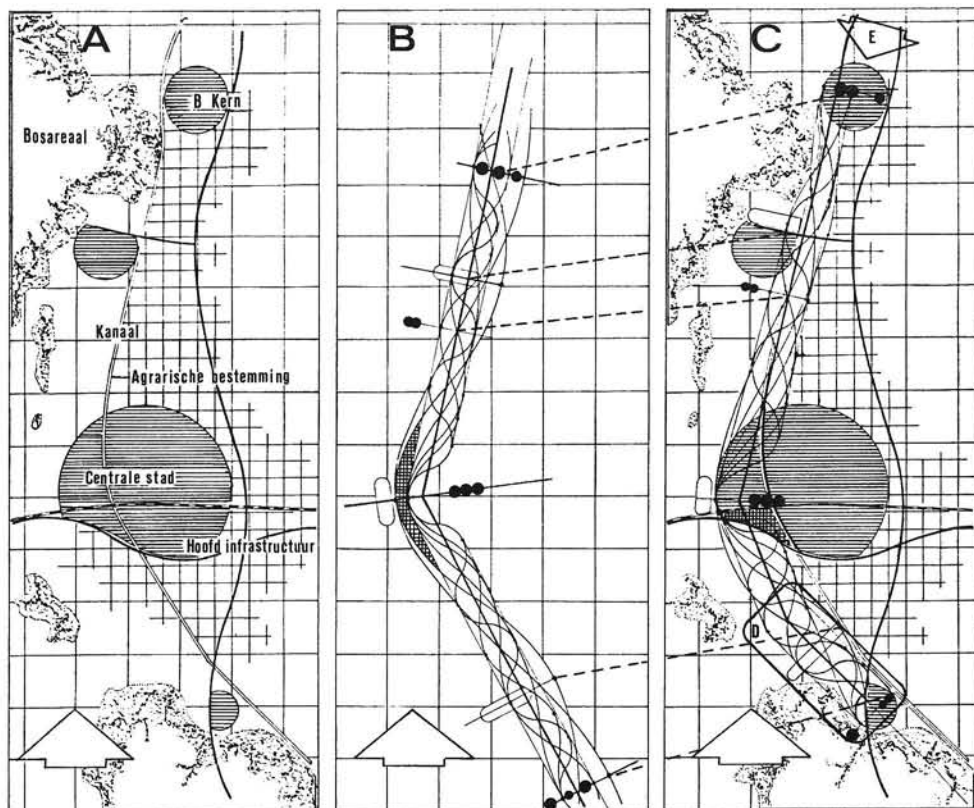
constateerd dat dit noodzakelijke verband tussen de vorm en inhoud volgens Adorno slechts mogelijk gemaakt kan worden door directe bemiddeling van het gekozen (historisch) materiaal. Als zodanig bestaat de vorm - en daarmee ook de inhoud - eveneens alleen in de concrete relatie tot dit materiaal en kan het ook daar niet van losgemaakt worden. De wijze waarop deze bemiddeling tussen de vorm en inhoud dóór het materiaal tot stand gebracht wordt, verwijst evenwel naar het subjectief-kritische moment in de ontwerpproductie. Hier zou de zogenaamde 'artistieke stempel' van de individuele kunstenaar - in ons geval de ruimtelijke ontwerper - tot uitdrukking kunnen komen; hier zouden de eigen subjectieve vaardigheden en inzichten een dusdanige verbinding tot stand kunnen brengen die het ruimtelijke ontwerp als architectuur of als stedenbouw maatschappelijk inpasbaar maakt. Op deze wijze vormt ook het formeel autonome moment in de ontwerpproductie een wezenlijk onderdeel van de architectuur en stedenbouwkunde, zij het dat dit moment midden in de historie en de maatschappelijke werkelijkheid van alledag staat. Zij wordt *relatief autonoom*, in de dialectische betekenis van het woord.

In het hiernavolgende zal ik trachten dit relatief autonome moment voorbeeldsgewijs uit te werken in een theoretisch ontwerp. Hiertoe is een imaginair landschap tot ontwikkeling gebracht, dat daarmee de onderlegger leverde voor een dergelijke theoretische modelstudie. Dit imaginaire landschap bestaat uit een centrale kern van ongeveer 100.000 inwoners groot, met daaromheen enkele verspreid liggende kleinere kernen. Een kanaal doorsnijdt de centrale stad, terwijl haaks daarop de hoofdinfrastructuur gesitueerd is. Aan weerszijden van het kanaal bevinden zich respectievelijk een natuurgebied met verscheidene bosarealen en een gebied met hoofdzakelijk agrarische bestemming. Als zodanig zou men de kenmerken van dit imaginaire landschap in het oosten van Nederland terug kunnen vinden.

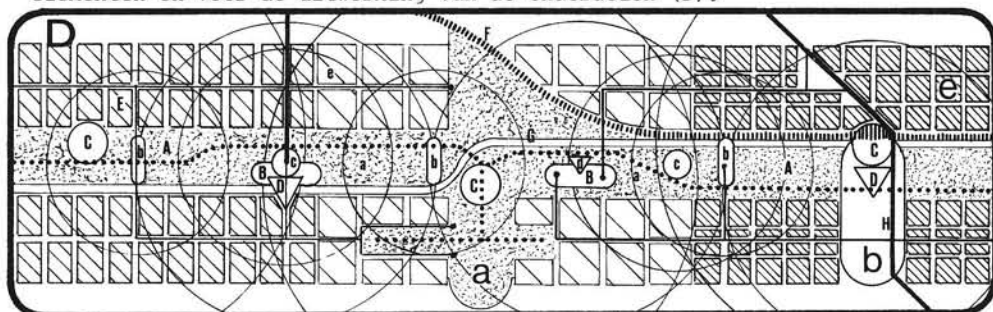
Werkende vanuit het sinusoïde-schema van het theoretisch plan Gripogor, kan nu - op grond van de actuele omstandigheden en het ontwikkelingsniveau binnen de discipline - het voorzieningschema aangepast worden aan de op dit moment geldende normen en ontwerpseisen. Dit impliceert onder andere dat in plaats van de afzonderlijke diensten en verzorgingsinrichtingen, nu de verschillende voorzieningensectoren in het schema gepast worden en dat deze elk hiërarchisch gestructureerd worden over een stads/stadsdeel-, wijk- en buurt-niveau. Hiertoe kunnen de groen/recreatie, winkel, onderwijs/sociaal-culturele en medisch/vrije tijd voorzieningen als vier afzonderlijke sectoren onderscheiden worden, die elk - op basis van het specifiek noodzakelijke draagvlak en de maximaal wenselijke loopafstand tot de woningen - in een eigen ritmering door de bandstad heen zullen kunnen voorkomen. De strakke geleding van de stad in buurt-, wijk- en stadsniveau, zoals dat onder andere onder woorden gebracht is door de (pedagogische) filosofie van de Bos-groep²⁰, kan met behulp van het sinusoïde-schema echter vermeden worden, aangezien een dergelijke hiërarchische ordening nog wel in de afzonderlijke sectoren, maar niet meer in het totaal opgeld doet.

Het sinusoïde-schema van Gripogor kan na bewerking geprojecteerd worden op het imaginaire plangebied. Vanuit het (functioneel-morfologische) streven om op de hoogte van de bestaande kernen zoveel mogelijk aan te sluiten op het aldaar aanwezige voorzieningenniveau, geeft deze projectie aanleiding om ten behoeve van enkele stroken te tenderen naar een verkorting, en daarmee verbreding, van het sinusoïde-schema en in andere stroken tot een verlenging, en daarmee een versmalling, van de bandstad. Bewerkt naar de actuele condities van tijd en plaats en naar de functioneel-morfologische ondergrond, ontstaat aldus een bandstedelijke structuur die de voorwaarden aanreikt voor de plaatsing van de eenmalig voorkomende, grotere elementen en de detaillering van de onderdelen.

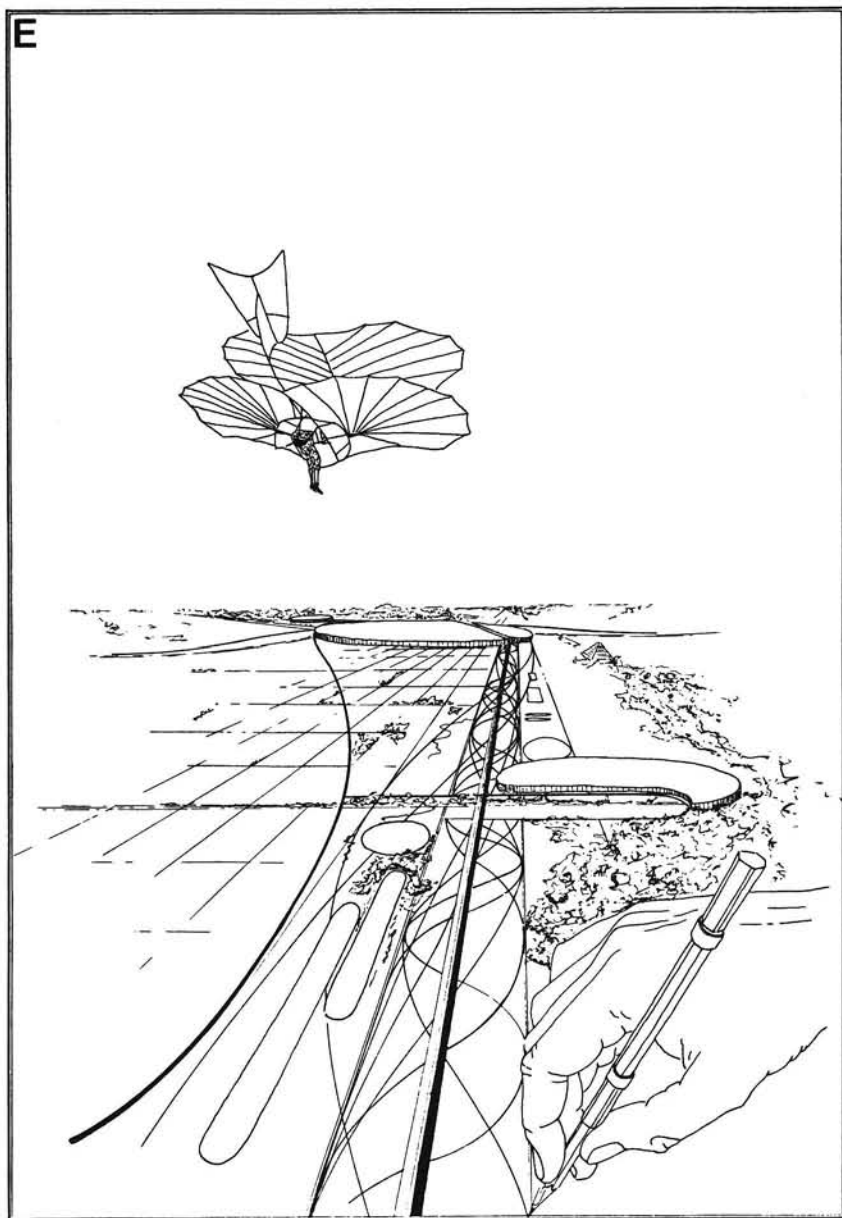
Evenals het theoretisch plan Gripogor, geeft de ritmering in verdichtingen en verduningen van het bewerkte sinusoïde-schema immers aanleiding tot een specifieke structurering van woningdichtheid, stapelingspercentage, mate en

72. Projectie van het voorzieningsschema op het imaginaire plangebied. Projectie van het geactualiseerde voorzieningsschema (B) op het imaginaire plangebied (A) geeft aanleiding om ten behoeve van enkele stroken te streven naar een verlenging en daarmee versmalling van het schema (noordelijk deel) en ten behoeve van enkele stroken naar een verkorting en daarmee verbreding van de bandstad (zuidelijk deel). Aldus ontstaat een geactualiseerd en een op het plangebied toegepast sinusoïde-schema (C), dat de grondslag vormt voor de plaatsing van de éénmalig voorkomende, grotere elementen en voor de uitwerking van de onderdelen (D).

73. Uitwerking van de onderdelen. De ritmering van het sinusoïde-schema (vergelijk afbeelding 71) leidt tot een analoge ritmering in de woningdichtheid over drie niveau's (E, E en e), tot een voorstel omtrent de soort en mate van ontsluiting (F, G en H) en eveneens tot een vestigingsstrategie met betrekking tot de werkgelegenheid.

74. *Perspectief van het theoretische ontwerp vanuit gezichtshoek E (zie afbeelding 72 C).*

soort van openbare vervoersvoorzieningen, ontsluiting etc. Onderverdeeld over de verschillende werkgelegenheidssectoren kan naar aanleiding van het voorzieningenmodel eveneens het programma voor de situering van de verschillende bedrijfsterreinen en kantorenlokaties vastgelegd worden. Tenslotte kunnen ook de grote elementen (zoals nieuwe bosarealen, campingterreinen, congrescentra etc.) op die plekken worden gesitueerd, waar de 'verdunning of verdunding' van het voorzieningsschema daartoe de meeste aanleiding geeft.

Als stedenbouwkundige methode kan het sinusoïde schema op deze wijze de hoogst conformistische ontwerpcode van het traditionele grid overstijgen, zoals dat recentelijk wederom door de voorhoede van de stedenbouwkundige discipline aan de orde wordt gesteld²¹. Evenals het grid van de Spaanse koloniale nederzettingen uit het tijdperk van de 'Indische wetten', die van Ildefonso Cerdá en die van het New Yorkse Manhattan, geeft het hier ontwikkelde voorzieningenmodel immers de voorwaarden aan waaronder architectonische detaillering plaats kan vinden, terwijl zij tegelijkertijd een bepaalde formaliseringsgraad op een meer abstract en programmatisch stedelijk niveau kan waarborgen. Doordat evenwel niet de infrastructuur, maar de voorzieningestructuur centraal gesteld wordt, neemt het model - in tegenstelling tot het recentelijk wederom geactualiseerde grid - maatschappelijke postulaten in zich op. De kritiek op de 'compacte stadsfilosofie', de kritiek op de afbraak van de (binnenstedelijke) woonkwaliteit en collectief consumptieniveau komt immers immanent binnen de vorm tot uitdrukking en kan daarmee opgevat worden als een historisch en maatschappelijk gereflecteerd alternatief voor de huidige stadsuitleg.

Binnen deze modelstudie heb ik aldus geprobeerd aan te tonen dat men wel degelijk vanuit de kritiek en vanuit de kennis van de geschiedenis van het vak ontwerpen kan. Niet middels de 'operatieve kritiek', maar vanuit een geëngageerde benadering van de crisis van het vak, heb ik getracht de historische en maatschappelijke inzichten in te zetten in de stedelijke ontwerppraktijk. Dit gebeurde op grond van het specifieke dialectische verband tussen de vorm, inhoud en materiaal, zoals dat door Adorno's esthetische theorie onderschreven wordt. Daarbij ben ik mij wel degelijk bewust van het feit dat niet aan alle stedenbouwkundige ontwerpelementen een gelijke zwaarte is toegekend en dat ik zelfs aan vele aspecten volledig ben voorbijgegaan. Mij is het dan ook niet te doen om een goed stedelijk plan af te leveren, maar veeleer om een methode aan te reiken waarmee men anders zal kunnen gaan ontwerpen dan nu het geval is. Indien deze studie daarmee iets verandert in de gelatenheid waarmee de huidige stedenbouwkundige ontwerpers de crisis van het vak aanvaarden en/of met gretigheid de autonoom formele methode van de post-moderne architectuur overnemen, denk ik dat ik mijn doel niet voorbijgeschoten ben.

Behalve dat zij helderheid poogt te scheppen in de actuele crisis van het stadsontwerp, houdt deze studie zich - met name in hoofdstuk 5 - eveneens bezig met een mogelijke alternatieve stedenbouwkundige ontwerppraktijk. Daarmee roept het resultaat van dit onderzoek minstens evenveel vragen op als worden opgelost. Nu het hele veld van de historie, via de kritiek, tot het ontwerp in vogelvlucht doorlopen is, lijkt een korte nabeschuiving omtrent de in de inleiding gestelde problematiek geen overbodige luxe. Deze problematiek betrof enerzijds de recentelijk sterk in de belangstelling staande toenadering van de stedenbouwkundige discipline tot de eenzijdig formele en gehalveerde ontwerpbenadering van de postmodernisten en anderzijds de daarmee gepaard gaande scherpe tegenstelling tussen het maatschappij-kritische en het formalistische paradigma van de ruimtelijke planvormings- en ontwerp-praktijk. Gesteld werd dat beide benaderingen vanuit deze schijnbaar onoverbrugbare kloof tussen de artistieke vorm en de maatschappelijke inhoud niet meer door kunnen dringen tot een daadwerkelijk kenniskarakter, waarmee zij ten aanzien van het stadsontwerp concreet zouden kunnen worden. De 'sociaal-wetenschappelijke benadering' wordt immers te a-architectonisch, zolang zij telkenmale haar grenzen stelt op het moment dat het zou moeten gaan om de ontwerphandeling of op het moment dat zij de maatschappij-kritische inzichten in het ontwerp zou kunnen inzetten. Zo ook kan de formalistische benadering voor een maatschappelijk geëngageerde ontwerpproductie geen productieve belofte inhouden, zolang zij per definitie voorbijgaat aan de economische, politieke en/of ideologische inhouden en zolang zij zich op deze wijze in een definitieve autonomie terugtrekt. Deze onmacht is daarmee niet in laatste instantie te wijten aan de toenemende specialiserings- en verzelfstandigingstendens, waarbinnen beide opties zich telkens beroepen op de eigen intellectuele posities, zonder op de andere benadering of op een mogelijke communicatieve rationaliteit terug te vallen. In dit onderzoek is aldus gepoogd aan te tonen dat het juist deze onvruchtbare tegenstelling tussen het moreel-praktische en esthetisch-expressieve kenniscomplex, tussen de normstelling en vormgeving, is die de stedenbouwkundige ontwerppraktijk volledig lam legt.

Als zodanig opteerde deze bijdrage voor een meer omvattende benaderingswijze die het koppel inhoud - vorm tot een logische zou kunnen maken. Hiermee werd het onderzoek naar de formele structuur op stadsniveau dus niet a priori zinloos geacht, maar om het gevaar van een fetisjering van het incidenteel formele te voorkomen, om voorbij te gaan aan de 'werkingloze mythe' dat het stadsontwerp boven de inhoud hoofdzakelijk de vorm zou betreffen, werd benadrukt dat een dergelijk onderzoek direct verbonden zou moeten zijn met een architectuur-historisch en maatschappij-kritisch onderzoek naar de geschiedenis van en actuele tendensen binnen het stadsontwerp. De werkingsvelden van de historie, kritiek en ontwerp werden op deze wijze in een specifiek verband geplaatst; een verband dat helderheid zou moeten verschaffen in de voorwaarden en (on)mogelijkheden van de stedenbouwproductie als maatschappe-

lijk en als relatief autonoom gegeven en die de hierin optredende ontwerp-problematieken meer hanteerbaar zou moeten maken.

De analyse van drie stadsconcepten en hun invloedsbereiken in de periode 1800-1965 was dan ook niet alleen een bijzondere geschiedenis van de meer algemene maatschappijgeschiedenis, maar tegelijkertijd een historisch kennisveld, waarop meer duidelijkheid verschaft zou kunnen worden in de voor de architectuur specifieke bemiddeling tussen het ontwerp en het artistiek cultureel erfgoed én in het bijzondere verband tussen de betreffende maatschappelijke constellatie van de werkelijkheid en de relatief autonome ontwerpproductie. Met name het begrip nevenplan maakte duidelijk dat de uitwerkingen van de vorm niet alleen terug te brengen waren tot het artistiek en eventueel maatschappelijk bewustzijn van het esthetisch denken, maar tevens tot hun directe en voortdurend veranderende vertalingen in politieke inhouden. Op deze wijze kregen de architectuur en stedenbouwkunde naast eigen interne, ook een maatschappelijk bemiddelde geschiedenis van het esthetisch effect.

Deze dubbele, elkaar aanvullende geschiedenis vormde de aanleiding om beide delen, om beide determinanten van het (stads)ontwerp, nogmaals afzonderlijk te analyseren in de ontwikkeling van het esthetisch begrip sinds de tweede helft van de 19e eeuw (hoofdstuk 3) en in de achtergronden van de politieke betekenissen of bepalingen voor de stedenbouwproductie (hoofdstuk 4). Hiermee werd de grondslag geleverd voor een kritiek op de actuele productie van de stedenbouw zowel op een meer vormtechnisch, artistiek niveau, als op een meer programmatisch, procedureel niveau. De stelling dat de crisis van het stedenbouwwak op dit moment niet alleen door de maatschappelijke condities van tijd en plaats, maar tevens door de discipline zelf wordt geproduceerd had aldus betrekking op het geconstateerde onvermogen om nog langer de samenhang tussen deze twee beide delen - het formele en het organisatorische aspect - te waarborgen.

Herlezing van de stappen die tot deze crisis van de moderne stedenbouwkunde geleid hadden versterkte de indruk dat de vorm en inhoud weliswaar twee afzonderlijke werkingsvelden betroffen, maar slechts in hun complementariteit tot een concrete studie om te zetten waren. De hieruit resulterende modelstudie wees de werkingsvelden van het ontwerp, de kritiek en de historie dan ook een eigen plaats toe in een ontwerpproces, waarbinnen de dynamische verhouding tussen de vorm, inhoud en materiaal centraal stond. Naast de pure stedenbouwkundige betekenis kreeg het model zo ook een politieke betekenis, die haar grond vond in de maatschappelijke structuren en tendensen van alledag en daarmee eveneens historisch bepaald was. Middels het (historisch) materiaal werd immers geprobeerd de stedelijke vorm niet in een lineaire dimensie, maar in een meer dialectische verhouding dwars door de (maatschappelijke) inhoud heen tot stand te brengen.

In deze ontwerpstudie ligt nu echter ook het meer problematisch gehalte van dit onderzoek. De gepropageerde bemiddeling tussen de vorm, inhoud en materiaal - tussen het ontwerp, de kritiek en de historie - verwijst immers direct naar het problematisch koppel synchronie (systematiek) - diachronie (historicititeit) en daarmee tegelijkertijd naar een kennistheoretisch debat op een meer abstract filosofisch niveau. De poging om de maatschappelijk-historische inzichten in te zetten in een geëngageerde ontwerpproductie - een alternatieve stedenbouwpraktijk - lijkt immers afhankelijk van een allereerst noodzakelijke bemiddeling tussen de empirisch-analytische wetenschapsoptvatting en die van het historisch-materialisme. Daarmee lijkt tegelijkertijd de conclusie gerechtvaardigd dat binnen de problematiek van het stadsontwerp meer aan de hand is dan vooralsnog door de epistemologische structuur van de vakdiscipline aan de orde kan worden gesteld. De optie om een verbinding tot

stand te brengen tussen de semiologische en sociaal-wetenschappelijke ontwerpbenadering breekt immers nieuwe onderzoeksterreinen open, die met name liggen op het niveau van de verbinding tussen de maatschappelijke en esthetische theorie. Voor de stedenbouwkundige die een dergelijk arbeidsterrein aanvaardt is dat een nieuwe taak waaraan nog begonnen dient te worden.

NOTEN

Hoofdstuk 1

1. vgl. o.a. Boekraad, Cees: Twee bibliotheken, geen jury-oordeel; meervoudige opdracht voor een centrale bibliotheek in Rotterdam; in: Wonen TA/BK 1978; recentelijk gepubliceerd in het gebundelde essay van Umberto Barbieri en Cees Boekraad: Kritiek en Ontwerp; proeven van architectuurkritiek; Sunschrift 169, Nijmegen 1982; pp. 184-190
2. Weeber, Carel: Formele objectiviteit in stedenbouw en architectuur als onderdeel van rationele planning; in: Plan nr. 11, Amsterdam 1979; p. 28
3. Weeber, Carel: Ibid. p. 27
4. vgl. Tafuri, Manfredo: Ontwerp en Utopie; architectuur en ontwikkeling van het kapitalisme (oorspronkelijke titel: 'Progetto e Utopia', 1973) nederlandse vertaling door: Barbieri, Boekraad, Denissen en Vollemans; Sunschrift 117, Nijmegen 1978; pp. 209/209
5. vgl. Bolte, Wouter en Meijer, Johan: Van Berlage tot Bijlmer; architectuur en stadspolitiek; Sunschrift 167, Nijmegen 1981. Bolte en Meijer doelen hier enerzijds op het onvermogen van de overheid om de samenhang tussen haar stadspolitiek nog langer te garanderen met aan de architectuur ontleende instrumenten en anderzijds op het falen van het ruimtelijk ontwerp, de onleefbaarheid van de Bijlmer, zelf.
6. vgl. o.a. de studiedag 'Ruimtelijk Ontwerpen op Structuurplanniveau', welke in november 1983 door de Provinciale Planologische Dienst van Zuid-Holland uitgeschreven is, doch ook het Symposium Stedenbouw dat eind 1983 aan de afdeling Bouwkunde van de T.H. te Eindhoven plaatsvond. Een reactie op dit laatst genoemde Symposium is weergegeven door Luc Bos en Donald Lambert ("Nieuwe werkterreinen voor de stedenbouw dienen zich aan"; in: Wonen TA/BK nr. 4, 1984).
7. vgl. Eisenman, Peter: House X; Rizzoli International Publications Inc., New York 1982. Eisenmans tekst is opgebouwd uit twee delen, een beschrijvende en een analytische tekst. In enkele hoofdstukken zijn ze gescheiden, in andere weer parallel, terwijl ze in sommige delen op elkaar reageren. De eerste tekst kan volgens Eisenman beschouwd worden als die van de architect en/of als die, welke door zijn ontwerp uitgesproken zou kunnen worden. De tweede is dan de tekst van de 'kritische Eisenman', waarin hij tevens appelleert aan zijn vorige ontwerpen.
8. vgl. o.a. Kloos, Maarten: Een dubbele prijs voor een gebouw vol geluidsoverlast; enkele vragen bij sommige projecten van de getalenteerde architect Carel Weeber; in: de Volkskrant, vrijdag 11 november 1983, p. 13
9. vgl. Graafland, Arie: Kritiek en Ontwerp; ontwerponderwijs; in: O-5; ontwerp, onderzoek, onderwijs; Delft, zomer 1983; p. 21. In dit verband verwijst Arie Graafland naar Franziska Bollerey's tekst in Ontwerp en Theorie ('Stedenbouw buiten de prestatie maatschappij?', Delft 1982): "De stedenbouw vervalt voortdurend in de meta-fysische verlei-

- ding van de esthetiek; je kunt zo'n tendens opnieuw rationalisme noemen, ook als zuiver typologisch leerstuk kan de stedenbouw geen wetenschap vormen".
10. vgl. van Dijk, Hans: Eisenmans huis X; het afscheid van de klassieke rede; in: Wonen TA/BK, nr. 21/22, Amsterdam november 1980; p. 15
  11. vgl. Nio, Maurice: Coppola/Eisenman; in: B-nieuws, 16e jaargang, Delft februari 1983; p. 7
  12. Eisenman, Peter: Ibid. p. 34 (vertaling schrijver)
  13. vgl. Tafuri, Manfredo: Ibid. pp. 10/11
  14. vgl. o.a. Tilman, Harm: Eisenman en verder II; in: B-nieuws, 16e jaargang, nr. 38, Delft 25 mei 1983; p. 1 en ook van Dijk, Hans: Interview Peter Eisenman; zonder functie geen architectuur, maar van belang is het overwinnen van de functie; in: Wonen TA/BK, nr. 21/22, Amsterdam november 1980; pp. 30/31
  15. Tafuri, Manfredo: Ibid. p. 212
  16. vgl. Tafuri, Manfredo: Ibid. p. 221
  17. Een zwijgen van Peter Eisenman op een vraag van Hans van Dijk aangaande deze problematiek wordt inderdaad veelzeggend (vgl. van Dijk, Hans: Interview Peter Eisenman, t.a.p.; p. 30)
  18. vgl. zo ook Graafland, Arie: Ibid. pp. 25-28. Eveneens verwijzend naar Manfredo Tafuri ("Der Raum und die Sache: Stadt, town design und Architektur"; in: Konzept 2, Stadtbild, Tübingen 1976), wordt hier in het kader van het ontwerponderwijs een analoge problematiek behandeld.
  19. vgl. o.a. Offermans, Cyrille en Prior, Frits: De estetiese theorie van Adorno en Benjamin; een inleiding; Sunschrift 118, Nijmegen 1977; p. 94
  20. Habermas, Jürgen: Het moderne-een onvoltooid project; vertaling door Cyrille Offermans; in: Raster, nr. 19; Bezige Bij, Amsterdam 1981; pp. 126-143
  21. Barbieri, Umberto en Boekraad, Cees: Ibid. p. 8

Hoofdstuk 2

1. vgl. Bollerey, Franziska: Architekturkonzeption der utopischen Sozialisten; Alternative Planung und Architektur für den gesellschaftlichen Prozesz; Heinz Moos Verlag, München 1977; p. 91
2. vgl. Posener, Julius: Citoyens-Bourgeois-Proletarier; Utopische Sozialisten; Vorlesung gehalten im Semester 1976/1977 an der T.U. Berlin; gepubliceerd in Arch + 63/64; Aachen juli 1982; pp. 4/6
3. vgl. Bollerey, Franziska: Ibid. p. 86
4. vgl. Bollerey, Franziska: Ibid. pp. 87/90
5. Om een enigzins lopend verhaal te krijgen en toch nog voldoende gegevens te verzamelen voor een korte beschrijving van Fourier's levensloop, heb ik vrij kris-kras door de in dit hoofdstuk aangehaalde werken gegrastuind.
6. Vonder, Maarten: Charles Fourier, in textiel en hartstochten; in: Raster nr. 31; Utopie tegen Utopie; Bezige Bij, Amsterdam 1984; p. 99
7. vgl. Fourier, Charles: Oeuvres complètes; Band XIII; Manuscrits Publies par la Phalange (herdruk van 1841); Parijs 1968; p. 52. Fourier gaat net als Plato, Saint Simon en andere uit van een wetmatig verloop van de geschiedenis. Hij onderscheidt in de wereldgeschiedenis vier fasen en twee en dertig periodes. Zijn tijd beschouwd Fourier als de eerste fase, welke net als de vierde fase een 'ongelukkige' tijd in de wereldgeschiedenis is. Tot + 1800 onderscheidt Fourier in de eerste fase vier periodes:
  1. ongeordene series
  2. de wildheid
  3. het patriarchaat
  4. de barbarij.Hij voorspelt in de nabije toekomst nog de volgende drie periodes:
  5. de beschaving
  6. het garantisme
  7. de incomplete series (het aanbreken van het geluk).Fourier beschrijft de eerste vier periodes als de constante vermindering van het menselijke geluk. De laatste drie periodes zullen een voortdurende stijging van het geluk met zich meebrengen totdat de uiteindelijke sprong naar de 'gelukzalige' tweede fase (de harmonie) bewerkstelligd is.
8. vgl. Posener, Julius: Citoyens-Bourgeois-Proletarier; t.a.p.; p. 12
9. Fourier onderscheidt twaalf hartstochten in drie groepen. De eerste groep zijn die van de vijf zintuigen: reuk, smaak, gezicht, gevoel en gehoor. De tweede groep beschrijft hij als de vier affectieve hartstochten, die de relaties met andere mensen betreffen: vriendschap, liefde, familiezin en eerzucht. De derde groep betitelt hij als de distributieve hartstochten en bestaat uit: wedijver ('cabaliste'), afwisseling ('papilone') en veelzijdigheid ('composite'). Deze drie laatste hartstochten zijn volgens Fourier nog nooit onderkend en zullen in een toekomstige maatschappij in hoge mate de samenleving bepalen en de sociale ontwikkeling harmoniseren.

(vgl. onder andere Lenk, Elisabeth: Inleiding bij Charles Fourier: Theorie der vier Bewegungen und allgemeinen Bestimmungen; uitgegeven door T. W. Adorno; Europäische Verlagsanstalt; Frankfurt am Main 1966; als ook: Vonder, Maarten: Ibid. p. 101)
10. vgl. Fourier, Charles: Theorie der vier Bewegungen und allgemeinen Bestimmungen; t.a.p.; p. 190
11. Franziska Bollerey vergelijkt het opvoedingssysteem binnen de phalanx onder andere met die van Franz Heinrich Ziegenhagen en Maria Montessori (vgl. Bollerey, Franziska: Ibid. pp. 114-117)

12. vgl. Fourier, Charles: Over de aantrekkelijke arbeid; passages uit: Oeuvres complètes; Band III; Théorie de l'Unité Universelle (uitgave 1841-1845); Nederlandse vertaling door Maarten Vonder; gepubliceerd in: Raster nr. 31; t.a.p.; pp. 109/110
13. Berndt, Heide: Die Natur der Stadt; Verlag Neue Kritik; Frankfurt am Main 1978; p. 166; citaat uit: Horkheimer, Max: Zur Kritik der instrumentellen Vernunft; Frankfurt am Main 1974; p. 133
vergelijk eveneens: Smith, Adam: An Inquiry into the nature and causes of the Wealth of Nations; P. F. Collier & Son, New York 1909; (herdruk van 1776); pp. 21-23
14. vgl. Posener, Julius: Citoyens-Bourgeois-Proletarier; t.a.p.; pp. 12/13
15. vgl. Bollerey, Franziska: Ibid. p. 103; hierbij Fourier citerend uit zijn Oeuvres complètes, Band VI, Unité Universelle vol. 3; Parijs 1968 (herdruk van 1841); pp. 351/447
16. vgl. Vonder, Maarten: Ibid. p. 102
17. vgl. Bollerey, Franziska: Ibid. p. 100
18. Berndt, Heide: Ibid. pp. 129-132
19. Fourier, Charles: Oeuvres complètes; Band VI, Nouveau Monde Industriel et Sociétaire; Parijs 1948 (herdruk van 1829); p. 123
20. vgl. Berndt, Heide: Ibid. p. 134; citaat uit: Mumford, Lewis: Die Stadt; Geschichte und Ausblick, Köln 1963; p. 440
21. De beschrijving van de phalanstère is weergegeven in: Fourier, Charles: Nouveau Monde Industriel et Sociétaire; t.a.p.; p. 123 e.v. Recentelijk zijn hiervan enkele passages in het Nederlands vertaald door Maarten Vonder in: Raster nr. 31; t.a.p.; pp. 117-120
22. vgl. Posener, Julius: Utopische Gemeinschaften; Fourier, Godin, Buckingham, Howard; gepubliceerd in: Arch + nr. 63/64; t.a.p.; p. 14
23. vgl. Fourier, Charles: Theorie der vier Bewegungen und allgemeinen Bestimmungen; t.a.p.; p. 52
24. Hiervan kunnen onder andere genoemd worden: Saltaire van Titus Salt (1851) en de latere Port Sunlight van W. H. Lever (1888) en Bournville gesticht door G. Cadbury (1895).
25. vgl. Quack, H. P. C.: De Socialisten; deel 3; het tijdvak tussen de jaren 1830 en 1850; het Wereldvenster, Baarn 1977; p. 204
26. vgl. Quack, H. P. C.: Ibid. p. 212
27. Hiermee komt Godin, volgens Julius Posener, zelfs beter tegemoet aan de pedagogische theorieën van Pestalozzi en Ziegenhagen, dan Fourier voor hem (vgl. Posener; Julius: Utopische Gemeinschaften; Fourier, Godin, Buckingham, Howard; t.a.p.; p. 18)
28. Aan het eind van zijn leven verdeelde Godin zijn totale kapitaal in certificaten van 500 francs, welke uit de winst werden afgelost en werden overgeschreven op de naam van de arbeiders, die op de winst recht hadden.
29. vgl. o.a. Bollerey, Franziska: Ibid. p. 131; citaat uit: Gide, Charles: Geschichte der volkswirtschaftlichen Lehrmeinungen; Jena 1913; p. 277
30. Waaronder de Unité d'Habitation in Marseille, die in Firmini, Nantes en die in Berlijn.
31. vgl. Posener, Julius: Ebenezer Howard; Gartenstädte von morgen; Das Buch und seine Geschichte; Bauwelt Fundament nr. 21; Verlag Ullstein, Berlin - Frankfurt am Main - Wien 1968; pp. 126-127; citaat uit: Buckingham, James Silk: National Evils and Practical Remedies; Londen 1849
32. vgl. o.a. Posener, Julius: Utopische Gemeinschaften; Fourier, Godin, Buckingham, Howard; t.a.p.; p. 19
33. vgl. Berndt, Heide: Ibid. pp. 103-104; citaat uit: Marx, Karl: Das Kapital; Band I; Berlijn 1963; p. 371
34. Marx, Karl: Die deutsche Ideologie (1845/1846); 1. Teil der 'Deutschen Ideologie'; uit: Der Historische Materialismus; die Früh-

- schriften, Band II; uitgegeven door S. Landshut en J. P. Meyer; Alfred Kröner Verlag, Leipzig 1952; pp. 43-44
35. Howard, Ebenezer: Garden Cities of to-morrow; ingeleid door F. J. Osborn en L. Mumford; Faber & Faber Ltd., Londen 1951 (derde druk); p. 48
  36. Naast het reeds aangehaalde hoofdwerk van Howard en de bewerking van Julius Posener, heb ik ten behoeve van de beschrijving van de Garden City theorie onder andere gebruik gemaakt van de volgende werken:
    - Fishman, Robert: Urban Utopies in the twentieth century; Basic Book Inc. Publishers, New York 1977
    - Osborn, F. J.: Greenbelt Cities; Evelyn, Adams & Mackay, Londen 1969
    - Purdom, C. B.: The building of satellite towns; J. M. Dent & Sons Ltd., Londen 1949
  37. vgl. Smith, Rea Marsh: Spain, a modern history; The University of Michigan Press, Michigan 1965; pp. 286-290
  38. Vicens Vives, Jaime: Approaches to the history of Spain; engelse vertaling door Joan Connelly Ulman; University of California Press, Los Angeles 1967; p. 315
  39. De staat liet de ontwikkeling van het spoorwegennet aan privaat initiatief over. Tot 1840 was geen enkele ontwikkeling in deze richting merkbaar. De eerste spoorlijn (Barcelona-Maturo) werd pas in 1848 met behulp van buitenlands kapitaal gefinancierd (vgl. Vicens Vives, Jaime: Ibid. p. 132)
  40. Van 1808 tot 1812 bestonden er in Spanje in feite twee regeringen: de Franse onder Louis Bonaparte en de Spaanse onder de Centrale Junta van Aranjuez. De Engelsen onder Wellington steunden de Spaanse 'revolutionaire beweging' en verdreven uiteindelijk de Franse overheersers in 1814. De Constitutie van 1812 bevatte een nieuwe Spaanse grondwet, waarin de macht van de koning beperkt werd, de nationale soevereiniteit geproclameerd werd en de vrijheid van pers en handel werd nagestreefd. Met de terugkeer van de Spaanse koning Ferdinand VII, werd deze Constitutie al spoedig bekritiseerd en eisten de conventionele elementen het herstel van het monarchale absolutisme.
  41. vgl. Smith, Rea Marsh: Ibid. pp. 279-341
  42. Waaronder de 'Revolutie van 1820', herstel van de absolute monarchie door de 'Heilige Alliantie' in 1823 en de eerste 'Carlisten-oorlog' van 1833 tot 1839.
  43. vgl. Collins, George R.: The Ciudad Lineal of Madrid; in: Journal of the Society of Architectural Historians XVIII, mei 1959; pp. 41-44
  44. In zijn boek Progress and Poverty (1879) beschreef Henry George de enorme waardevermindering van de grond, waarvan de winsten slechts aan de grootgrondbezitters toekwamen. De oplossing voor deze problematiek zag hij in de vergaande grondnationalisaties en beperking van het grondeigendom tot slechts enkele hectaren. Henry George meende dat het conflict tussen Kapitaal en Arbeid niet fundamenteel was en kon worden opgelost door iedereen het recht op een beperkt stuk grond te verschaffen. Deze ideeën vonden ruim weerklank binnen het 19e eeuwse Engeland (vgl. o.a. de analyse van Ebenezer Howards tuinstad; 2.1.4)
  45. Aangezien de industriële bedrijvigheid in het noorden sterker tot ontwikkeling was gekomen, vonden de socialistische en communistische denkbeelden aldaar ook sterker aanhang dan in de rest van Spanje. Joaquin Abreu introduceerde de coöperatieve doctrine van Charles Fourier, de communistische ideeën van Etienne Cabet en Karl Marx werden wijd verspreid en de anarchistische doctrines van Proudhon en Bakoenin vonden veel aanhang bij de Catalaanse arbeiders (vgl. Smith, Rea Marsh: Ibid. pp. 414-429)
  46. Soria Y Mata beschouwde deze koloniale plannen als: "de modernste en meest perfecte vorm, die de Spanjaarden in Amerika schiepen (.....) een schaaqbord, mozaïek (.....) twee parallel lopende straten met

- loodrecht daarop staande dwarsstraten". (Collins, George R.: *Linear planning, it's form & function*; in: *Forum XX-5*, 1968; p. 7)
47. vgl. Soria Y Mata, Arturo: *La cité linéaire*; franse vertaling door Benoit-Lévy; C.E.R.A.; Parijs 1979 (tweede druk); pp. 27-33
  48. vgl. Collins, George R.: *The Ciudad Lineal of Madrid*; t.a.p.; p. 40
  49. Soria Y Mata ziet zijn stedelijk organisatiemodel als een universeel schema dat over de gehele wereld toegepast zou kunnen worden. "Een enkele band van 500 meter breed en met een lengte die nodig zal blijken, zo zal de stad der toekomst, die zich zal uitstrekken van Cadiz tot Petersburg of van Peking tot Brussel eruit zien (.....) en er zou onmiddellijk een oplossing gevonden worden voor bijna al de gecompliceerde problemen, die door de massificatie van ons stadsleven worden opgeroepen" (vgl. Collins, George R.: *Linear planning, it's form and function*; t.a.p.; p. 5)
  50. Compania Madrilená de Urbanizacfon (C.M.U.): *Die Ciudad Lineal*; Gedenkschrift bij het 12e internationale congres voor stedenbouw en architectuur; duitse vertaling door W. H. Jacobs; Madrid 1931; p. 18
  51. vgl. C.M.U.: *Ibid.* p. 25
  52. Soria Y Mata, Arturo: *Ibid.* p. 33
  53. C.M.U.: *Ibid.* p. 20
  54. vgl. C.M.U.: *Ibid.* p. 17
  55. Een dergelijke hiërarchische ordening had Fourier eveneens voorgesteld in zijn ontwerp voor een phalanx-gemeenschap (zie paragraaf 2.1.3). Maar wanneer Fourier hiermee de hartstochten wedijver en eerzucht hoopte te prikkelen, vinden wij van dit soort overwegingen niets bij Soria Y Mata terug.
  56. vgl. Collins, George R.: *Linear planning, it's form and function*; t.a.p.; p. 5; als ook Krier, Rob: *Stadtraum; Theorie in/und Praxis*; Karl Krämer Verlag, Stuttgart 1975; p. 51
  57. Bosma, Koo: *Architectuur, stedenbouw, beeldende kunst*; in: *Wonen TA/BK* nr. 1, 1982; p. 19
  58. vgl. Boileau, Ivan: *La Ciudad Lineal; A critical study of the Linear suburb of Madrid*; uit: *Architectural Review* 1959; pp. 230/231
  59. Onder invloed van Spencer en Darwin verwijst Soria Y Mata in de bespreking van zijn plan voortdurend naar organische-analogieën.
  60. zie noot 57
  61. vgl. Doxiades, C. A.: *On Linear Cities*; *Townplanning Review* 1967; pp. 35-42; als ook Boileau, Ivan: *Ibid.* pp. 236-237
  62. vgl. Collins, George R.: *Linear planning, it's form and function*; t.a.p.; p. 8
  63. vgl. Soria Y Mata, Arturo: *Ibid.* pp. 19-20
  64. vgl. onder andere de Alberti, A.: *A Spanish view of London's Future*; in: *Garden Cities and Townplanning*; Volume XX, Londen december 1931; pp. 236-237
  65. Palmboom, Frits: *Doel en vermaak in het constructivisme*; 8 projecten voor woning- en stedenbouw; O.S.A.-Sovjet Unie 1926-1930; *Sunnschrift* 142, Nijmegen 1979; p. 10
  66. vgl. Engels, Friedrich: *Over het Woningvraagstuk*; nederlandse uitgave door S.U.N., Nijmegen 1970; en ook Engels, Friedrich: *De ontwikkeling van het socialisme; van utopie tot wetenschap*; nederlandse uitgave door S.U.N.; Nijmegen 1971
  67. vgl. de Klerk, L. A.: *Op zoek naar de ideale stad*; Van Loghum Slaterus, Deventer 1980; pp. 267-268
  68. vgl. Chan-Magomedow, S. O.: *Pioniere der Sowjetischen Architektur; Der Weg zur neuen sowjetischen Architektur in den zwanziger und zu Beginn der dreissiger Jahre*; duitse vertaling van een Russisch manuscript; Löcker Verlag, Wien/Berlin 1983; p. 333
  69. vgl. onder andere Miliutin, N. A.: *Sodsgorod; The problem of building socialist cities*; met introductie van George R. Collins en William

- Alex; engelse vertaling door Arthur Sprague; The M.I.T. Press, Cambridge/Massachusetts/Londen 1968; pp. 64/67; als ook Palmboom, Frits: Ibid. pp. 14-16
70. vgl. Chan-Magomedow, S. O.: Ibid. pp. 337/339
  71. Banham, Reyner: Megastructure; Urban futures of the recent past; Thames and Hudson Ltd., Londen 1976; hierbij Fumihiko Maki en Kenzo Tange citerend uit: Investigations in Collective Form; St. Louis 1964; p. 8
  72. vgl. Banham, Reyner: Ibid. p. 11
  73. vgl. onder andere de bespreking van Manfredo Tafuri over Kenzo Tange: Vorm en verzadiging; nederlandse vertaling door Joost Meeuwissen; in: Plan nr. 2, Amsterdam 1982; p. 33
  74. Crassi, Giorgio: De stad als 'daad van levenskracht'; nederlandse vertaling door Joost Meeuwissen; in: Plan nr. 2, Amsterdam 1982; p. 35
  75. vgl. Tange, Kenzo: Mijn leven met architectuur; oorspronkelijke titel: 'My Architectural Autobiography'; lezing gehouden op 2 oktober 1981; gepubliceerd in: Plan nr. 2, Amsterdam 1982; p. 17. Tange's (organische) metafoor heeft evenwel geleid tot velerlei kritiek (vgl. onder andere Meeuwissen, Joost: Kenzo Tange en de biologische analogie; in: Plan nr. 2, Amsterdam 1982; pp. 36-40)
  76. vgl. Collins, George R.: Cities on the line; in: Architectural Review CXXVII, Londen november 1960; p. 344
  77. vgl. onder andere Tafuri, Manfredo: Ontwerp en Utopie; architectuur en de ontwikkeling van het kapitalisme; Sunschrift 117, Nijmegen 1978; p. 164
  78. vgl. onder andere Wolf, Peter: The Evolving City; Urban design proposals by Ulrich Franzen and Paul Rudolph; Chanticleer Press Inc., New York 1975 (tweede druk); pp. 52-53
  79. vgl. Weber, Max: Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus; in: Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie; Band I; J. C. B. Mohr Verlag (Paul Siebeck), Tübingen 1920; pp. 8/10
  80. vgl. Pieterse, Maarten en anderen: Het technisch labyrint; een maatschappijgeschiedenis van drie industriële revoluties; Boom, Meppel/Amsterdam 1981; pp. 135-136 / 194-195
  81. vgl. Pieterse, Maarten en anderen: Ibid. p. 149 / 172-173
  82. vgl. Pawloski, Christophe: Tony Garnier et les débuts de l'urbanisme fonctionnel en France; Centre de Recherche d'Urbanisme, Paris-Vasovie 1967; p. 27
  83. vgl. Pawloski, Christophe: Ibid. p. 24
  84. vgl. Wiardi-Beckman, H. B.: Het syndicalisme in Frankrijk; N.r. Em. Querido's uitgeverij, Amsterdam 1931; pp. 22-23 / 45-50
De 'mutualité' was een ondersteuningskas, een fonds als een soort verzekering tegen de gevolgen van ziekte of ongevallen en ter financiering van begrafenis kosten. Na haar ontstaan in 1790 neemt het aantal 'mutualités' geleidelijk toe en omstreeks 1830 hadden zich in de meeste takken van de industrie 'mutualités' gevormd.
De 'résistance', weerstandkas, diende ter verdediging van de collectieve arbeidsovereenkomsten. Dit type vakvereniging bracht onder andere geldelijke ondersteuning tijdens stakingen. Gedurende de zogenaamde juli-monarchie (1830-1848) was zij opgekomen en na 1848 ontwikkelde zij zich sterk.
De 'chambres syndicales' waren in eerste instantie nog organen, waarin werkgevers en werknemers van één productietak zitting hadden. Men spreekt in deze context veelal van een 'chambre syndicale ouvrière'. Later wordt dit orgaan een pure arbeidersbeweging en gebruikt men de term 'syndicats'.
De 'Bourse du Travail' tenslotte is een plaatselijk orgaan. Zij verbindt de arbeiders van de verschillende industrietakken in één plaats, dit in tegenstelling tot de 'federation de syndicats' die de arbeiders in één industrietak landelijk organiseerde. De 'Bourse du Travail' en

- de 'syndicats' waren dus complementair. Naast een orgaan in de vakbeweging, was de 'Bourse du Travail' ook een centraal gebouw, waar de arbeiders de 'bureaux de syndicats', vergaderzalen, 'wachtkamers' in tijden van werkeloosheid en vaak ook een bibliotheek konden vinden. In 1892 telde Frankrijk 14 'Bourses' en in 1910 al 140.
85. vgl. Pawloski, Christophe: Ibid. p. 26
  86. vgl. Wiebenson, Dora: Tony Garnier; The Cité Industrielle; George Braziller, New York 1969; pp. 21/22
Naast Guadet die in 1904 zijn hoofdwerk 'Eléments et Théorie de l'architecture' uitgaf, werd Garnier ook sterk beïnvloed door zijn leraren Paul Bondel en Scellier de Gisors. Ook deze leraren doceerden reeds de 'functionele architectuur' en de nieuwe technieken van het bouwen met behulp van gewapend beton en ijzer, zoals die reeds door het systeem Hennebique en de werken van Labrouste (Bibliothèque Nationale; 1857-1867) en Dutert (Galérie des Machines; 1889) tot ontwikkeling gebracht waren.
  87. vgl. onder andere Rovigatti, Maria: Tony Garnier and the Didactics of the Ecole des Beaux-Arts; in: Tony Garnier, da Roma a Lione; engelse vertaling door Mirella Artisan; Rassegna nr. 17, Milano maart 1984; p. 11
  88. Pawloski, Christophe: Ibid. p. 54; citaat uit: Construction moderne; 16 juli 1903; p. 495
  89. vgl. Rovigatti, Maria: Ibid. p. 14
  90. vgl. Cohen, Jean-Louis: Before Purism; a Mediterranean Constructivism; engelse vertaling door Erminia Ferrara en Maria Paola Piazza; in: Rassegna nr. 17; t.a.p.; p. 4; citaat uit: Guadet, Julien: l'Architecture et les voies publiques; in: Eléments et Théories de l'architecture; Librairie de la Construction Moderne, Paris 1902-1904; band 4; p. 49
  91. Wiardi-Beckman, H. B.: Ibid. pp. 58-59
  92. Wiardi-Beckman, H. B.: Ibid. p. 64
  93. Wiardi-Beckman, H. B.: Ibid. p. 157
  94. Cohen, Jean-Louis: Ibid. p. 8; citaat uit: Zola, Emile: Notes préparatoires aux Quatre Evangiles; O. C., band 8; p. 505
  95. vgl. onder andere Zola, Emile: Travail; Les Quatre Evangiles; Bibliothèque-Charpentier (Eugène Fasquelle), Parijs 1901; pp. 212-213. In deel twee van deze roman (pp. 212-426) wordt Zola's toekomststad beschreven.
  96. vgl. ook Lagier, Alain: Ibid. pp. 22-25
  97. vgl. Wiebenson, Dora: Ibid. p. 19
  98. vgl. Pawloski, Christophe: Ibid. p. 77
vgl. ook Garnier, Tony: Une Cité Industrielle; étude pour la construction des villes; Vincent, Paris 1917; laatste alinea van de inleiding.
  99. Ginsburger, Roger: Frankreich, die Entwicklung der neuen Ideen nach Konstruktion und Form; Anton Schroll Verlag & Co., Wenen 1930; p. 46; vrije vertaling schrijver
  100. Pinon, Pierre: The 'envois de Rome': Tradition and Crisis; engelse vertaling door Ida Puppa Pistolesi; in: Rassegna nr. 17; p. 18
  101. Garnier, Tony: Une Cité Industrielle; t.a.p.
  102. vgl. Berndt, Heide: Ibid. citaten op pagina 172 en 229:
"Nicht nur die Architektur weist in ihrer...Funktionalität jene Züge der Unterwerfung unter Sachgesetze auf; die gesamte Aneignung des Raumes ist in der Trennung von Wohn- und Arbeitsbezirken das unmittelbare Resultat kapitalistischer Arbeitsteilung" en verder "Die zunehmende Trennung von Arbeiten und Wohnung....tragen weiter dazu bei, die öffentlichen Funktionen der Strassen abzubauen. Sie werden auf ihre Transportfunktion reduziert". In Tony Garnier's 'Cité Industrielle' zien wij aldus een onderscheid in woon- en verkeersstraten.

103. Pawloski, Christophe: Ibid. p. 114
104. Garnier, Tony: Une Cité Industrielle; t.a.p.; vrije bewerking van citaat naar aanleiding van Pawloski, Christophe: Ibid. p. 89
105. Voor een uitgebreidere beschrijving van de 'Cité Industrielle' vgl. Garnier, Tony: Une Cité Industrielle; t.a.p.
106. vgl. onder andere Pevsner, Nikolaus: Europese architectuur; van Bernini tot Le Corbusier (oorspronkelijke titel: An Outline of European Architecture); vertaling door Rob Limburg; A. D. Donker; p. 219
107. vgl. Giedion, Siegfried: Bauen in Frankreich; Eisen, Eisenbeton; Klinckschardt & Biermann, Leipzig/Berlin 1928; p. 83
108. vgl. Cohen, Jean-Louis: Ibid. p. 10; citaat uit: Ozefant & Jeanneret: Après le Cubisme; Ed. des Commentaires, Paris 1918; pp. 27-28
109. Le Corbusier: Vers une Architecture; C. Crès et Cie., Paris 1923; pp. 38-39
110. Twee belangrijke stromingen aan het begin van deze eeuw die een grote invloed hebben uitgeoefend op Le Corbusier's denken waren het Fordisme en Taylorisme. In 1903 stichtte de Amerikaan Henry Ford zijn 'Ford Motor Company' en in 1908 introduceerde hij zijn tot in de finesse gestandaardiseerd 'T-model' die tot 1927 zonder wezenlijke verandering werd geproduceerd. Zo ook vond Taylors 'scientific management' sinds de eeuwwisseling in versterkte mate toepassing en vormde daarmee de kern van de bedrijfsvoering binnen de tweede industriële periode.
111. vgl. Tafuri, Manfredo: Ontwerp en Utopia; architectuur en ontwikkeling van het kapitalisme (oorspronkelijke titel: Progetto e Utopia; Roma/Bari 1978); Sunschrift 117; S.U.N., Nijmegen 1978; pp. 69/76
112. vgl. onder andere Le Corbusier: L'Urbanisme; Collection de l'Esprit Nouveau; Les Editions G. Crès & Cie., Parijs 1925; p. 301
113. vgl. onder andere ook Tafuri, Manfredo: Ibid. p. 157
114. Le Corbusier: L'Urbanisme; t.a.p.; p. 158
115. vgl. Le Corbusier: L'Urbanisme; t.a.p.; p. 163
116. vgl. Berndt, Heide: Ibid. p. 188
117. 'Les urbains' waren de inwoners die in de centrale stad woonden en werkten (één miljoen inwoners; hoofdzakelijk de managers en bourgeoisie); 'les sub-urbains' waren de inwoners die in de voorsteden woonden en in de periferie van de stad werkten (de fabrieksarbeiders) en 'les mixtes', de inwoners die in de voorsteden woonden en in het zakencentrum van de stad werkten (het zogenaamde 'witte boorden proletariaat').
118. Volgens Thilo Hilpert was dit voornamelijk te wijten aan het feit dat Plan Voisin het karakter had van een 'Groszstädtische Sanierungsplan' (vgl. Hilpert, Thilo: Die Funktionelle Stadt; Le Corbusier's Stadtvision; Friedrich Vieweg & Sohn Verlagsgesellschaft, Braunschweig 1978; pp. 131/132)
119. "Autorité; Etablir une programme, travailler sur une programme. Réaliser une programme. Répondre les bénédictions de l'ordre" (Le Corbusier: La Ville Radieuse; Collection de l'Equipment de la Civilisation Machiniste; Edition de l'Architecture d'Aujourd'hui, Boulogne 1935; p. 238)
120. vgl. Le Corbusier: La Ville Radieuse; t.a.p.; p. 86
121. De 'l'Ascoral' formuleerde als centrale doelstelling: ".....es muss eine umfassende Doktrin für die Beherrschung des Bodens gefunden werden und dies speziell für den Bereich der Baukunst und der notwendigen Ergänzungsorgane - die Folgerungen können auf das ganze Land angewandt werden - auf Städte und freies Land. Diese Doktrin muss jedoch den vier Funktionen entsprechen: wohnen, Arbeit, Körper und Geist pflegen, zirkulieren" (Le Corbusier: Grundfragen des Städtebaus; oorspronkelijke titel: 'Propos d'Urbanisme'; vertaling door Claudia en Edouard Neuenschwander; Verlag Arthur Niggli, Teufen (A.R.), 1945; p. 113)
122. De volgende vijf conclusies uit de C.I.A.M. verklaring van 1933 geven

- de directe verwantschap met Garnier's stedenbouwkundige denkbeelden aan:
1. De toekomstige stedenbouw zal gebaseerd moeten zijn op de vier stedelijke functies wonen, werken, recreëren en verkeer en een juiste relatie tussen deze functies moeten waarborgen
  2. De stad zal in relatie tot haar groter regionale omgeving beschouwd moeten worden
  3. De ontwikkeling van het mechanisch verkeer vereist een nadere onderverdeling/hiërarchie in de verkeersstructuur
  4. De toekomstige stad zal zich organisch moeten kunnen ontwikkelen in de te onderscheiden delen, al naar gelang de economische situatie dat vereist
  5. De moderne hygiënische eisen met betrekking tot lucht, ruimte en zontoetreding spelen een belangrijke rol in de opzet van de woonwijken (vgl. Steinmann, Martin: C.I.A.M. Dokumente 1928-1939; Birkhäuser Verlag, Basel 1979; pp. 148-163; vgl. eveneens: Le Corbusier: La Charte d'Athènes; Editions de Minuit, Paris 1957; tweede druk; hoofdstuk 3: 'conclusions')

Hoofdstuk 3

1. vgl. Pieterse, Maarten e.a.: Het technisch labrynt; een maatschappij-geschiedenis van drie industriële revoluties; Boom, Meppel/Amsterdam 1981; pp. 113-124/204-205
2. vgl. Posener, Julius: William Morris und die Folgen; voorlezing gehouden aan het Fachbereich Architektur der T.U. Berlin; gepubliceerd in Arch + nr. 59; Zeitschrift für Architekten, Stadtplaner, Sozialarbeiter und Kommunalpolitische Gruppen; Aachen, oktober 1981; p. 14
3. vgl. Thompson, Edward Palmer: William Morris; Romantic to Revolutionary; Lawrence and Wishart Ltd., London 1955; pp. 57-69
4. vgl. Morris, William: Art and its Producers; a lecture delivered in Liverpool in 1888; published by Longmans and Co., London 1901; p. 1
5. In zijn utopische roman 'News from Nowhere' verwijst Morris herhaaldelijk naar de 'Phalanx-gemeenschap' van Fourier. Ook het door Morris opgevoerde idee van de regelmatig afwisselende arbeidseries herinnert aan het sociaal-utopisme van Fourier (vgl. Morris, William: News from Nowhere; or an epoch of rest; edited by James Redmond; Routledge and Kegan Paul; London/Boston 1972; pp. 55/78/189)
6. Morris, William: The Arts and Crafts of today; being an address delivered in Edinburgh in October 1889; published by Longmans and Co; London 1901; p. 22
7. Thompson, Edward Palmer: Ibid. p. 748; citaat uit: Morris, William: Useful Works versus Useless Tools; Signs of Change; p. 144
8. In de jaren vijftig van de 19e eeuw kwam Morris sterk onder de invloed van Dante Gabriël Rossetti, die in 1848 in samenwerking met John Everett Millais en William Holman Hunt de 'Pre-Raphaelite Brotherhood' had opgericht. Refererend aan de clericale kunst van de vroeg-Italiaanse Renaissance en na verloop van tijd zelfs geïmpregeerd door John Ruskin, propageerde dit samenwerkingsverband van jonge dichters en schilders, vanuit een haat tegen de moderne civilisatie, een 'Wholly warfare against modern age'. Het tragische in deze revolutie lag echter hierin dat zij hun strijd op een puur esthetisch niveau concentreerden en daarmee geen echte bedreiging konden vormen voor de moderne civilisatie.
9. Thompson, Edward Palmer: Ibid. p. 764; citaat uit: Morris, William: William Morris; Artist, Writer and Socialist; Volume 1; B. Blackwell 1936; pp. 239-240
10. Thompson, Edward Palmer: Ibid. p. 767; citaat uit: The letters of William Morris to his Family and Friends; Edited by Phillip Henderson; Longmans, Green and Co.; London 1950; p. 85
11. Thompson, Edward Palmer: Ibid. p. 215; citaat uit: Morris, William: How I became a Socialist; Justice, June 16th, 1894
12. vgl. o.a. Pevsner, Nikolaus: Europese architectuur; van Bernini tot Le Corbusier (oorspronkelijke titel: 'An Outline of European Architecture'; 1943). vertaald door Rob Limburg; A. D. Donker, Rotterdam 1975 (2e editie); p. 206
13. Het begrip 'Wasted Labour' vormde het centrale thema binnen Morris' kritiek op de kapitalistische productiewijze. Hiermee doelde hij niet alleen op de ongebruikte geestelijke vermogens van de arbeiders binnen het industriële productieproces, maar tevens op de niet-productieve arbeid van de bourgeoisie en de groot-grondbezitters. Dit 'tweeledig verlies' ging ten koste van het esthetische niveau, aldus Morris (vgl. Morris, William: True and False Society; Socialist League Office; London 1888)
14. vgl. o.a. Thompson, Edward Palmer: Ibid. pp. 763/772
15. Posener, Julius: Ibid. p. 15; citaat uit: Ashbee, Charles Robert: Craftsmanship in Competitive Industry, London 1908

16. "The factory in the Garden", "municipalities, county boards and parishes based on social decision" en "the doing away of all antagonism between town and country" zijn enkele thema's uit Morris' hoofdwerken, die in 1898 in Howards tuinstedelijke code terugkeren. In hoeverre Howard direct bekend was en/of in persoonlijk contact heeft gestaan met William Morris heb ik niet kunnen traceren. Daarentegen is wel bekend dat Raymond Unwin, één van de medewerkers van Ebenezer Howard, via 'The Commonwealth' en 'The Socialist League' nauw contact heeft gehad met William Morris.
17. vgl. Pieterse, Maarten e.a.: Ibid. pp. 135-140
18. vgl. Pevsner, Nikolaus: Pioneers of the modern movement; from William Morris to Walter Gropius; Faber en Faber, London 1936; p. 35
19. Posener, Julius: Zwischen Arts and Crafts und dem Werkbund; in: Arch + nr. 59, t.a.p.; p. 17; citaat uit: van de Velde, Henry: Allgemeine Bemerkungen zu einer Synthese der Kunst; 1895; in: van de Velde, Henry: Zum Neuen Stil, pp. 39/40
20. Posener, Julius: Zwischen Arts and Crafts und dem Werkbund; in: Arch + nr. 59, t.a.p.; p. 17; citaat uit: Muthesius, Hermann: Stilarchitektur und Baukunst (1901 en 1903)
21. Posener, Julius: Der Deutsche Werkbund (1907-1914); in: Arch + nr. 59; t.a.p.; p. 24; citaat uit: Schumachers Gründungsrede, Oktober 1907, München
22. Muthesius, één van de oprichters van de 'Werkbund', was van 1896 tot 1903 verbonden geweest aan de Duitse ambassade in Londen. In deze periode had hij studie verricht naar de Engelse villa-bouw en had hij zich vertrouwd gemaakt met de Arts and Crafts filosofie van Morris. Met de publicatie van zijn driedelig werk 'Das englische Haus', kan Muthesius eveneens als één van de eersten beschouwd worden die Morris' kunsttheorie in Duitsland geïntroduceerd heeft.
23. citaten uit: Muthesius, Hermann: Wo stehen wir?; in: Das Jahrbuch des Deutschen Werkbundes; Die Durchgeistung der Deutschen Arbeit; Wege und Ziele in Zusammenhang von Industrie/Handwerk und Kunst; verlegt bei Eugen Diederichs; Jena 1912; pp. 11/26
24. vgl. voor het debat tussen Muthesius en van de Velde:
-Hilbersheimer- Ludwig: Berliner Architektur der 20er Jahre; Neue Bauhausbücher; Florian Kupfer Verlag; Mainz/Berlin 1967; pp. 8-9
-Prak, Niels L.: Art and Industry; notes on their Relations between 1750 and 1914; in: Avant-Garde und Industrie; uitgegeven door Stanislaus von Moos en Chris Smeenk; Delftse Universitaire Pers; Delft 1983; pp. 8-9
25. vgl. Posener, Julius: Tendenzen der Modernen Bewegung in Deutschland; voorlezing aan het Fachbereich Architektur der T.U. Berlin; gepubliceerd in: Arch + nr. 48, Aachen Dezember 1979; p. 66
26. In de tijd dat Gropius het 'Bauhaus' had opgericht, waren er in Duitsland twee kunstverenigingen werkzaam op het gebied van de Kunst en Architectuur en haar betrekkingen tot de maatschappij. De 'Arbeitsrat für Kunst' was ervan overtuigd dat alle kunsten onder leiding van de architectuur, het symbolische, het kosmische als ook het religieuze idee tot uitdrukking zouden moeten brengen. De 'Novembergruppe' was daarentegen wat bescheidener in haar doelstelling en poogde slechts middels tentoonstellingen en lezingen haar invloed binnen het politieke en sociale systeem te verbreiden. In beide verenigingen overheerste echter het expressionisme, als een beweging die protesteerde tegen het technologische tijdperk en tegen de materialistisch georiënteerde civilisatie, die de moderne samenleving ondergeschikt maakte aan de technologische vooruitgang. Deze heersende opvatting binnen de naoorlogse Duitse avant-garde, werd door Johannes van Itten ook in het 'Bauhausprogramma' geïntroduceerd. Met de in de jaren '20 tijdelijke opleving binnen de Duitse conjunctuur, ruimde het expressionisme

- echter steeds sterker het veld voor een meer 'elementaristisch' georiënteerde benadering.
27. vgl. Gropius, Walter: Die neue Architektur und das Bauhaus; Grundzüge und Entwicklung einer Konzeption; Neue Bauhausbücher; Florian Kupferberg Verlag; Mainz/Berlin 1965; p. 62
  28. Weber, Helmut: Walter Gropius und das Faguswerk; Verlag Georg D. W. Callweg; München 1961; p. 27; citaat uit: Gropius, Walter: Monumentale Kunst und Industrie; ongepubliceerde voordracht op 29 januari 1911 aan het Falkway-Museum in Hagen
  29. Gropius, Walter: Ibid. pp. 12/18
  30. Het stedenbouwkundige plan is ontworpen door Ludwig Mies van de Rohe. Naast van de Rohe, Walter Gropius, Peter Behrens, Adolf Schneck, Adolf Rading, Richard Döcker, Ludwig Hilbersheimer, Hans Poelzig, Hans Scharoun, Bruno en Max Taut hebben in de Weissenhofsiedlung ook Victor Bourgeois (België), J. J. P. Oud en Mart Stam (Nederland), Josef Frank (Oostenrijk) en Le Corbusier (Frankrijk) gebouwd. In deze bezetting trachtte men de internationale betekenis van het nieuwe bouwen duidelijk te presenteren.
  31. vgl. Hilbersheimer, Ludwig: Ibid. p. 90
  32. "Dieses Bewusstsein in einzelnen Arbeitern geweckt, könnte vielleicht eine soziale Katastrophe, die bei der Gärung des heutigen Wirtschaftslebens ja täglich droht, vermeiden" (zie noot 18).
  33. "Architecture ou révolution. On peut éviter la révolution" (Le Corbusier: Vers une Architecture; Parijs 1923)
  34. In 1924 had Theo van Doesburg gewezen op de maatschappelijke betekenis van de objectieve en abstracte machine-kunst, als een drijvende kracht ten behoeve van de sociale bevrijding (vgl. o.a. Banham, Reyner: Theory and Design in the first Machine Age; second edition; Praeger Publishers; New York/Washington 1970; p. 151; als ook Hilbersheimer, Ludwig: Ibid. pp. 45/46)
  35. vgl. Haus, Andreas: Moholy-Nagy; Sinnlichkeit und Industrie; uit: Avant-Garde und Industrie; t.a.p.; p. 109; citaat uit: Moholy-Nagy: Von Material zur Architektur; Bauhausbuch nr. 4; 1929
  36. vgl. Tafuri, Manfredo: Ontwerp en Utopie; architectuur en ontwikkeling van het kapitalisme (oorspronkelijke titel: Progetto e Utopia, Roma/Bari 1973); vertaling door Barbieri, Boekraad, Denissen en Vollemans; Sunschrift 117; Nijmegen 1978; pp. 122-123/157
  37. vgl. Berndt, Heide: Die Natur der Stadt; Verlag Neue Kritik, Frankfurt am Main 1978; p. 190
  38. vgl. Hilbersheimer, Ludwig: Ibid. pp. 96-97
  39. vgl. Banham, Reyner: Ibid. pp. 320-321
  40. vgl. Tzonis, Alexander: Het architectonisch denken; ontwerp, rationalisering en maatschappelijke macht (oorspronkelijke titel: Towards a Non-Oppressive Environment 1972); vertaling Henk Hoeks; met introductie van Leen van Duin en Carel Weeber; Sunschrift 189, Nijmegen 1982; p. 156

Hoofdstuk 4

1. vgl. Castex, J. e.a.: De rationele stad; van bouwblok tot wooneenheid (oorspronkelijke titel: Formes urbaines; de l'ilot à la barre; Parijs 1980) nederlandse vertaling J. Hoffman en H. Hoeks; Sunschrift 202; Nijmegen 1984; pp. 95-99, als ook Nicolaas, Jacques: Woningbouw in Nederland; een historische benadering; in: Architectuur en Volkshuisvesting; Nederland 1870-1940; onder redactie van Moristello Casciato e.a.; Sunschrift 173; Nijmegen 1980; pp. 6-11
2. Berlage, Hendrik Petrus: Over normalisatie in de uitvoering van de woningbouw (oorspronkelijke titel: Normalisatie in Woningbouw; Rotterdam 1918); gepubliceerd in: Architectuur en Volkshuisvesting t.a.p.; pp. 60-63
3. vgl. Bolte, Wouter en Meijer, Johan: Van Berlage tot Bijlmer; architectuur en stedelijke politiek; Sunschrift 167; Nijmegen 1981; pp. 54/62
4. vgl. Singelberg, Peter e. a.: Berlage; Nederlandse architectuur 1856-1934; catalogus bij gelijknamige tentoonstelling in het Gemeentemuseum; Den Haag 1975; pp. 87-90
5. vgl. Bolte, Wouter en Meijer, Johan: Van Berlage tot Bijlmer; of de opkomst en ondergang van de stedeboekkundige arbeid; in: Raderwerk; 10 jaar projectraad Bouwkunde; Delftse Universitaire Pers; Delft 1981; pp. 438/439
6. vgl. Habermas, Jürgen: Legitimationsprobleme im modernen Staat; in: Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus; Suhrkamp; Frankfurt am Main 1975; p. 24
7. vgl. Habermas, Jürgen: Techniek en wetenschap als ideologie; in: Een keuze uit het werk van Jürgen Habermas; onder redactie van dr. J. Gadourek e.a.; van Loghem Slaterus; Deventer; p. 45
8. -1928: La Sarraz; oprichtingsbijeenkomst
-1929: Frankfurt am Main; over de woning voor het bestaansminimum
-1930: Brussel; over de functionele woonwijk
-1933: Athene; over de functionele stad
9. vgl. Dal Co, Francesco: De 'balans' van de jaren '30 (1933-1940); in: Architectuur en Volkshuisvesting; t.a.p.; pp. 155-157
10. vgl. Bolte, Wouter en Meijer, Johan: Van Berlage tot Bijlmer; de versplintering van een discipline; projectradar nr. 11; een projectraad uitgave; Delft 1980; pp. 60/61
11. De arbeidsdeling tussen de architectuur en stedeboekkunde werd ongeveer 15 jaar geleden geformaliseerd met de instelling van de afstudeerrichting stedeboekkunde aan de Afdeling Bouwkunde van de Technische Hogeschool te Delft
12. vgl. Habermas, Jürgen: Moderne und postmoderne Architektur; in: Arch + nr. 61; Zeitschrift für Architekten, Stadtplaner, Sozialarbeiter und Kommunalpolitische Gruppen; Aachen, maart 1982; p. 58
13. Kenmerkend is onder andere Faludi's onderscheid in 'Theories of planning' en 'Theories in planning'. De eerste verwijst naar de procedurele planningbenadering en beweegt zich daarmee onduidelijk op het niveau van de meta-planning. De tweede verwijst naar de substantiële planningbenadering en zou daarmee theoretisch inzicht verschaffen in het feitelijke object van bewerkingen. Een puur substantiële invulling van de planning wordt echter afgewezen, daar de systematiek van de planning ten opzichte van het beschouwende onderzoek voor Faludi een meerwaarde bevat. Zo wordt ook de substantiële benadering direct geconnoteerd aan de 'doel-middelen relaties', waardoor zelfs de door Faludi gepropageerde duo-disciplinaire planningbenadering de geconstateerde kloof niet kan overbruggen (vgl. Faludi, Andreas: Drie planningbenaderingen; in: Platform 1; planningtheorie, politiek en kritiek; Delftse Universitaire Pers; Delft 1982; pp. 13-60)

14. vgl. o.a. Graafland, Arie: Kritiek en ontwerp; ontwerponderwijs; in: O 5; ontwerp, onderzoek, onderwijs; Delft, zomer 1983; p. 29
15. vgl. o.a. de studies van Jolles c.s. ("Eerst U, dan de Minister", 1976) en die van Korsten en Kropman ("Participatie en politiek", 1977). Buiten de reeds genoemde kunnen in meer algemeen opzicht de kritische studies van Jos Leyten genoemd worden ("Over de politieke betekenis van planningtheorieën", Delft 1982) en die van Reinier van de Wiele en Donald van Dansink ("Procesplanning; wonderolie voor ruimtelijke ordeningskwalen"; Delft 1981)
16. vgl. Habermas, Jürgen: Techniek en wetenschap als ideologie; t.a.p.; pp. 46-48
17. vgl. Habermas, Jürgen: Het moderne - een onvoltooid project; vertaling door Cyrille Offermans; in: Raster nr. 19; Bezige Bij, Amsterdam 1981; pp. 133-134
18. vgl. Offermans, Cyrille: Voor een verkorte rationaliteit; een gooi naar het onhaalbare; Kanttekeningen bij de Adorno-rede van Jürgen Habermas; in: Raster nr. 19; Bezige Bij, Amsterdam 1981; p. 112
19. vgl. Graafland, Arie: Planning en politiek; in: Platform 1; t.a.p.; pp. 62-64
20. vgl. de studiedagen aan de beide T.H.'s (Eindhoven; november 1983 en Delft; mei/juni 1984) en de studiedag 'ruimtelijk ontwerpen op structuurplanniveau' in mei 1984 uitgeschreven door de P.P.D. van Zuid-Holland (zie noot 6 van hoofdstuk 1)

Hoofdstuk 5

1. Dat de reeds eerder aangehaalde 'objectief formele positie' van Carel Weeber (vgl. o.a. hoofdstuk 1) direct overgenomen wordt door de stedenbouwkundige praktijk wordt onder andere duidelijk gedemonstreerd door een afstudeeronderzoek van Gerard Fishert en Han de Kluyver. Zonder Weeber te citeren, gaan ook zij ervan uit dat er een formeel zelfstandig niveau geïntroduceert moet worden als criterium voor de disciplinaire gesprekstof en hebben ook zij een stedenbouwpraktijk voor ogen die onafhankelijk gemaakt dient te worden van de voortzetting van het bestuurlijk beleid (vgl. Fishert, Gerard en de Kluyver, Han: Tussen Stedenbouw en Architectuur; uit: De Architect, nr. 5, mei 1984; pp. 54-61)
2. vgl. o.a. Offermans, Cyrille: Voor een onverkorte rationaliteit: een gooi naar het onhaalbare; kanttekeningen bij de Adorno-rede van Jürgen Habermas; uit: Raster nr. 19; Bezige Bij, Amsterdam 1981; pp. 110-125
3. Met name vanuit deze context ontwikkelde Adorno zijn kritiek op zelfs Berthold Brecht en Walter Benjamin. Als één van de recentelijke architectuurcritici, die eveneens naar een dergelijke positie tendeert, kan Manfredo Tafuri aangewezen worden.
4. vgl. Offermans, Cyrille en Prior, Frits: De esthetische theorie van Adorno en Benjamin; een inleiding; Sunschrift 118, Nijmegen 1977; pp. 49-50
5. Offermans, Cyrille en Prior, Frits: Ibid. pp. 27/28/55
6. Adorno, Theodor W.: Ästhetische Theorie; Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1970; p. 9; vgl. ook Habermas, Jürgen: Het moderne - een onvoltooid project; rede uitgesproken bij het ontvangen van de Adorno-prijs; vertaling door Cyrille Offermans; gepubliceerd in: Raster nr. 19; Bezige Bij, Amsterdam 1981; p. 137
7. Adorno, Theodor W.: Ibid. p. 529
8. vgl. Offermans, Cyrille en Prior, Frits: Ibid. p. 47
9. vgl. Graafland, Arie: Kritiek & Ontwerp; ontwerponderwijs; gepubliceerd in: 'O 5'; ontwerp, onderzoek, onderwijs, Delft, zomer 1983; p. 20. Ten behoeve van de analyse van het historische plan én tekst poogt Arie Graafland het door Boekraad en Barbieri in kaart gebrachte spanningsveld tussen de vormgeving en normstelling (vgl. Kritiek en Ontwerp; proeven van architectuurkritiek; Sunschrift 169, Nijmegen 1982) te laten verwijzen naar Adorno's koppel: productiekrachten - productieverhoudingen. Vormgeving verwijst dan naar de subjectieve vaardigheden en een in een apparaat geobjectiveerde reproductietechniek. Normstelling naar de economische en ideologische voorwaarden waaronder iedere lijn op het papier haar plaats heeft. Vanuit deze visie zou de uiteindelijk door mij voorgestelde driehoeksopstelling Ontwerp-Historie-Kritiek ook kunnen verwijzen naar het marxe verband tussen de arbeidskracht-productiemiddelen en productieverhoudingen.
10. vgl. Offermans, Cyrille en Prior, Frits: Ibid. pp. 80/96; citaat uit: Adorno, Theodor W.: Zur gesellschaftlichen Lage der Musik; in: Zeitschrift für Sozialforschung, 1932; p. 105
11. vgl. o.a. - Rijks Planologische Dienst: Derde Nota over de Ruimtelijke Ordening; Verstedelijkingsnota, deel 2 a; Den Haag 1976
- Provinciale Planologische Dienst van Zuid-Holland: Voorontwerp Streekplan Zuid-Holland West; Den Haag 1984
- Dienst Stadsontwikkeling van de gemeente Den Haag: Structuurplan 's-Gravenhage; een discussiestuk over de problemen van de stad; eerste en tweede stap; Den Haag respectievelijk september 1979 en september 1981
12. vgl. o.a. Habermas, Jürgen: Ibid. pp. 128/129
13. vgl. o.a. Graafland, Arie: Programma voor een celebatairen-woonmachine aan het IJ in Amsterdam; in: Hoogbouw en Compacte stad; onder

redactie van Harm Tilman en Arie Graafland; Delftse Universitaire Pers; Delft 1984; p. 53

-Meeuwissen, Joost: Plan Eindhoven Wereldstad; in: Hoogbouw en Compacte Stad; t.a.p.; p. 67

14. vgl. o.a. de stellingnames hieromtrent ontwikkeld door Theodor W. Adorno (zie Offermans, Cyrille en Prior, Frits: Ibid. pp. 47/95)
15. vgl. Offermans, Cyrille en Prior, Frits: Ibid. pp. 28/56
16. vgl. o.a. Walter Benjamins polemieek tegen het historisme (in: Offermans, Cyrille en Prior, Frits: Ibid. pp. 142-143/156); als ook het Thompson-Anderson debat (in: Te Elfder Ure, nr. 34; onder redactie van: Boekraad, van den Brink, Hoeks en van Wel; S.U.N.; Nijmegen september 1983)
17. De plananalyses uit hoofdstuk 2 gestructureerd in de drie hoofdconcepties 'concentratie-', 'deconcentratie-' cq. 'lineaire model', maakte een eerste afweging mogelijk. Hierbij heeft de immanente maatschappelijke boodschap van de betreffende codes centraal gestaan.
18. vgl. o.a. Te Elfder Ure nr. 33; Arbeidsproces en technologie; onder redactie van Boekraad, van den Brink, Hoeks en van Wel; S.U.N.; Nijmegen mei 1983
19. vgl. o.a. -Palmbloom, Frits: Doel en vermaak in het constructivisme; 8 projecten voor woning- en stedenbouw; OSA-Sovjet Unie 1930; Sunschrift 142; Nijmegen 1979; pp. 79-92
-Kopp, Anatole: U.R.S.S. 1929-1931; in: Archives d'Architecture Moderne nr. 11; Brussel, juli 1977; pp. 8-18
-Chan-Magomedow, Selim O.: Pioniere der Sowjetischen Architektur; Der Weg zur neuen sowjetischen Architektur in den zwanziger und zu Beginn der dreissiger Jahre; Duitse vertaling van een Russisch manuscript; Verlag der Kunst, Dresden 1983; pp. 336-337
20. zie o.a. Bos, A. e.a.: De Stad der Toekomst, de toekomst der stad; een stedenbouwkundige en sociaal culturele studie over een groeiende stadsgemeenschap; A. Voorhoeve, Rotterdam 1946
21. vgl. o.a. -Meeuwissen, Joost: Ibid. pp. 67-87
-Weeber, Carel: Formele objectiviteit in stedenbouw en architectuur als onderdeel van rationele planning; in Plan nr. 11, november 1979

LIJST VAN DE AFBEELDINGEN
Bronvermelding

	Pag.
1. <i>Peter Eisenman: Transformational diagrams of House IV (1971)</i> (uit: Eisenman, Peter: House X; Rizzoli International Publications Inc.; New York 1982)	4
2. <i>Charles Fourier: Tableau du Cours du mouvement Social (1822)</i> (uit: Fourier, Charles: Oeuvres complètes, Band XIII; Manuscrits Publiés par la Phalange; Paris 1968; herdruk van 1841)	15
3. <i>Charles Fourier: Ontwerp voor een garantistische stad (1822)</i> (uit: Bollerey, Franziska: Architekturkonzeption der utopischen Sozialisten; Heinz Moos Verlag, München 1977)	19
4. <i>Bebouwingsplan</i> (Bewerking van Fourier's garantistische stad door schrijver naar een idee van Leo van Bommel)	19
5. <i>Wegen- en groenstructuur</i> (Bewerking van Fourier's garantistische stad door schrijver naar een idee van Leo van Bommel)	19
6. <i>Charles Fourier: Aanzicht Phalanstère (1829)</i> (uit: Bollerey, Franziska; t.a.p.)	21
7. <i>Het programma</i> (Bewerking Fourier's Phalanstère door schrijver)	21
8. <i>Godin: Aanzicht Familistère (1859-1869)</i> (uit: Bollerey, Franziska; t.a.p.)	24
9. <i>Barsc & Vladimirov: Dom Kommuna (1929)</i> (Bewerking Dom Kommuna door schrijver)	24
10. <i>Le Corbusier: Immeuble-villas (1922)</i> (uit: Boesiger, Willy: Le Corbusier; Dr. H. Girsberger Verlag, Zürich 1979)	24
11. <i>Buckingham: Victoria (1849)</i> (uit: Bollerey, Franziska; t.a.p.)	27
12. <i>Howard: Garden City (1898/1902)</i> (Bewerking Howards tuinstaddiagram door schrijver)	27
13. <i>De satellietstad van Howard</i> (Bewerking Howards regionaal model door schrijver)	27
14. <i>Industriële bedrijvigheid in het laat 19e eeuwse Spanje</i> (Bewerking door schrijver)	30
15. <i>Spaanse bevolkingsontwikkeling in de 19e eeuw</i> (Bewerking door schrijver)	30
16. <i>Cerdà: Uitbreidingsplan voor Barcelona</i> (uit: Kleihues, Josef Paul e.a.: Modelle für eine Stadt; Siedlersverlag, Ludwigsburg 1984)	30
17. <i>Schema blokbebouwing</i> (uit: Hämer, Hardt-Walther e.a.: Idee, Prozess, Ergebnis; Fröhlich und Kaufmann, Berlin 1984)	30
18. <i>Arturo Soria Y Mata: La Ciudad Lineal (1894)</i>	35

- (uit: Soria Y Mata, Arturo: *La Cité Linéaire*; Franse vertaling door Benoit-Lévy; Centre d'Etudes et de Recherches Architecturales, Paris 1979; herdruk)
19. *Doorsnede van de ferrocarril* 35
(uit: Soria Y Mata, Arturo; t.a.p.)
  20. *Functionele zonering* 35
(Bewerking La Ciudad Lineal door schrijver)
  21. *Drie varianten van de bandstadconceptie* 35
(Bewerking van de bandstadconceptie door schrijver naar een idee van Leo van Bommel)
  22. *De bandstad rondom Madrid (1894-1914)* 37
(uit: Collins, George R.: *Linear planning; it's form and function*; gepubliceerd in: *Forum XX-5*, Amsterdam 1968)
  23. *González del Castillo: De Belgische bandstad (1919)* 37
(uit: Collins, George R.; t.a.p.)
  24. *Functionele zonering* 37
(Bewerking van de Belgische bandstad door schrijver)
  25. *Miliutin: 'Lopende band schema' voor Stalingrad (1930)* 40
(uit: Chan-Magomedow, S.O.: *Pioniere der Sowjetischen Architektur*; Löcker Verlag, Wien/Berlin 1983)
  26. *Miliutin: 'Lopende band schema' voor Magnitogorsk (1930)* 40
(uit: Chan-Magomedow, S.O.; t.a.p.)
  27. *Leonidov e.a.: Magnitogorsk (1930)* 40
(uit: Palmboom, Frits: *Doel en Vermaak in het constructivisme*; Sunschrift 142, Nijmegen 1979)
  28. *Gosplan Gripegor, R.S.F.S.R.: Theoretisch plan (1930)* 40
(uit: Palmboom, Frits; t.a.p.)
  29. *Tange: Tokio Bay project (1960)* 43
(uit: Banham, Reyner: *Megastructure; Urban futures of recent past*; Thames & Hudson, London 1976)
  30. *Chambless: Roadtown* 44
(uit: Collins, George R.; t.a.p.)
  31. *Rudolph: Lower Manhattan Expressway project (1970)* 44
(uit: Wolf, Peter: *The Evolving City*; published by the American Federation of Arts; Chanticleer Press Inc., New York 1975)
  32. *Heinrichs: Autobahnüberbauung Wilmersdorf/Berlin (1971-1982)* 44
(uit: Kleihues, Josef Paul e.a.; t.a.p.)
  33. *Industriële productie van verschillende landen als percentage van het wereldtotaal (1780-1950)* 47
(Bewerking door schrijver uit: Pieterse, Maarten e.a.: *Het technisch labyrint*; Boom, Meppel/Amsterdam 1981; ontleend aan Hobsbawm)
  34. *Algemeen plan voor uitbreiding en verfraaiing van de stad Lyon (1919; Camille Chaluveau)* 47
(uit: 17 Rassegna; Tony Garnier, da Roma a Lione/Tony Garnier from Rome to Lyons; marzo 1984-Ed. C.I.P.I.A., Bologna)
  35. *De streek rondom Lyon* 47
(Bewerking door schrijver)
  36. *Tony Garnier: La Cité Industrielle (uitvoering 1904)* 53
(uit: Garnier, Tony: *Une Cité Industrielle; étude pour la construction des villes*; Vincent, Paris 1917)
  37. *Het landschap* 54
(Bewerking Garnier's imaginaire landschap door schrijver)
  38. *Uitgangspositie* 54
(Bewerking Garnier's formele uitgangspositie door schrijver)
  39. *Werkgelegenheid* 54
(Bewerking assemblage industriële stad door schrijver naar een idee van Leo van Bommel)
  40. *Zonering* 54

	Pag.
(Bewerking La Cité Industrielle door schrijver)	
41. <i>Wonen; vogelvluchtperspectief over de woonwijk</i> (uit: Garnier, Tony; t.a.p.)	57
42. <i>Werken; perspectief over de staalindustrie</i> (uit: Garnier, Tony; t.a.p.)	57
43. <i>Hygiëne; aanzicht over het medisch centrum</i> (uit: Garnier, Tony; t.a.p.)	57
44. <i>Le Corbusier: La Ville Contemporaine pour</i> <i>trois millions habitants (1922)</i> (uit: Le Corbusier: Urbanisme; Les Editions G. Crès & Co, Paris 1925)	60
45. <i>De hedendaagse stad</i> (Bewerking La Ville Contemporaine door schrijver)	60
46. <i>Le Corbusier: La Ville Radieuse; Reponse à Moscou (1929-1930)</i> (uit: Le Corbusier: La Ville Radieuse; Edition de l'Architecture d'Aujourd'hui, Boulogne 1935)	62
47. <i>De stralende stad</i> (Bewerking La Ville Radieuse door schrijver)	62
48. <i>Detail stoommachine Tower Bridge</i> (Foto in eigen archief)	69
49. <i>Machinefabriek en gieterij Kett & Co (1858)</i> (uit: Pieterse, Maarten e.a.; t.a.p.; ontleend aan M.A.N.-werkarchiv)	69
50. <i>Phillip Webb/William Morris: Red House; Bexley Heat (1859)</i> (uit: Posener, Julius: William Morris und die Folgen; gepubliceerd in: Arch + 59, Aachen 1981)	72
51. <i>Hermann Muthesius: Fabriekshal van de zijdeveverij Michels & Cie</i> (uit: Posener, Julius: Zwischen Arts and Crafts and dem Werkbund; gepubliceerd in: Arch + 59, Aachen 1981)	72
52. <i>Walter Gropius: Bauhaus-Gebäude in Dessau (1925)</i> (uit: Gropius, Walter: Die neue Architektur und das Bauhaus; Florian Kupferberg Verlag, Mainz/Berlin 1965)	76
53. <i>Werkbundsiedlung Weissenhof; schilderij van Rheinhold Nägele (1927)</i> (uit: Hämer, Hardt-Walther e.a.; t.a.p.)	76
54. <i>Berlage: Plan voor Amsterdam-zuid (1900-1917)</i> (uit: Casciato, Maristella e.a.: Architectuur en Volkshuisvesting 1870-1940; Sunschrift 173, Nijmegen 1980)	81
55. <i>de Klerk: Complex voor de woningbouwvereniging 'de Dageraad' (1921)</i> (uit: Casciato, Maristella e.a.; t.a.p.)	81
56. <i>Staal: Wolkenkrabber Victorieplein (1929)</i> (uit: Casciato, Maristella e.a.; t.a.p.)	81
57. <i>De Amsterdamse 'Stad van Morgen' (A.U.P.; 1931-1935)</i> (uit: Barbieri, Umberto en Boekraad, Cees: Kritiek en Ontwerp; Sunschrift 169, Nijmegen 1982)	83
58. <i>De Rotterdamse 'Stad der toekomst' (Zuidwijk; 1943-1945)</i> (uit: Barbieri, Umberto en Boekraad, Cees; t.a.p.)	83
59. <i>Nassuth: de Bijlmer (Makettefoto; 1964)</i> (uit: Bolte Wouter en Meijer, Johan: Van Berlage tot Bijlmer; Sunschrift 167, Nijmegen 1981)	85
60. <i>Structuurschets Almere-haven (1969)</i> (uit: Barbieri, Umberto en Boekraad, Cees; t.a.p.)	85
61. <i>Luchtfoto Almere-haven</i> (uit: Barbieri, Umberto en Boekraad, Cees; t.a.p.)	85
62. <i>Project aan de Ritterstrasse/Berlin; o.l.v. Rob Krier (1980-1984)</i> (Foto in eigen archief)	93
63. <i>Detail project Ritterstrasse</i> (Foto in eigen archief)	93
64. <i>Structuurschets voor de verstedelijking; R.P.D. 1976</i> (Bewerking schrijver uit: De Derde Nota over de Ruimtelijke Ordening; deel 2a, Verstedelijkingsnota; Staatsuitgeverij, Den Haag 1976)	97

	Pag.
65. <i>Motto compacte stad</i> (vignet bij inspraakprocedure van het voorontwerp streekplan Zuid-Holland West; P.P.D.-Z.H.; Den Haag 1984)	97
66. <i>Carel Weeber: Woontoren Kijkduin (1984)</i> (uit: Hoogbouw en compacte stad; onder redactie van Arie Graafland en Harm Tilman; Delftse Universitaire Pers, Delft 1984)	97
67. <i>Principe-schets desurbanistisch model</i> (Bewerking door schrijver)	98
68. <i>Principe-schets lineair model</i> (Bewerking door schrijver)	98
69. <i>Principe-schets urbanistisch model</i> (Bewerking door schrijver)	98
70. <i>Sinusoïde-schema theoretisch plan Gripogor (1930)</i> (uit: Palmboom, Frits; t.a.p.)	101
71. <i>Geactualiseerd sinusoïde-schema</i> (actualisatie theoretisch plan Gripogor door schrijver)	101
72. <i>Projectie voorzieningschema op imaginair plangebied</i> (Bewerking door schrijver)	103
73. <i>Uitwerking van de onderdelen</i> (Ontwerp door schrijver)	103
74. <i>Perspectief van het theoretische ontwerp vanuit gezichtshoek E</i> (Ontwerp door schrijver)	104

Dank aan de volgende personen en instellingen voor het toestemming geven tot publicatie van foto's, kaarten en tekeningen:

- Prof. dr. Franziska Bollerey; *Afbeelding 3, 6, 8 en 11*
- Chanticleer Press/The American Federation of Arts, New York; *Afbeelding 31*
- Florian Kupferberg Verlag, Mainz/Berlin; *Afbeelding 52*
- Axel Föhl; *Afbeelding 51*
- Fondation Le Corbusier, Parijs; c/o Beeldrecht, Amsterdam; *Afbeelding 10, 44 en 46 (afbeeldingen Le Corbusier; c/o 1985)*
- Forum (voor architectuur), Amsterdam; *Afbeelding 22, 23 en 30*
- Landesbildstelle, Berlin; *Afbeelding 32*
- Löcker Verlag, Wien; *Afbeelding 25 en 26*
- M.A.N.-Unternehmensbereich Maschinen- und Stahlbau Werke Nürnberg/Gustavsburg (M.A.N.-werkarchiv); *Afbeelding 49*
- Musée des Beaux Arts, Lyon; *Afbeelding 36, 41, 42 en 43*
- Neuer Berliner Kunstverein, Berlin; *Afbeelding 17 en 53*
- Maarten Pieterse, *Afbeelding 33*
- Rassegna/Ed. C.I.P.I.A. Bologna, marzo 1984, Milano; *Afbeelding 34*
- Rizzoli International Publications Inc., New York; *Afbeelding 1*
- Socialistische Uitgeverij Nijmegen (S.U.N.); *Afbeelding 27, 28, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61 en 70*
- Staatsuitgeverij (afdeling officiële publicaties), Den Haag; *Afbeelding 64*

De auteur heeft ernaar gestreefd de relevante auteursrechten te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de auteur wenden.

LITERATUUR

- Adorno*, Theodor W.: *Asthetische Theorie*; Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1970
- de Alberti*, A.: *A Spanish View of London's future*; in: *Garden Cities and Town Planning*; Volume XX, januari - december 1930; p. 318
- Banham*, Reyner: *Theory and Design in the First Machine Age*; Praeger Publishers, New York/Washington 1967 (second edition)
- : *Megastructure, urban futures of recent past*; Thames & Hudson, London 1976
- Barbieri*, Umberto en *Boekraad*, Cees: *Kritiek en ontwerp; proeven van architectuurkritiek*; *Sunschrift* 169; S.U.N., Nijmegen 1982
- Bell*, Daniel: *The Cultural Contradictions of Capitalism*; Heinemann Educational Books Ltd., London 1976
- Benevolo*, Leonardo: *Die sozialen Ursprünge des modernen Städtebaus*; Bertelsmann Fachverlag, Gütersloh 1971
- : *History of modern Architecture*; Volume 1: *The tradition of modern Architecture*; Routledge & Kegan Paul, London 1971
- Berndt*, Heide: *Die Natur der Stadt*; Verlag Neue Kritik, Frankfurt am Main 1978
- Boekraad*, H. C. e.a.: *Te Elfder Ure 33; Arbeidsproces en technologie*; S.U.N., Nijmegen mei 1983
- : *Te Elfder Ure 33, Annex: Taylorisme in Nederland*; S.U.N., Nijmegen juni 1983
- Boesiger*, Willy: *Le Corbusier*; Verlag für Architektur Artemis, Zürich 1979 (derde oplage)
- Boileau*, Ivan: *La Ciudad Lineal, a critical study of the linear suburb of Madrid*; in: *Architectural Review* 1959; pp. 230-240
- Bollerey*, Franziska: *Architekturkonzeption der utopischen Sozialisten*; Heinz Moos Verlag, München 1977
- Bolte*, Wouter en *Meyer*, Johan: *Van Berlage tot Bijlmer*; *Sunschrift* 167; S.U.N., Nijmegen 1981
- Bos*, A. e.a.: *De Stad der toekomst; de Toekomst der stad; een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap*; A. Voorhoeve, Rotterdam 1946
- Bosma*, Koos: *Architectuur, stedenbouw, beeldende kunst*; in: *Wonen TA/BK* 1982, nr. 1; pp. 19/25
- Cacciari*, Massimo: *Oikos; van Loos tot Wittgenstein (oorspr. titel: 'Oikos da Loos a Wittgenstein')*, Rome 1975); *Sunschrift* 196; S.U.N., Nijmegen 1982
- Casciato*, Maristello e.a. (red.): *Architectuur en Volkshuisvesting; Nederland 1870-1940*; *Sunschrift* 173; S.U.N., Nijmegen 1980
- Casseres*, ir. J. M.: *De beteekenis van de Ciudad Lineal voor den modernen stedenbouw*; in: *Bouwbedrijf* 1926; Den Haag; pp. 253 - 255
- Castex*, J., *Depaule*, J. Ch. en *Panerai*, Ph.: *De rationele stad; van houwblok tot wooneenheid*; (oorspr. titel: *Formes urbaines: de l'ilot à*

- la barre, Parijs 1980); ned. vertaling Jan Hoffmans en Henk Hoeks; S.U.N., Nijmegen 1984
- Chan-Magomedow, S. O.*: Pioniere der sowjetischen Architektur; duitse vertaling uit een Russisch manuscript; Verlag der Kunst, Dresden 1983
- Choay, Françoise*: Le Corbusier; masters of world architecture; George Braziller, New York 1960
- Cohen, Jean-Louis e.a.*: Tony Garnier, da Roma a Lione / Tony Garnier from Rome to Lyons; gepubliceerd in: Rassegna nr. 17; Milaan maart 1983
- Collins, George R.*: Linear planning, it's form and function; in: Forum XX-5, 1968
- : The Ciudad Lineal of Madrid; in: Journal of the Society of Architectural Historians; Volume XVIII, mei 1959; pp. 38-53
- : Linear Planning throughout the world; in: Journal of the Society of Architectural Historians; Volume XVIII, oktober 1959; pp. 74-93
- : Cities on the Line; in: Architectural Review; Volume CXXXVII, november 1960; London; pp. 341-345
- Collins, George R. en Flores, Carlos*: Arturo Soria y La Ciudad Lineal; Revista de Occidente S.A., Madrid 1968
- Cook, Catherine e.a.*: Russian Avant-Garde; Art and Architecture; AD Profile 47; Architectural Design and Academy Editions, London 1983
- Die Ciudad Lineal*. Die spanische Formel der Gartenstadt als System der Architektur von Städten und der Kolonisierung des Landes. Overgenomen uit: Gedenkschrift bij het 12e internationale congres voor stedenbouw en architectuur; duitse vertaling door W. H. Jacobs; Madrid 1931
- Doxiades, C. A.*: Between dystopia and utopia; The Trinity College Press, Hartford 1966
- van Dijk, Hans*: Eisenman/Hejduk; architectuur halverwege Amerika en Europa; Eisenman House X; het afscheid van de klassieke rede; Interview Peter Eisenman; zonder functie geen architectuur maar van belang is het overwinnen van de functie; drie artikelen in: Wonen TA/BK 21/22, Amsterdam november 1980; pp. 6-31
- van Dijk, Hans*: Het bezwijken van de tegenstellingen; in: Wonen TA/BK 13-14, Amsterdam juli 1982; pp. 12-19
- Eisenman, Peter*: House X; met introductie van Mario Gandelsonas; Rizzoli International Publishers, New York 1982
- Engels, Friedrich*: De ontwikkeling van het socialisme, van utopie tot wetenschap; S.U.N., Nijmegen 1971
- : Over het woningvraagstuk; S.U.N., Nijmegen 1970
- Faludi, A. e.a.*: Platform 1; planning, politiek en kritiek; Delftse Universitaire Pers, Delft 1982
- Fishman, Robert*: Urban Utopias in the Twentieth Century: Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright and Le Corbusier; Basic Books Inc. Publishers, New York 1977
- Fourier, Charles*: Nouveau Monde Industriel et Sociétaire; Band VI uit: Oeuvres complètes, tweede druk; Parijs 1948
- : Theorie der vier Bewegungen und allgemeinen Bestimmungen; ingeleid door Elisabeth Lenk en uitgegeven door T. W. Adorno; Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1966
- Garnier, Tony*: Une Cité Industrielle; étude pour la construction des villes; Vincent, Parijs 1917
- Gerosa, Pier Giorgio*: Le Corbusier - Urbanisme et mobilité; Studien aus dem Institut für Geschichte und Theorie der Architektur; Band 3; Eidgenössische Technische Hochschule Zürich; Birkhäuser Verlag, Basel en Stuttgart 1978
- Giedion, Siegfried*: Bauen in Frankreich, Eisen, Eisenbeton; Klinkhardt & Biermann Verlag, Leipzig/Berlin 1928
- : Space, Time and Architecture; the growth of a new tradition; Harvard University Press, Cambridge 1967 (vijfde herziene druk)
- : Mechanization takes command; a contribution to anonymous history;

Oxford University Press, New York 1948

Ginsburger, Roger: Frankreich, die Entwicklung der neuen Ideen nach Konstruktion und Form; Verlag Anton Schroll & Co., Wenen 1930

Gosling, R. G. e.a.: Welwyn Garden City. New Town. The Board of the Welwyn Garden City Development Corporation, Welwyn 1957

de Graaf, Jan, *Habets*, Ad en *Nijenhuis*, Wim: Meten en regelen aan de stad; Sunschrift 170; S.U.N., Nijmegen 1981

Graafland, Arie en *Tilman*, Harm: Ontwerp & theorie; een seminar; Delft 1981

Graafland, Arie: Kritiek en Ontwerp; ontwerponderwijs; gepubliceerd in: O 5; ontwerp/onderzoek/onderwijs; Delft zomer 1983

de Groot, Michael e.a.: Stadt und Utopie; Modelle idealer Gemeinschaften; Frölich & Kaufmann, Berlin 1982

Gropius, Walter: Die neue Architektur und das Bauhaus; Grundzüge und Entwicklung einer Konzeption; neue Bauhausbücher; Florian Kupferberg Verlag, Mainz/Berlin 1965

Guiton, Jacques en *Guiton*, Margaret: The Ideas of Le Corbusier on Architecture and Urban Planning; George Braziller, New York 1981

Habermas, Jürgen: Technik en Wetenschap als ideologie; uit: Een keuze uit het werk van Jürgen Habermas, onder redactie van de hoogleraren dr. J. Gadourek, dr. G. Kuiper, dr. J. M. G. Thurlings en dr. A. C. Zijderveld; van Loghum/Slaterus, Deventer 1973

-: Legitimationsprobleme im modernen Staat; uit: Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus; Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 154; Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1976; pp. 271-303

-: Het moderne - Een onvoltooid projekt; vertaling door Cyrille Offermans; in: Raster nr. 19; Bezige Bij, Amsterdam 1981; pp. 126-143

-: Moderne und postmoderne Architektur; in: Arch +, Zeitschrift für Architekten, Stadtplaner, Sozialarbeiter und kommunalpolitische Gruppen nr. 61; Aachen 19 maart 1982; pp. 54-59

Hadjinicolaou, Nicos: Art History and Class Struggle; vertaling door Louise Asmal; Pluto Press, London 1978

Hartmann, Kristiana: Deutsche Gartenstadtbewegung; Heinz Moos Verlag, München 1976

Herbert, Gilbert: The synthetic vision of Walter Gropius; Witwatersrand University Press, Johannesburg 1959

Hilbersheimer, Ludwig: Berliner Architektur der 20er Jahre; neue Bauhausbücher; Florian Kupferberg Verlag, Mainz/Berlin 1967

Hilpert, Thilo: Die Funktionelle Stadt, Le Corbusiers Stadtvision - Bedingungen, Motive, Hintergründe; Friedrich Vieweg & Sohn Verlagsgesellschaft, Braunschweig 1978

Howard, Ebenezer: Garden Cities of To-Morrow (preface: F. J. Osborn, introduction: L. Mumford); Faber and Faber Ltd., London 1951 (derde druk)

Joedicke, Jürgen en *Plath*, Christian: Die Weissenhofsiedlung Stuttgart; Karl Krämer Verlag, Stuttgart 1968/1977

de Klerk, L. A.: Op zoek naar de ideale stad; van Loghum/Slaterus, Deventer 1980

Koolhaas, Rem: Delirious New York; A Retroactive Manifesto for Manhattan; Thames and Hudson, London 1978

Kopp, Anatole: U.R.S.S. 1929-1931; gepubliceerd in: Archives d'Architecture Moderne nr. 11; Brussel juli 1977

Krier, Rob: Stadtraum, Theorie in/und Praxis, an Beispielen der Innenstadt Stuttgarts; Schriftenreihe des Instituts Zeichnen und Modellieren der Universität Stuttgart; Band 1; Karl Krämer Verlag, Stuttgart 1975

Lampugnani, Vittorio Magnago: Architektur und Städtebau des 20. Jahrhunderts; Verlag Gerd Hatje, Stuttgart 1980

Läpple, Dieter: Staat en algemene productievoorwaarden; grondslagen

- voor een kritiek op de infrastructuur theorieën; Zone special 1; Stichting Zone, Amsterdam 1976
- Läpple*, Dieter en *van Hoogstraten*, Pieter: Opmerkingen over de Ruimtelijke Structuur van de Kapitalistische Ontwikkeling; uit: Zone 5; Stichting Zone, Amsterdam 1977; pp. 5-44
- Le Corbusier*: Vers une Architecture; C. Crès et Cie, Paris 1923 (engelse vertaling uitgegeven door Frederich Echells, New York 1960)
- : L'Urbanisme; Collection de l'esprit nouveau; Les Editions G. Crès & Co., Parijs 1925
- : La Ville Radieuse; Collection de l'Equipement de la civilisation machiniste; Edition de l'Architecture d'aujourd'hui, Boulogne 1935
- : La Charte d'Athènes; Editions Le Minuit, Parijs 1957
- : L'Urbanisme des trois établissements Humains; Edition de Jean Petit; Cahiers Forces Vives; Editions Le Minuit, Parijs 1959
- Lipstadt*, Helène: De la Monotonie chez Fourier; in: Werk-Archithese; Zeitschrift und Schriftreihe für Architektur und Kunst - Revue et collection d'architecture et d'art nr. 1, jaargang 64; Zürich januari 1977; pp. 34-36
- Lojkine*, Jean: Verstedelijking onder kapitalistische produktieverhoudingen; oorspr. titel: Contribution à une théorie marxiste de l'urbanisation capitaliste; in: Wonen TA/BK 1974, nr. 18; pp. 12-22
- Marx*, Karl: Die deutsche Ideologie 1845/46. 1. Teil der "Deutschen Ideologie", uit: Der Historische Materialismus, die Frühschriften; herausgegeben von S. Landshut und J. P. Mayer; Band II; Alfred Kröner Verlag, Leipzig 1952; pp. 5-81
- : Das Elend der Philosophie (1847); in: Der Historische Materialismus, die Frühschriften; herausgegeben von S. Landshut und J. P. Mayer; Band II; Alfred Kröner Verlag, Leipzig 1952; pp. 536-574
- : Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses; Frankfurt am Main 1969
- Meyer*, Han: De Verstedelijkingsnota; produkt van een op monopolies gerichte staatspolitiek; in: Zone 2; Stichting Zone, Amsterdam 1976; pp. 40-56
- Miliutin*, N. A.: "Sotsgorod", the problem of building socialist cities; translated from the russian by Arthur Sprague (1931-1968); prepared for publication by George R. Collins and William Alex; the MIT Press, Cambridge en London 1968
- von Moos*, Stanislaus: Le Corbusier, Elemente einer Synthese; Verlag Huber, Frauenfeld 1968
- : "de l'uniformité dans le detail"; Notiz zur 'Monotonie' bei Le Corbusier; in: Werk-Archithese; Zeitschrift und Schriftreihe für Architektur und Kunst - Revue et collection d'architecture et d'art nr. 1, jaargang 64; Zürich januari 1977; pp. 37-40
- von Moos*, Stanislaus en *Smeenk*, Chris (red.): Avant-Garde und Industrie; Delftse Universitaire Pers, Delft 1983
- Morris*, William: True and False Society; Socialist League Office, London 1888
- : Architecture and History & Westminster Abbey; two lectures read and written for The Society for the Protection of Ancient Buildings (resp. 1884 & 1893); published by Longmans & Co., London 1900
- : Art and its Producers & The Arts and Crafts of Today; two addresses delivered before the National Association for the Advancement of Art (resp. Liverpool 1888 & Edinburgh 1889); Longmans & Co., London 1901
- : News from nowhere; met introductie van James Redmond; Routledge & Kegan Paul, London/Boston 1972 (heruitgave van 1870)
- Muthesius*, Hermann: Wo stehen wir? in: das Jahrbuch des deutschen Werkbundes; Die Durchgeistung der Deutschen Arbeit; Wege und Ziele in Zusammenhang von Industrie/Handel und Kunst; verlegt bei Eugen Diederichs, Jena 1912; pp. 11-26

Offermans, Cyrille: Voor een onverkorte rationaliteit: een gooi naar het onhaalbare; Kanttekeningen bij de Adorno-rede van Jürgen Habermas; in: Raster nr. 19; Bezige Bij, Amsterdam 1981; pp. 110-125

Offermans, Cyrille en Prior, Frits: De estetiese theorie van Adorno en Benjamin; een inleiding; S.U.N., Nijmegen 1977

Osborn, F. J.: Green-belt Cities; Evelyn, Adams & Mackay, London 1969

Palmboom, Frits: Doel en vermaak in het konstruktivisme; Sunschrift 142; S.U.N., Nijmegen 1979

Parlow, Hans: Kultur und Gesellschaft im heutigen Spanien; B. Elischer Nachfolger (Bruno Winckler), Leipzig 1888

Pawloski, Christophe: Tony Garnier et les débuts de l'urbanisme fonctionnel en France; Centre de Recherche d'Urbanisme, Parijs-Varsovie 1966-1967

Pevsner, Nikolaus: Pioneers of the modern movement from William Morris to Walter Gropius; Faber and Faber, London 1936

—: Europese architectuur; van Bernini tot Le Corbusier (oorspr. titel: An Outline of European Architecture, 1943); ned. vertaling door Rob Limburg; A. D. Donker N.V., Rotterdam 1971 (tweede editie)

Pieterse, Maarten e.a.: Het technisch labrynt; Werkgroep Techniek, Technologie en Samenleving van de Rijksuniversiteit Leiden; een maatschappijgeschiedenis van drie industriële revoluties; Boom, Meppel/Amsterdam 1981

Plan 1982/2: Kenzo Tange; Stam Tijdschriften B.V., Amsterdam 1982 (vier artikelen van Kenzo Tange, Manfredo Tafuri, Georgio Grassi en Joost Meeuwissen; pp. 19-40)

Posener, Julius: Vorlesungen zur Geschichte der Neuen Architektur (1750-1933); voorlezingen gehouden in het zomertrimester 1976-1978 aan 'dem Fachbereich Architektur der Technischen Universität Berlin', gepubliceerd in: Arch + , Zeitschrift für Architekten, Stadtplaner, Sozialarbeiter und kommunalpolitische Gruppen; de nummers 48, 53, 59, 63/64, 69/70; Aachen December 1979 - augustus 1983

Quack, H. P. G.: De Socialisten (band 2 en band 3); Het Wereldvenster, Baarn 1977

Risselada, Max e.a.: Le Corbusier & Pierre Jeanneret: ontwerpen voor de woning 1919-1929; Delft 1981

Schumpff, Mechthild: Stadtbau - Utopie und Gesellschaft; Der Bedeutungswandel utopischer Stadtmodelle unter sozialem Aspekt; Bertelsmann Verlag, Gütersloh 1972

Siddré, prof. drs. W. e.a.: Rapport werkgelegenheidseffecten micro-electronica; uitgave van de Sociaal-Economische Raad door de Raad voor Arbeidsmarkt; Publicatie nr. 14-8, Den Haag september 1982

Smit, Frank: Berlage, Dudok, Weeber; Den Haag in de onvoltooid verleden tijd; in: Wonen TA/BK nr. 1, januari 1983; pp. 10-26

Smith, Adam: An Inquiry into the nature and causes of the Wealth of Nations; edited by Professor C. J. Bullock Ph.D.; P. F. Collier & Son, New York 1909 (heruitgave van 1776)

Smith, Rhea Marsh: Spain, a modern history; The University of Michigan Press, Michigan 1965

Smithson, Allison ed.: Team 10, primer; The MIT Press, London 1974

de Soissons, Louis en Kenyon, Arthur W. M.: Site planning in practice at Welwyn Garden City; ingeleid door L. B. Purdom; Ernest Benn Ltd. Bouverie House, London 1927

Soria Y Mata, Arturo: La Cité Linéaire, nouvelle architecture de villes; in frans vertaald door Benoit-Lévy; Centre d'Etudes et de Recherches Architecturales, Paris 1979 (tweede druk)

Steinmann, Martin: C.I.A.M.; Dokumente 1928-1939; Birkhäuser Verlag, Basel en Stuttgart 1979

Stern, Robert A. M.: The Anglo-American Suburb; AD Profile; St. Martin's Press, New York 1981

Tafuri, Manfredo: Der "Raum" und die "Sachen"; Stadt, town-design und Architektur; in: Konzept 2; Stadtbild?; duitse vertaling door Jürgen Trabant en Bernhard Schneider; Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen 1976

—: Ontwerp en Utopie; Architectuur en ontwikkeling van het kapitalisme; (oorspr. titel: Progetto e Utopia, Bari/Roma) vertaling door Barbieri, Boekraad, Denissen en Vollemans; Sunschrift 117; S.U.N., Nijmegen 1978

Thompson, Edward Palmer: William Morris; Romantic to Revolutionary; Lawrence & Wishart Ltd., London 1955

Tzonis, Alexander: Het architectonisch denken; ontwerp, rationalisering van de architectuur en maatschappelijke macht; (oorspr. titel: Towards a non-oppressive environment, 1972) vertaling door Leen van Duin; Sunschrift 189; S.U.N., Nijmegen 1982

Vicens Vives, Jaime: Approaches to the history of Spain; vertaald en ingeleid door Joan Connely Ullman; University of California Press, Berkeley/Los Angeles 1967

Weber, Helmut: Walter Gropius und das Faguswerk; Baumeisterbücher 3; Verlag Georg D.W. Callwey, München 1961

Weber, Max: Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus; uit: Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, Band 1; Verlag J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1920

Weeber, Carel: Formele objectiviteit in stedenbouw en architectuur als onderdeel van rationele planning; in: Plan 11-1979; pp. 26-35

White, L.E.: New Towns; their challenge and opportunity; The National Council of Social Service, London 1951

Wiardi-Beckman, Herman Bernhardt: Het Syndicalisme in Frankrijk; No. Em. Querido's Uitgeversmaatschappij, Amsterdam 1931

Wiebenson, Dora: Utopian aspects of Tony Garnier's Cité Industrielle; in: Journal of the Society of Architectural Historians; Volume XIX, no. 1 maart 1960

—: Tony Garnier; The Cité Industrielle; ingeleid door George R. Collins; George Braziller, New York 1969

Wolf, Peter: The Evolving City; Urban design proposals by Ulrich Franzen and Paul Rudolph; Chanticleer Press Inc., New York 1975 (tweede druk)

Zola, Emile: Le Travail; Les Quatre Evangiles; Bibliothèque Charpentier, Paris 1901

INDEX

Cursieve cijfers verwijzen naar de afbeeldingen

Personenregister

- Adorno, Theodor W. 6, 91, 92 e.v., 96
99, 100, 102, 105
Alfonso XII (koning van Spanje) 31
Ashbee, Charles Robert 71
Bakema, Jacob B. 1
Barbieri, Umberto 6
Behrens, Peter 67, 73, 74
Benoit-Lévy, Georges 38, 39
Berlage, Hendrik Petrus 79, 80 e.v.,
81
Boekraad, Cees 6
Boot, J. 1
Buckingham, James Silk 25, 26, 28, 27
Burne-Jones 70
Cabert, Etienne 52
Carlyle, Thomas 68
Castelar, Emilio 31
Castro, C.M. 31
Cerdeira, Ildefonso 31, 105, 30
Chambless, Edgar 45, 44
Considérant, Victor 13, 17, 22
Crassi, Georgio 42
Darwin, C.R. 31
Diderot, Denis 12
Doesburg, Theo van 67, 74, 75
Drury, William 38
Eesteren, Cornelus van 82, 83
Eisenman, Peter 3, 5, 4
Engels, Friedrich 38, 70
Eyck, Aldo van 1
Fontaine, Pierre Francois Léonard 20
Ford, Henry 25, 41
Fourier, Francois Charles Marie 11,
12 e.v., 39, 45, 46, 51, 52, 61, 67,
68, 15, 19, 21
Freese, Stanley 38
Gailleton (Burgemeester Lyon) 48
Garnier, Tony 11, 46 e.v., 67, 53,
54, 57
Geddes, Patrick 48
George, Henry 31, 32
Gessner, Albert 25
Gide, Charles 25
Giedion, Siegfried 58
Ginsburger, Roger 52
Godin, Jean Baptiste 22, 23, 24
González del Castillo, Hilarion 36, 37
Graafland, Arie 95
Gropius, Walter 74, 75, 80, 76
Guadet, Julien 48, 49
Habermas, Jürgen 6, 84, 86, 87
Hausman, Georges Eugén, Baron 52
Herriot, Edouard 49
Howard, Ebenezer 25, 26, 28, 33, 42,
55, 67, 71, 27
Isabella II (Spaanse koningin) 31
Jaussely, Léon 48
Karel III (koning van Spanje) 29
Keynes, John Maynard 61
Larin, Yuri 39
Le Corbusier (Charles Edouard Jeanne-
ret) 11, 25, 45, 58 e.v., 67, 75, 24
60, 62
Ledoux, Claude Nicolas 52
Lohuizen Th. K. van 82, 83
Pavia, Manuel 31
Marx, Karl 26, 52, 70, 71
Maymont, Paul 45
Miliutin, N.A. 38
Moholy-Nagy, Lazlò 74, 75
Montesquieu, Charles Louis de
Secondat 12
Morris, William 67, 68 e.v., 73, 74,
75, 77, 80, 72
Muiron, Just 13
Mumford, Lewis 20
Muthesius, Hermann 25, 67, 73, 74, 72
Napoleon Bonaparte (napoleontische
tijdperk) 13, 17, 29
Offermans, Cyrille 94
Owen, Robert 22, 23, 25, 28
Patte, P. 52
Percier, Charles 20
Perret, Auguste 48, 56, 58
Poelzig, Hans 74
Posener, Julius 26

Prim (Spaans politicus) 31
 Prior, Frits 94
 Pugin, Augustus Welby Northmore 70
 Reclus, Elysée 48
 Reclus, Honoré 48
 Rossetti, Dante Gabriël 70
 Rousseau, Jean Jacques 12
 Rudolph, Paul 45, 44
 Ruskin, John 67, 68, 70, 74, 77
 Sagasta (Spaans politicus) 31
 Schumacher, Fritz 73
 Serrano (Spaans politicus) 31
 Soria Y Mata, Arturo 11, 29 e.v., 35, 37
 Spencer, Herbert 31, 32

Zakenregister

Abattoires de la Mouche 49
 Algiers 63
 Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft (A.E.G.) 73
 Amsterdam 82, 84, 81, 83, 85
 l'Art pour l'Art 68, 77, 94
 Arts and Crafts 67, 71, 77, 79
 l'Ascoral 63
 Athene 63
 Barcelona 31, 30
 Barok 18
 Bastille 12
 Bauhaus 67, 74 e.v., 77, 79, 76
 Bauhauslehren 74, 75
 Belgische bandstad 36, 37
 Bellamain-prijs 48
 Besancon 12
 Bos-groep 82, 102, 83
 Bourse du Travail 46, 48, 50, 51
 Brussel 36
 Buenos-Aires 63
 Bijlmer 2, 85
 Catalonië 29, 30
 Charte d'Athène 63
 Cincinnati 46
 Cité Industrielle 49, 50, 52, 55, 56, 53, 54, 57
 Cité lineaire industrielle 63
 Cité radio concentriques des échanges 63
 City under the Seine project 45
 Ciudad Lineal 32, 33, 36, 41, 35, 37
 Compania Madrilena de Urbanización (C.M.U.) 32, 33, 38
 Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (C.I.A.M.) 1, 50, 58, 63, 77, 82, 99
 Constantinopel 17
 Crystal Palace 28
 Cuba 31
 Derde republiek van Frankrijk 46
 Dessau 74, 75
 Deutsche Werkbund 67, 71 e.v., 77, 79, 76
 Duitsland 12, 46, 71, 73, 75, 77, 30, 47
 Ecole de Tissage 49
 Ecole National Supérieur des Beaux-Arts 48
 Ecole Polytechnic 46, 48
 Ecole Régionale d'Architecture de Lyon 49, 50
 Einküchenhaus-Gesellschaft 25
 El Progreso 32
 l'Escorial 20
 Familistère 22, 23, 24
 -familisteristen 23
 Fiatfabrieken (Turijn) 45
 Fondation Rothschild 49
 Forum 1, 92
 Frankrijk 12, 46, 48, 30, 47
 -Franse revolutie 12, 14, 17, 29
 Galerie d'Orléans 20
 Galicië 29
 Garden City 26, 38, 27
 Garden City Association 26, 38, 71
 General Theory 61
 Givors 55, 47
 Gläserne Kette 74
 Grands Travaux de la ville Lyon 49
 Gripogor (theoretisch plan) 100, 102
 Groot-Britannië (Engeland) 38, 46, 68, 71, 30, 47
 Guise 22
 l'Hôpital de Grange Blanche 49
 Hôtel des Invalides 50
 House X 3, 4
 Indische wetten 31, 105
 Industriële periode 55, 47
 -revolutie 23, 71
 -stad 49, 52, 53, 54, 57
 Immeuble-villas 25, 24
 Jacobijnen 12
 Japan 42

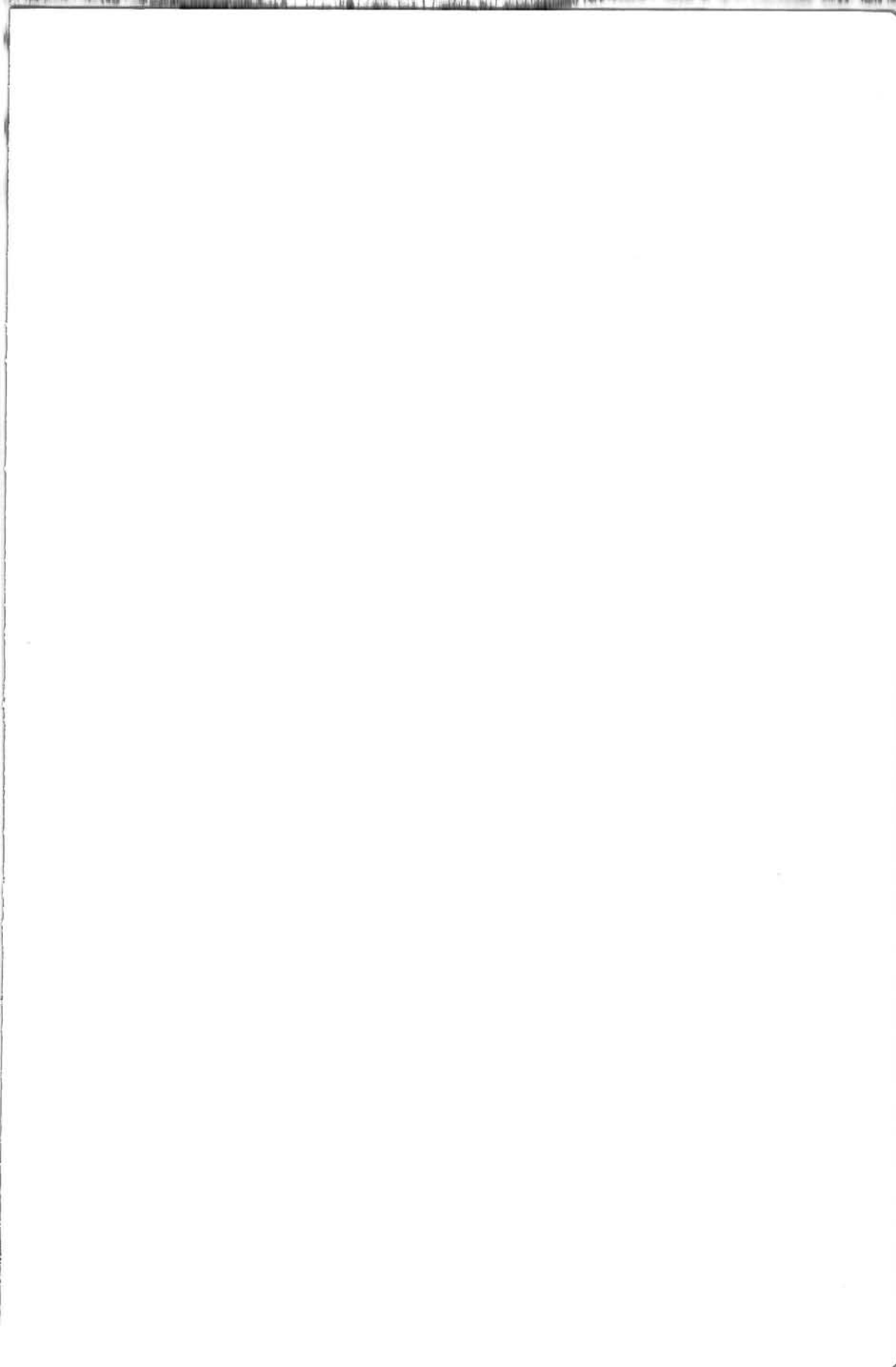
das Kapital 71
 Kunstakademie (Weimar) 74
 Kunstgewerbeschule (Weimar) 74
 Latijns-Amerika 61
 Letchworth 28, 71
 Lower Manhattan Expressway project
 45, 44
 Lyon 13, 46, 48, 49, 55, 47
 Madrid 29, 31, 32, 33, 34, 39, 41
 Marokko 31
 Marseille 12, 13, 49
 Medon 20
 Megastructuur 41, 43, 44
   -megastructuralisten 42
   -megavorm 42
 Mexico 31
 Moskou 61, 63
 Nancy 48
 Nederland 12, 79, 80, 100, 102
 New Harmony 22
 New Lanark 22
 New Town 28, 98
 New York 105
 l'Oise 23
 O.S.A. (Organisatie van Moderne Archi-
 tecten) 38, 39, 41, 24, 40, 101
 Palais Royal 20
 Parijs 12, 13, 46, 48, 49, 56, 61
 Phalange 13
   -phalanstère 16, 17, 22 e.v., 24
   -phalansteristen 16, 17
   -phalanx-gemeenschap 14 e.v., 22
   25, 51, 61
 Plan Obus 45, 49
 Plan Voisin 59, 61
 Prix de Rome 49
 Puerto Rico 31
 Quartier de la Bourse 49
 Quartier des Etats-Unis 49
 Renaissance 28
 Rio de Janeiro 63
 Rive de Gier 55, 47
 Roadtown 45, 44
 Rome 49
 Rotterdam 84, 83
 Rue Franklin (woonhuis) 56
 Russische revolutie 38
   -staatsplanbureau Gripogor
   R.S.F.S.R. 100, 102, 40, 101
 Saint Chaumont 55, 47
 Societé Francaise de Géographie 48
 Sovjet-Unie 38, 41, 77, 47
 Spanje 29, 31, 30
   -september revolutie 31
 Stad der toekomst; de toekomst der stad
 79, 82, 84, 83
 Stad van Morgen (A.U.P.) 79, 82, 84, 83
 Stade Municipal de Lyon 49
 Stadtautobahnüberbauung Wilmersdorf
 45, 44
 Stadtkrone 74
 Stahlwerkersverband 73
 Stuttgart 75
 Team X 1, 92
 Technische Hochschulen 46
 Tokyo Bay project 42, 43
 le Travail 49, 50, 51
 Trois Etablissements Humains 59, 63
 Tusculum 49
 l'Unité d'habitation 25, 61
 Unités d'exploitation agricoles 63
 Verenigde Staten van Amerika 29, 32,
 38, 46, 55, 71, 47
 Versailles 20
 le Viaduc 45
 Victoria 25, 26, 28, 27
 Villa Medici 49
 Ville Contemporaine 59, 61, 60
 Ville Garantiste (garantistische stad)
 18, 20, 22, 25, 28, 19
 Ville Radieuse 59, 61, 63, 62
 Weimar 74
 Weissenhofsiedlung 75, 76
 Welwyn 28, 71
 Werkbundausststellung (Keulen 1914) 74
 Wet op de Ruimtelijke Ordening 79 e.v.
 Woningwet 79, 80
 Zlin-dal (Bat'a fabrieken) 63

Stromingen en begrippen

absolutisme 12, 13, 20
 aeropage 17
 anarchisme 50, 51
 appel aux industrielles 58
 arbeid 32, 73
   -series 15, 16, 17, 20, 23
   -deling 16, 18, 67, 68
   -kunst 70, 71, 73
 arbeidersbeweging/klassen 5, 46, 48
 70, 80, 94
 artistiek bewustzijn 92
 associatieve maatschappij 12, 14,
 17, 18, 23
 avant-garde 5
 bandstad (bandstedelijk) 11, 31, 32, 34
 36, 38, 39, 41, 45, 100
 beschaving (civilisation) 13, 14, 18,
 15
 blauwdrukplanning 86
 bourgeoisie 33, 80
 bulletin de la bourse 17
 bureaucratie 17
 classicisme 77
 code social 16
 commanditaire vennootschap 23
 communards 46

commune (wooncommune) 23, 45
 communicatief handelen 86, 107
 communisme 17, 38, 39
 compacte stad 92, 94, 96, 105, 97
 constructivisme 25, 39, 41, 58, 61
 cultureel erfgoed/erfdeel 6, 25, 42, 92, 108
 dilettantisme 74
 edifices accessoires 22
 empirisch-analytische wetenschapsopvatting 108
 encyclopedisten 12
 esthetiek 34, 67, 68, 92, 94
 esthetisch begrip 67
   -bewustzijn 68, 78, 96
   -criterium 94
   -effect 6, 67, 79, 108
   -niveau 18
   -theorie 91, 92 e.v., 109
   -reactionisme 67
 esthetisering 79, 92, 94
 ferrocarril 33, 34, 36, 39, 42
 formalisme 5, 6
   -linguïstisch/agnostisch formalisme 2, 3, 5, 68, 77, 87
 formele benadering 79, 94
   -semiologisch/semantisch formele benadering 5, 91, 107
   -formeel bewustzijn 87
   -formeel paradigma 107
 functionalisme 5, 58
 functionele architectuur 58, 74
   -code 11, 55, 82
 garantisme 14, 18, 15
 greenbelt 28, 38, 55
 harmonie 14, 18, 20, 22, 15
 historie 7, 99 e.v.
 historisme 6, 70, 79, 92, 99
 historisch-materialisme 5, 108
 hygiënisten 34, 51
 iconografisch model 48
 individualisme 33
 inspraak (participatie) 86
 kapitaal 32, 73
 kapitalisme 18, 22, 71, 73, 80, 82
 kritiek 6, 7, 95 e.v., 100
 kunst 68, 70, 71, 73, 75, 77, 94
 kunstproductie 94
   -receptie 94
 liberalisme 33, 100
 maatschappij-kritisch paradigma/benadering 91, 94, 107
 maatschappelijk begrip/criterium 11, 94
 Machinestil 73
 manufactuur 22, 26, 52, 55
 mercantilisme 12
 meta-planning 86
 micro-electronica 100
 moderne beweging 2, 55, 63, 67, 74, 77, 82, 84
 multi- en interdisciplinariteit 86, 87
 municipalities 28
 mutualités 48
 nationaal-socialisme 75, 77
 nevenplan 11, 22 e.v., 36 e.v., 58 e.v., 99, 108
 ontologie van de architectuur/discipline 3, 6
 ontwerp 7, 100 e.v., 101, 103, 104
 omniarch 17
 ordre naturel 16, 20
 perspective communalis 22
 post-modernisme/neo-moderne 3, 5, 67, 68, 78, 87, 91, 105
 procesplanning 86
 productiemiddelen 50
   -verhoudingen 59
   -wijze 52, 58, 59, 71, 82
 regionalisme 48, 56
 republikeins-democratie 32
 résistances 48
 rue galerie 20, 23
 rue interieur 25
 (neo) Saint-Simonisme 59
 sciëntisten 51, 52
 seristères 20
 servicehuizen 23, 25, 39
 sinusoideschema 100, 102, 101, 103
 sociaal-utopisme 16, 17, 18, 25, 28, 51
 sociaal-wetenschappelijke/sociologische benadering 2, 6
 sociale condensatoren 41
 socialisme 17, 23, 50, 51, 70, 71, 77
 sociëtaire arbeid 16
   -maatschappij 12, 16, 17, 23
 syndicalisme 46, 50, 51, 52, 55
 syndicats 46, 48, 51
 tuinstad (tuinstedelijk) 11, 28, 33, 38, 55
 utopie (utopisme) 32, 51, 55, 71, 77, 92, 96, 99
 vakbond/vakcentrale 48, 50, 52, 100
 verticaal bestemmingsplan 92, 96
 vijfjarenplan 39
 ward 28
 wederopbouwperiode 84
 wereldcrisis van 1929/de Krach van New York 61, 77, 82

Het recentelijk breed gevoerde architectuur- en stedenbouwdebat stelt de herprofilering van de vakdiscipline en de herbezinning met betrekking tot het stedelijke ontwerp in het centrum van de belangstelling. Geïnspireerd door het postmoderne denken slaagt dit debat er evenwel nauwelijks in een vruchtbaar alternatief tot ontwikkeling te brengen. Dat lijkt niet in laatste instantie geweten te kunnen worden aan het toenemende streven naar afbakening en specialisatie van het eigen vakgebied ten opzichte van de andere wetenschappelijke en maatschappelijke praktijken.

Aan de hand van de analyse naar de achtergronden van en ontwikkelingstendensen binnen het stadsontwerp cq. de theorievorming daarover sinds 1800, tracht de schrijver een productievere greep op deze problematiek te krijgen. Hiertoe worden de kennisbereiken van de *historie*, *kritiek* en *ontwerp* in een specifiek verband gezien, als drie noodzakelijke momenten van de ontwerparbeid. Aldus handelt deze studie over de architectonische en stedenbouwkundige theorievorming binnen een brede historisch- en maatschappijwetenschappelijke context, zonder dat daarbij het stadsontwerp aan het oog onttrokken wordt.

Het boek richt zich dan niet alleen op de studenten, wetenschappelijke medewerkers en vakgenoten werkzaam op het gebied van architectuur, stedenbouw en planologie. Tevens kan het van belang zijn voor die lezers die hun sociaal-politieke en historisch-culturele kennis willen verbinden met de ruimtelijke ontwerpproblematieken van deze tijd.